

6

III 1978

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Питання зовнішньополітичної діяльності КПРС в документах XXV з'їзду партії
- Всеперемагаюча сила ленінського вчення про імперіалізм (До 60-річчя виходу в світ праці В. І. Леніна «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму»)
- Війна за незалежність США, її передумови і наслідки в оцінці класиків марксизму-ленінізму

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 6 (183)

ЧЕРВЕНЬ

1976

*Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця*

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

- Сухарев В. В. Питання зовнішньополітичної діяльності КПРС в документах XXV з'їзду партії 5

* * *

- Петряев К. Д. Всеперемагаюча сила ленінського вчення про імперіалізм (До 60-річчя виходу в світ праці В. І. Леніна «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму») 17
- Шлепаков А. М. Війна за незалежність США. Її передумови і наслідки в оцінці класиків марксизму-ленінізму 29

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Павловський А. А. В. І. Ленін про ідейно-політичне виховання селянства 38
- Бабко Ю. В., Безпалко М. Г. Партійна освіта: етапи розвитку і характерні риси (1917—1938 рр.) 44
- Львунін Ю. О., Забарко Б. М. З історії солідарності трудящих СРСР з англійським пролетаріатом в 1926 р. 57

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

- Шевченко Ф. П. До питання про використання кінодокументів в історичній науці 61

ЗАМІТКИ

- Яковишин В. М. Участь сільської інтелігенції в ідейно-виховній і культурно-освітній роботі (1966—1970 рр.) 73
- Шемшученко Ю. С. З історії охорони природи на Україні 80
- Євселевський Л. І. Діяльність Всукраїнської редакції «Історії фабрик і заводів» 84
- Широков В. О. До питання про зв'язки більшовиків Севастополя і Чорноморського флоту з ЦК РСДРП(б) у лютому—жовтні 1917 р. 88
- Мельник Л. Г., Раковський Л. Е. Перші виступи робітників цукроварень на Правобережній Україні в дореформений період (30—50-ті роки XIX ст.) 95
- Голін Е. М. Польські західні та північні землі після возз'єднання 102

Борці за щастя народу

- Шлик М. Й. Видатний польський марксист-ленінець 107

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Курах М. П. Виховання патріотичних та інтернаціональних почуттів на уроках історії та в позакласній роботі 110

ПАМ'ЯТНИКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- Акуленко В. І. Збереження і відбудова історичних пам'яток на Україні у післявоєнний період (1945—1958 рр.) 114

НАШ КАЛЕНДАР

- Хацкевич О. Ф. Видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави (До 50-річчя з дня смерті Ф. Е. Дзержинського) 122
- Кравченко В. Г. 40-річчя початку національно-визвольної війни іспанського народу 124
- Лемсшук М. М. Збройне повстання солдатів Брестського гарнізону влітку 1906 р. 126

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Бухало Г. В. Сучасна польська історіографія про возз'єднання України з Росією 130

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Бовсунівський М. С., Матяшук В. О. Великий подвиг. КПРС — натхненник і організатор боротьби радянського народу проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. 134
- Максименко М. М. Ю. О. Курносов. Інтелігенція Української РСР і науково-технічний прогрес (1959—1970 рр.) 135
- Драк М. М., Качур С. П., Кікалов Г. Т. Історичні дослідження. Вітчизняна історія, вип. I 137
- Шульга І. Г., Кравець М. М. Г. Я. Сергієнко. Декабристи та їх революційні традиції на Україні 139
- Заремба С. З. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI—перша половина XVII ст.). Збірник документів 140
- Борозняк О. І. В. Н. Гулевич. Класи і політичні партії ФРН 142
- Горбик В. О. В. В. Песчанский. Служащие в буржуазном обществе 144

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Хміль І. В. Загальні збори Академії наук Української РСР 146
- Василенко І. Х. Загальні збори Відділення екопоміки, історії, філософії та права АН УРСР 148
- Пінчук Ю. А., Фащевський М. І. Спільна нарада Секції суспільних наук Президії АН СРСР і Секції суспільних наук АН УРСР у Києві 151
- Юрченко А. В. Зустріч співробітників Інституту історії АН УРСР з акад. О. Л. Нарочницьким і проф. В. О. Куманьовим 153
- Павленко В. В. Премія імені Д. З. Мануїльського за книгу «На магистралах дружби і братерства» 154
- Румянцева В. В. Обговорення українськими та білоруськими вченими рукопису колективної монографії про українсько-білоруські зв'язки 155
- Дудко І. П. Науково-практична конференція ідеологічних працівників сусідніх районів Чернігівщини, Брянщини і Гомельщини 156
- Л. Т. Захист докторської дисертації С. В. Кульчицьким 156
- Козак В. М. Вшанування проф. С. І. Сидельникова з нагоди його 60-річчя 157
- А. К. Київська міська наукова конференція старшокласників (секція історії) 158
- Пашковський Л. О. Конференція читачів «Українського історичного журналу» у Сімферополі 158
- Теми кандидатських дисертацій та монографій, схвалені Президією Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва 159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

- П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, В. К. Василенко, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. П. Кожукало, М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції В. І. Кузнецов

Адреса редакції:
252001, Київ-1, вул. Кірова, 4.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXV съезд КПСС и проблемы коммунистического строительства

Сухарев В. В. Вопросы внешнеполитической деятельности КПСС в документах XXV съезда партии . . . * . . . *	5
Петряев К. Д. Всепобеждающая сила ленинского учения об империализме (К 60-летию выхода в свет труда В. И. Ленина «Империализм, как высшая стадия капитализма») . . .	17
Шлепаков А. Н. Война за независимость США, ее предпосылки и последствия в оценке классиков марксизма-ленинизма . . .	29

СООБЩЕНИЯ

Павловский А. А. В. И. Ленин об идейно-политическом воспитании крестьянства . . .	38
Бабко Ю. В., Безпалко М. Г. Партийное просвещение: этапы развития и характерные черты (1917—1938 гг.) . . .	44
Львунин Ю. А., Забарко Б. М. Из истории солидарности трудящихся СССР с английским пролетариатом в 1926 г.	57

Из исследований в области специальных исторических дисциплин

Шевченко Ф. П. К вопросу об использовании кинодокументов в исторической науке	64
---	----

ЗАМЕТКИ

Яковинин В. Н. Участие сельской интеллигенции в идейно-воспитательной и культурно-просветительной работе (1966—1970 гг.)	73
Шемшученко Ю. С. Из истории охраны природы на Украине	80
Евселевский Л. И. Деятельность Всеукраинской редакции «Истории фабрик и заводов»	84
Широков В. А. К вопросу о связях большевиков Севастополя и Черноморского флота с ЦК РСДРП(б) в феврале—октябре 1917 г.	88
Мельник Л. Г., Раковский Л. Э. Первые выступления рабочих сахарных заводов на Правобережной Украине в дореформенный период (30—50-е годы XIX ст.)	95
Голин Э. М. Польские западные и северные земли после воссоединения . . .	102

Борцы за счастье народа

Шлык М. И. Выдающийся польский марксист-ленинец	107
---	-----

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Курах М. П. Воспитание патриотических и интернациональных чувств на уроках истории и во внеклассной работе	110
--	-----

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

Акуленко В. И. Сохранение и восстановление исторических памятников на Украине в послевоенный период (1945—1958 гг.)	114
---	-----

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Хацкевич А. Ф. Выдающийся деятель Коммунистической партии и Советского государства (К 50-летию со дня смерти Ф. Э. Дзержинского) . . .	122
--	-----

Кравченко В. Г. 40-летие начала национально-освободительной войны испанского народа	124
Лемешук Н. Н. Вооруженное восстание солдат Брестского гарнизона летом 1906 г.	126

ОБЗОР ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

Бухало Г. В. Современная польская историография о воссоединении Украины с Россией	130
---	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Бовсуновский М. С., Матяшук В. О. Великий подвиг. КПРС — натхненник і організатор боротьби радянського народу проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.	134
Максименко М. М. Ю. О. Курносов. Інтелігенція Української РСР і науково-технічний прогрес (1959—1970 рр.)	135
Драк Н. М., Качур С. П., Кикалов Г. Т. Історичні дослідження. Вітчизняна історія, вип. 1	137
Шульга И. Г., Кравец Н. Н. Г. Я. Сергієнко. Декабристи та їх революційні традиції на Україні	139
Заремба С. З. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI — перша половина XVII ст.). Збірник документів	140
Борозняк А. И. В. Н. Гулевич. Класи і політичні партії ФРН	142
Горбик В. А. В. В. Песчанский. Служащие в буржуазном обществе	144

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Хмиль И. В. Общее собрание Академии наук Украинской ССР	146
Василенко И. X. Общее собрание Отделения экономики, истории, философии и права АН УССР	148
Пинчук Ю. А., Фашевский Н. И. Общее совещание Секции общественных наук Президиума АН СССР и Секции общественных наук АН УССР в Киеве	151
Юрченко А. В. Встреча сотрудников Института истории АН УССР с акад. А. Л. Нарочницким и проф. В. А. Куманевым	153
Павленко В. В. Премия имени Д. З. Мануильского за книгу «На магістралях дружби і братерства»	154
Румянцева В. В. Обсуждение украинскими и белорусскими учеными рукописи коллективной монографии об украинско-белорусских связях	155
Дудко И. П. Научно-практическая конференция идеологических работников соседних районов Черниговщины, Брянщины и Гомельщины	156
Л. Т. Защита докторской диссертации С. В. Кульчицким	156
Козак В. Н. Чествование проф. С. И. Сидельникова по случаю его 60-летия	157
А. К. Киевская городская научная конференция старшеклассников (секция истории)	158
Пашковский Л. А. Конференция читателей «Українського історичного журналу» в Симферополе	158
Темы кандидатских диссертаций и монографий, одобренные Президиумом Республиканского совета по координации научно-исследовательской работы в области истории КПСС и партийного строительства	159

Статті

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

В. В. СУХАРЄВ (Київ)

ПИТАННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КПРС В ДОКУМЕНТАХ XXV З'ЇЗДУ ПАРТІЇ

У документах XXV з'їзду КПРС узагальнено величезний досвід, нагромаджений партією за минулі роки в справі комуністичного будівництва, боротьби за мир і соціальний прогрес, набула дальшого розвитку і поглиблення радянська Програма миру. Ці питання знайшли ґрунтовне марксистсько-ленінське висвітлення у Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС, з якою виступив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнєв¹. З'їзд дав всебічний науковий аналіз становища в світі, співвідношення головних сил на міжнародній арені, світового розвитку, з позицій творчого марксизму-ленізму розкрив завдання боротьби робітничого класу, всіх трудящих за мир, демократію і соціалізм в сучасних умовах. З'їзд збагатив марксистсько-ленінське вчення, теорію і практику світового революційного процесу, міжнародного комуністичного руху, вніс вагомий вклад в обґрунтування його стратегії і тактики.

Глибоке вивчення, наукова розробка і пропаганда зовнішньополітичного курсу КПРС і Радянської держави — важливий напрям діяльності радянських істориків. За період між XXIV і XXV з'їздами партії історична література збагатилась новими дослідженнями цієї проблеми².

¹ Л. І. Брежнєв. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики, К., 1976.

² История внешней политики СССР, т. 1—2. Под редакцией А. А. Громыко, Б. Н. Пономарева, М., 1976; Современные международные отношения и внешняя политика Советского Союза, М., 1974; Внешняя политика СССР, М., 1972; XXIV съезд КПСС и актуальные проблемы мировой политики, М., 1974; В. С. Петров, В. И. Белов, А. А. Каренин. Ленинская внешняя политика СССР: развитие и перспективы, М., 1974; Ю. М. Бузулуков, А. Д. Шутков. Вопросы международной деятельности КПСС, М., 1975; М. Н. Петров. Борьба КПСС за разрядку международной напряженности, М., 1975; Ш. П. Санакоев, Н. И. Капченко. Теория и практика внешней политики социализма, М., 1973; Проблемы современной Европы. Европейская безопасность и тенденции развития в Западной Европе, М., 1974; Международное единство коммунистов. Достижения и проблемы. Прага, 1974; Рабочий класс в мировом революционном процессе, М., 1975, та ін.

Вищий форум радянських комуністів з новою силою підтвердив, що у своїй міжнародній діяльності КПРС керується ленінськими принципами зовнішньої політики. Ленінський курс є непохитною основою міжнародної політики КПРС і Радянської держави *. Ця політика відзначається твердістю у відстоюванні принципіальних позицій, гнучкістю, відповідальним підходом до найважливіших питань світової політики, виходить з інтересів всіх трудящих і народів.

У своїй міжнародній діяльності КПРС виходить з того, що найбільш сприятливі умови для розгортання революційного і визвольного руху створюються в умовах миру. Тому свою миролюбну зовнішню політику Комуністична партія розглядає як важливу складову частину свого інтернаціонального обов'язку перед міжнародним комуністичним і робітничим рухом, перед народами земної кулі.

Керуючись марксистсько-ленінським вченням, виходячи з наукового аналізу об'єктивних умов, що склались у наш час, співвідношення класових сил на міжнародній арені, КПРС ясно визначила зовнішньополітичні цілі, розробила програму дій, в яких органічно поєднується незмінність ленінських принципів і генерального курсу радянської зовнішньої політики з творчим підходом до всього нового, що вносить історичний процес суспільного розвитку.

Лінія Комуністичної партії і Радянської держави в міжнародних справах — послідовно класова, соціалістична змістом, інтернаціоналістська, справді демократична і глибоко миролюбна.

XXIV з'їзд КПРС висунув реалістичну і, як показало життя, плідотворну Програму миру³. Головний смисл її полягав у тому, щоб, спираючись на могутність, згуртованість і активність світового соціалізму, на його міцніючий союз з усіма прогресивними і миролюбними силами, добитися повороту в розвитку міжнародних відносин — від «холодної війни» до мирного співіснування держав з різним суспільним ладом, від напруженості, яка загрожувала вибухом, до розрядки і нормального взаємовигідного співробітництва.

За п'ять років, що минули після XXIV з'їзду КПРС, партія добила справді історичних здобутків у боротьбі за створення і забезпечення умов для мирного будівництва в нашій країні і в братніх країнах соціалізму, для миру і безпеки всіх народів. «Центральний Комітет має всі підстави доповісти з'їздові, що міжнародне становище Радянського Союзу міцне, як ніколи, — підкреслив Л. І. Брежнев у доповіді на XXV з'їзді КПРС. — Четверте десятиріччя ми живемо в умовах миру. Позиції соціалізму зміцніли. Розрядка напруженості стала провідною тенденцією. Ось головний підсумок міжнародної політики партії. Таким підсумком радянські люди можуть пишатися»⁴. У своїй зовнішньополітичній діяльності партія додержувалась заповіту В. І. Леніна, який вимагав: якнайбільше рішень і заходів, «які б справді вели до миру, коли вже не говорити про повне усунення небезпек війни»⁵.

Документи XXV з'їзду КПРС розкривають послідовну боротьбу ленінської партії за дальше зміцнення дружби і співробітництва з соціалістичними країнами, містять глибокий аналіз історичних успіхів світу соціалізму, зростання його могутності і впливу. В них дано наукове обґрунтування ролі соціалізму як могутнього прискорювача істо-

* Докладно про це див.: А. В. Кудрицький. Ленінські принципи зовнішньої політики в дії, К., 1975.

³ Див.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 33—34.

⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 38.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 229.

ричного прогресу, підкреслено дві сторони впливу нового ладу на стан справ у світі. «Соціалізм, — вказував Л. І. Брежнев у доповіді на з'їзді, — уже сьогодні справляє величезний вплив на думки і почуття сотень мільйонів людей на землі. Він забезпечує людям праці свободу, справді демократичні права, добробут, найширший доступ до знань, міцну впевненість у майбутньому. Він несе мир, поважання суверенітету всіх країн і рівноправне міждержавне співробітництво, є опорою народам, які ведуть боротьбу за свою свободу і незалежність»⁶.

Підсумки дев'ятої п'ятирічки, визначені з'їздом основні напрями розвитку народного господарства СРСР на десяту п'ятирічку, аналіз історичних процесів 60-х — першої половини 70-х років в своїй сукупності засвідчують якісні зрушення, що сталися за цей час у співвідношенні сил між двома суспільно-економічними системами на міжнародній арені на користь соціалізму.

Основними, визначальними факторами цих змін є історичні звершення радянського народу, досягнуті під керівництвом Комуністичної партії в будівництві комунізму, у зміцненні економічної і оборонної могутності Радянського Союзу, посилення міжнародних позицій СРСР, братніх країн соціалістичної співдружності, їх послідовна боротьба проти сил агресії і війни.

Нове співвідношення сил на міжнародній арені зумовило і виникнення принципіально нових можливостей світового суспільного розвитку, формування об'єктивних передумов для повороту від «холодної війни» і напруженості до розрядки і взаємовигідного співробітництва. «Розрядка міжнародної напруженості, — вказував Л. І. Брежнев, — стала можливою тому, що на світовій арені встановилося нове співвідношення сил. Тепер уже керівники буржуазного світу не можуть всерйоз розраховувати вирішити історичний спір між капіталізмом і соціалізмом силою зброї. Дедалі очевиднішими стають безглуздість і надзвичайна небезпечність дальшого напруження атмосфери в умовах, коли обидві сторони мають зброю колосальної руйнівної сили»⁷.

Минуле п'ятиріччя характеризувалось дальшим розвитком всебічного співробітництва СРСР з братніми країнами соціалізму, зміцненням їх спільних міжнародних позицій. У Звітній доповіді ЦК КПРС зроблено важливий висновок про те, що разом з розквітом кожної соціалістичної нації, зміцненням суверенітету соціалістичних держав все тіснішими стають їх взаємозв'язки, виникає все більше елементів спільності в їх політиці, економіці, соціальному житті, відбувається поступове вирівнювання рівнів розвитку. Цей процес поступового зближення країн соціалізму цілком певно проявляється нині як закономірність⁸.

Велику роль у цьому процесі відіграє політика правлячих комуністичних і робітничих партій, їх здатність берегти єдність, боротися проти замкнутості і національної відособленості, враховувати загальні інтернаціональні завдання, діяти спільно в ім'я розв'язання цих завдань.

КПРС у своїй зовнішньополітичній діяльності приділяє першочергову увагу дальшому зміцненню соціалістичної співдружності. З'їзди нашої партії, а також братніх партій внесли вагомий вклад у розробку проблем співробітництва країн соціалізму, у формування їх погодженої зовнішньої політики.

⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 11.

⁷ Л. І. Брежнев. В ім'я миру і щастя радянських людей, К., 1975, стор. 23.

⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 6.

Нові переконливі свідчення цього дають матеріали XXV з'їзду КПРС, чергових з'їздів комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн: XI з'їзду Угорської соціалістичної робітничої партії (березень 1975 р.), VII з'їзду Польської об'єднаної робітничої партії (грудень 1975 р.), I з'їзду Комуністичної партії Куби (грудень 1975 р.), XI з'їзду Болгарської комуністичної партії (березень-квітень 1976 р.), XV з'їзду компартії Чехословаччини (квітень 1976 р.), IX з'їзду Соціалістичної єдиної партії Німеччини (травень 1976 р.). У Звітній доповіді ЦК БКП XI з'їздові підкреслюється: «...Ми, болгарські комуністи, болгарські трудящі, весь болгарський народ, не уявляємо собі іншого шляху будівництва розвинутого соціалістичного суспільства, а потім і комунізму в Болгарії, крім того, по якому ми будемо йти пліч-о-пліч з нашими радянськими братами і сестрами в умовах найтіснішого всебічного співробітництва з партією Леніна, все більш повного, все більш органічного зближення Народної Республіки Болгарії з великим Союзом Радянських Соціалістичних Республік»⁹.

Єдність, солідарність, взаємна підтримка соціалістичних країн — могутня сила сучасного світового розвитку. Завдяки їй вдалося в минулому п'ятиріччі розв'язати ряд величезних завдань на міжнародній арені. Здобув перемогу в'єтнамський народ. Зазнала краху найбільша після другої світової війни спроба імперіалізму озброєною рукою розправитися із соціалістичною державою — Демократичною Республікою В'єтнам і придушити національно-визвольну революцію. Перемога В'єтнаму відкрила нові горизонти перед усією Південно-Східною Азією.

В Європі видатним результатом спільних зусиль соціалістичних держав стали загальне визнання Німецької Демократичної Республіки, її вступ в ООН, підтвердження в міжнародному масштабі непорушності західних кордонів НДР, Польщі, Чехословаччини. Було закріплено найважливіші підсумки визвольної боротьби європейських народів у роки другої світової війни і після неї. Створено передумови для тривалого миру і добросусідського співробітництва як в Європі, так і за її межами. Соціалізм міцно утвердився на кубинській землі, зміцніли міжнародне становище і авторитет Республіки Куба.

КПРС у відносинах з країнами соціалізму незмінно дотримується курсу на дальше зміцнення єдності і згуртованості соціалістичних країн, який повністю себе виправдав як у сфері політичній, так і в галузі економічного, ідеологічного співробітництва. Комуністична партія твердо додержується випробуваного правила: вести справи в дусі справжньої рівноправності і заінтересованості в успіхах один одного, правильного поєднання національних і інтернаціональних інтересів.

Основа основ визначних здобутків цієї політики, тісного співробітництва братніх країн, його жива душа і спрямовуюча, організуюча сила — це непорушний бойовий союз комуністичних партій країн соціалізму, єдність їх світогляду, цілей і волі. XXV з'їзд КПРС відзначив, що зв'язки братніх партій характеризуються глибокими, різнобічними, систематичними контактами на всіх рівнях — від керівників партій до працівників місцевих парторганів, до парторганізацій заводів і колгоспів¹⁰.

Систематичні зустрічі керівників компартій соціалістичної співдружності дають можливість їм радитися в усіх актуальних проблемах, спільно намічати шляхи спільного руху вперед. КПРС вважає

⁹ «Радянська Україна», 30 березня 1976 р.

¹⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 8.

одним з найважливіших завдань своєї міжнародної діяльності всемірно зміцнювати союз братніх партій. Наша партія всіляко сприяє розвитку загальної тенденції, яка характеризується зростанням згуртованості країн соціалізму на основі послідовного втілення випробуваних принципів марксизму-ленінізму, соціалістичного інтернаціоналізму, рівноправності і товариського співробітництва братніх партій.

Однією з важливих форм співробітництва братніх партій є Політичний консультативний комітет Варшавського Договору. Організація Варшавського Договору, створена у 1955 р., відіграє значну роль у зміцненні обороноздатності європейських країн соціалістичної співдружності, в гарантуванні миру і безпеки в Європі і в усьому світі. Наради Політичного консультативного комітету держав — учасниць Варшавського Договору стали надзвичайно важливою формою координації зовнішньополітичної діяльності братніх держав, високою трибуною, з якої не раз проголошувались мирні ініціативи.

На XXV з'їзді КПРС відзначалось, що соціалістична співдружність відіграє дедалі значнішу роль у світовій економіці. Соціалізм утвердився на світовій арені і став найбільш динамічною економічною силою у світі. Якщо питома вага країн соціалізму у світовому промисловому виробництві в 1937 р. становила менш як 10%, у 1950 р. — близько 20%, то нині — близько 40%¹¹.

За минуле п'ятиріччя індустрія країн, які входять у соціалістичну співдружність, розвивалась у 4 рази швидше, ніж промисловість розвинутих капіталістичних держав. У 1975 р. країни Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ) випустили промислової продукції у два з лишком рази більше, ніж 9 країн «Спільного ринку». Національний дохід в країнах РЕВ порівняно з 1949 р. виріс приблизно в 7,4 раза, а в країнах «Спільного ринку» — в 3 рази. На долю країн РЕВ припадає 35,1% світового виробництва пшениці, 50,4% — цукрового буряка, 18,2% — бавовни-сирця, 20% — м'яса, близько 30% — тваринного масла¹².

КПРС та інші братні партії стали ініціаторами і організаторами якісно нового типу міжнародного поділу праці. Вони створили систему ціленаправленої, планомірної інтернаціоналізації виробництва. Особливо важливе значення мало прийняття у 1971 р. Комплексної програми подальшого поглиблення і удосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ. Робота по виконанню цієї програми, розрахованої на 15—20 років, привела до того, що вже тепер значно поглибилась наша господарська взаємодія, збільшилась взаємодоповнюваність економік братніх країн. Нині на порядку денному розробка і виконання довгострокових цільових програм. Їх мета — спільними зусиллями забезпечити швидко зростаючі потреби в енергії, паливі, основних видах сировини, повніше задовольнити попит на продовольство і промислові товари народного споживання, піднести рівень машинобудування, прискорити розвиток транспорту¹³.

В роки десятої п'ятирічки Радянський Союз всемірно сприятиме поглибленню і розширенню економічного і науково-технічного співробітництва з соціалістичними країнами на основі взаємної вигоди і товариської взаємодопомоги¹⁴.

¹¹ Две мировые системы: борьба и соревнование, Прага, 1975, стор. 309.

¹² Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 9; Две мировые системы, стор. 311; «Коммунист», 1975, № 8, стор. 21.

¹³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 10.

¹⁴ Там же, стор. 265—266.

В матеріалах XXV з'їзду КПРС значна увага приділена питанням ідеологічного співробітництва комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн. У цій галузі за останні роки проведена велика робота. Розширилась взаємодія комуністичних партій у розвитку багатьох напрямів суспільних наук, у пропаганді досягнень соціалізму і зовнішньої політики соціалістичних країн, у вихованні трудящих в дусі марксистсько-ленінського світогляду, в боротьбі проти буржуазної ідеології. Стали регулярними зустрічі керівних працівників братніх партій, які займаються ідеологічною і міжнародною діяльністю.

Так, у грудні 1973 р. у Москві відбулась нарада секретарів Центральних Комітетів комуністичних і робітничих партій 9 соціалістичних країн. Учасники наради обмінялись досвідом діяльності своїх партій в сфері ідеології, обговорили актуальні питання дальшого поглиблення ідеологічного співробітництва між братніми партіями, спрямованого на зміцнення братерської дружби між народами соціалістичної співдружності, на виховання трудящих в дусі соціалістичного патріотизму у пролетарського інтернаціоналізму.

Ефективність двостороннього і багатостороннього ідеологічного співробітництва братніх партій, його зростаюче значення в сучасних умовах було підтверджено учасниками наступних нарад секретарів Центральних Комітетів комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн, які відбулися в березні 1975 р. у Празі, в січні 1976 р. у Варшаві¹⁵. Все це допомагає підносити рівень ідейно-виховної роботи в кожній з братніх партій соціалістичних країн і успішніше виступати в ідеологічному протистоянні двох соціальних систем, вести наступальну боротьбу проти всіх різновидностей буржуазної і опортуністичної ідеології, в тому числі проти маоїзму, прямо ворожому марксистсько-ленінському вченню. Це в нинішніх умовах дуже важливо, бо проблеми ідеологічної боротьби дедалі більше висувуються на перший план¹⁶.

В документах XXV з'їзду КПРС дано глибокий науковий аналіз актуальних проблем світового революційного процесу. З'їзд підкреслив, що розвиток всесвітнього революційного процесу в сучасну епоху докорінних соціальних змін визначають: дальше зміцнення і розширення позицій соціалізму; перемоги національно-визвольного руху, що відкриває нові горизонти перед країнами, які завоювали незалежність; наростання класової боротьби трудящих проти гніту монополій, проти експлуатації; піднесення революційно-демократичного, антиімперіалістичного руху. Розглядаючи в діалектичній єдності і взаємодії всі складові частини світового революційного процесу, з'їзд зробив принципово важливий висновок про те, що головний напрям соціального прогресу людства нині становить розвиток країн соціалізму, зростання їх могутності, посилення благотворного впливу міжнародної політики, яку вони проводять¹⁷.

Притягальна сила соціалізму ще виразніше проявляється на фоні сучасної економічної кризи, яка охопила країни капіталу, посилення ідейно-політичної кризи буржуазного суспільства. Капіталістичний світ уражений найглибшою економічною кризою, яка розгорнулась у 1974—1975 рр. і яку можна порівняти лише з кризою початку 30-х років. Характерно, що криза середини 70-х р. одночасно охопила шість головних капіталістичних країн — США, Японію, ФРН, Великобрита-

¹⁵ «Правда», 20 грудня 1973 р.; «Проблемы мира и социализма», 1975, № 3, стор. 57; 1976, № 3, стор. 63.

¹⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 11.

¹⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 30.

нію, Францію, Італію. Спад виробництва поширився практично на всі галузі світового капіталістичного господарства. Сукупний обсяг промислового виробництва всіх капіталістичних країн і країн, що розвиваються, скоротився у 1974—1975 рр. майже на 8%, в тому числі в індустріально-розвинутих — на 11,7%. Спад виробництва співпав і переплівся одночасно з енергетичною і сировинною кризою, небаченою інфляцією, нестримним зростанням дорожнечі, масовим безробіттям¹⁸.

Пераживно-монополістичне регулювання виявилось неспроможним приборкати анархічний і антагоністичний характер світового капіталістичного господарства, не змогло усунути суперечностей капіталізму, насамперед, суперечності між працею і капіталом. Відбувається могутнє пізнання класових битв в країнах капіталу. Особливо широкого розмаху набула класова боротьба за останні роки. Загальна кількість учасників страйків у розвинутих капіталістичних країнах становила за 1969—1973 рр. більше 225 млн. чол., значно перевищивши рівень попереднього п'ятиріччя — 155 млн. Якщо в 1965 р. в індустріально розвинутих країнах капіталізму страйкувало близько 20 млн. чол., то в 1973 р. — 45 млн., а в 1974 — 47 млн. У 1975 р. страйковий рух залишався на високому рівні, а в деяких країнах, наприклад, в Італії — продовжував зростати¹⁹.

Особливо високою активністю відзначались у 70-х рр. виступи пролетаріату у Франції, Японії, Італії, Англії, Іспанії та інших країнах. Зросли сила і авторитет робітничого класу, піднялась його роль як авангарду в боротьбі за інтереси трудящих, справжні інтереси нації. За останні п'ять років завдано відчутних ударів по вогнищам міжнародної реакції. В цей період сталися революції в Чилі і Португалії, добились успіху революційно-визвольні сили в Греції, захитався франкістський режим в Іспанії. Тимчасова поразка чилійської революції, вказувалось на XXV з'їзді КПРС, не зменшує її історичних заслуг²⁰. Вона збагачує скарбницю світового революційного руху, вчить пильності, вчить захисту революційних завоювань, кличе до посилення міжнародної солідарності з усіма, хто стає на шлях свободи і прогресу.

Однією із знаменних рис сучасного світового розвитку є передбачене В. І. Леніним широке залучення до самостійної історичної творчості пригноблених у минулому народів колоніальних і залежних країн Азії, Африки, Латинської Америки. Зміщення співробітництва з країнами, що визволилися від колоніальної залежності, є одним із важливих напрямів зовнішньополітичної діяльності Комуністичної партії і Радянської держави. В документах XXV з'їзду партії підтверджена незмінність інтернаціоналістичної солідарності КПРС з борцями за соціальне і національне визволення. «...Ми на боці сил прогресу, демократії і національної незалежності і ставимось до них, як до своїх друзів і товаришів по боротьбі», — відзначив Л. І. Брежнев у доповіді на з'їзді²¹.

Народи В'єтнаму, Лаосу і Камбоджі, народи арабських країн, борці за визволення Анголи, Мозамбіку, Гвінеї-Бісау, патріоти Чилі — всі вони на конкретних прикладах засвідчують інтернаціоналізм радян-

¹⁸ Див.: Две мировые системы..., стор. 156—168; «Мировая экономика и международные отношения», 1976, № 2, стор. 6—9.

¹⁹ «Коммунист», 1975, № 6, стор. 102; «Мировая экономика и международные отношения», 1976, № 2, стор. 30; Международное рабочее движение. Справочник. М., 1974, стор. 54.

²⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 33.

²¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 13—14.

ської міжнародної політики. З трибуни XXV з'їзду партії зарубіжні гості звертались з словами щирої і глибокої вдячності КПРС за підтримку і допомогу. «З моменту заснування Радянської держави, — заявив Ф. Кастро, — кожен народ, який веде боротьбу, чи то в Європі, Азії, Африці чи Латинській Америці, міг, як і наш народ, розраховувати на підтримку і солідарність радянських комуністів. І всюди, де є вдячні серця, де існують почуття справедливості і здоровий розум, — це не буде забуто»²².

Досвід останніх років підтверджує з новою силою, що зміцнення позицій світового соціалізму, зростаюча згуртованість і активізація боротьби міжнародного робітничого класу, всіх сил миру, демократії і національного визволення — все це відкриває нові широкі перспективи для зміцнення миру і безпеки народів, для дальшого розвитку світового революційного процесу.

XXV з'їзд КПРС проаналізував розвиток відносин СРСР з капіталістичними державами, визначив конкретну програму дальшої боротьби за мир і міжнародне співробітництво, за свободу і незалежність народів. Головним у політиці партії і Радянської держави щодо капіталістичних держав була і лишається боротьба за утвердження принципів мирного співіснування, за міцний мир, за послаблення, а в перспективі і усунення небезпеки виникнення нової світової війни.

За останнє п'ятиріччя Радянському Союзу вдалося досягти значного прогресу в цьому напрямі. Велику роль тут відіграло те, що наша партія зуміла чітко визначити основні завдання практичної діяльності по зміцненню міжнародної безпеки, висловити їх на своєму XXIV з'їзді в Програмі миру. Цей історичний документ не тільки вказав реальний шлях до ліквідації «холодної війни», але й поставив чіткі завдання в боротьбі за перехід від небезпеки воєн до мирного співробітництва²³.

Міжнародна діяльність КПРС внесла величезний вклад у справу захисту і зміцнення миру, у боротьбу за ослаблення небезпеки виникнення нової світової війни. Основне досягнення реалізації Програми миру полягає в тому, що головною, переважаючою лінією розвитку сучасної міжнародної обстановки стала розрядка напруженості, утвердження принципів мирного співіснування держав з різним суспільним ладом. Норми мирного співіснування між державами закріплені в багатьох офіційних документах двостороннього і багатостороннього характеру, а також у політичних деклараціях.

Досягнення розрядки стало можливим тому, що на світовій арені встановилося нове співвідношення сил на користь сил миру і прогресу. Разом з тим це — результат спільних зусиль Радянського Союзу, інших країн соціалістичної співдружності, всіх прогресивних сил світу в боротьбі проти сил агресії і війни. Оздоровлення міжнародного клімату переконливо свідчить про те, що хоча загальний мир тепер ще і не гарантований, але досягнення міцного миру на землі — цілком реальне завдання.

В Європі, де найбільш сильні позиції соціалізму, досягнуті особливо відчутні зміни в напрямі зміцнення миру. Важливу роль у справі оздоровлення міжнародного клімату відіграла скликана за ініціативою СРСР та інших країн соціалізму загальноєвропейська нарада 35 держав, робота якої тривала два роки (1973—1975 рр.), а політична підготовка — десять років. Учасники наради колективно підтвердили підписанням Заключного акту в Хельсінкі непорушність існуючих на кон-

²² «Радянська Україна», 27 лютого 1976 р.

²³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 18.

тиненті кордонів, розробили звід принципів міждержавних взаємовідносин, який повністю відповідає вимогам мирного співіснування²⁴. Головне тепер, вказав XXV з'їзд КПРС, — втілювати в практичні діла всі принципи і домовленості, погоджені в Хельсінкі.

В документах XXV з'їзду відзначено успішний розвиток за минулі роки співробітництва Радянського Союзу та інших соціалістичних країн з Францією, велике зрушення в радянсько-західнонімецьких відносинах на базі договору 1970 р. і на єдино можливій основі — відмови від претензій зламати існуючі європейські кордони. З'їзд позитивно у цілому оцінив відносини СРСР з розвинутими капіталістичними країнами, зокрема з Англією і Італією, вказав на поворот на краще у відносинах з найбільшою державою капіталістичного світу — США, що має вирішальне значення для ослаблення загрози нової світової війни, сприяє нормалізації всієї міжнародної обстановки.

Одним з головних напрямів зовнішньополітичної діяльності ЦК КПРС і Радянського уряду була й залишається боротьба за припинення гонки озброєнь, за роззброєння. З ініціативи Радянського Союзу Генеральна Асамблея ООН в останні роки прийняла ряд важливих резолюцій у питаннях стримування гонки озброєнь і заборони розроблення та виробництва нових видів зброї масового знищення, нових систем такої зброї. З'їзд вказав на важливість втілення цих резолюцій в життя.

Одним з найважливіших факторів сучасного міжнародного розвитку є активна участь народних мас, їх організацій, політичних партій у зміцненні миру. Наша партія виходить з того, що у боротьбі за зміцнення миру не можна допускати передишки, самозаспокоєності, ослаблення пильності. «Процес розрядки, процес зміцнення миру, — вказував Л. І. Брежнев у промові на XI з'їзді Угорської соціалістичної робітничої партії, — це безперервний процес, який вимагає постійного руху вперед. Зупинитися на цьому шляху — означало б поставити під загрозу і те, чого вже досягнуто»²⁵.

Вироблена XXV з'їздом КПРС зовнішньополітична платформа органічно продовжує і розвиває Програму миру. Наша партія розглядає як основні завдання в галузі зовнішньої політики: неухильне зміцнення єдності братніх соціалістичних держав і розвиток їх всебічного співробітництва в побудові нового суспільства, нарощування їх спільних зусиль у зміцненні справи миру; добиватись припинення гонки озброєнь і переходу до скорочення нагромаджених запасів зброї, до роззброєння; ліквідація воєнних вогнищ, які ще залишаються, і насамперед здійснення справедливого і міцного врегулювання на Близькому Сході; поглиблення розрядки міжнародної напруженості; створення системи колективної безпеки в Азії; укладання всесвітнього договору про незастосування сили в міжнародних відносинах; ліквідація всіх залишків системи колоніального гноблення; усунення дискримінації у міжнародній торгівлі, ліквідація всіх проявів нерівноправності, диктату, експлуатації в міжнародних економічних відносинах²⁶.

Разом з тим на з'їзді вказувалось на наявність і дії противників розрядки і роззброєння, небажання певних впливових кіл капіталістичних держав відмовитись від методів «холодної війни».

²⁴ В ім'я миру, безпеки і співробітництва. До підсумків Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі, яка відбулася в Хельсінкі 30 липня — 1 серпня 1975 р., К., 1975.

²⁵ Л. І. Брежнев. О внешней политике КПСС и Советского государства. Речь и статьи, М., 1975, стор. 829.

²⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 28—30.

Імперіалізм аж ніяк не змінив своєї агресивної природи. Значна частина засобів масової інформації на Заході продовжує антирадянську, антикомуністичну кампанію, намагається перевернути і вихолостити суть принципів мирного співіснування. З позиціями найбільш крайньої реакції в усьому світі прямо змикається політика нинішніх керівників Китаю. Велику небезпеку для всіх миролюбних народів становлять спроби маоїстів зірвати розрядку, не допустити роззброєння, сіяти недовіря і ворожнечу між державами, прагнення спровокувати світову війну. XXV з'їзд КПРС підтвердив курс, визначений п'ять років тому: вести принципову, непримиренну боротьбу з маоїзмом і разом з тим бути готовим нормалізувати відносини з Китаєм²⁷.

XXV з'їзд КПРС — видатна подія в історії міжнародного комуністичного руху. У роботі форуму радянських комуністів брали участь 103 делегації комуністичних, робітничих, національно-демократичних і соціалістичних партій з 96 країн²⁸. Такої кількості дружніх делегацій не було ще на жодному з попередніх з'їздів КПРС. XXV з'їзд з новою силою підтвердив, що у боротьбі проти імперіалізму, за революційне оновлення світу вирішальна роль належить міжнародному комуністичному рухові. Одним із знаменних явищ останнього п'ятиріччя було зростання впливу комуністичних партій у капіталістичних країнах, значне збільшення — майже на 1 млн. чол. — чисельності комуністів у країнах несоціалістичного світу²⁹.

Нині комуністичні партії діють у 89 країнах, практично скрізь, де є організований робітничий клас. В лавах компартій — понад 60 млн. чоловік. Ці дані свідчать, що за останні два десятиліття виникло 14 нових компартій, а загальна кількість комуністів у світі збільшилась майже на 20 млн. чоловік. Найбільш чисельний загін міжнародного комуністичного руху становлять комуністичні партії соціалістичних країн. У країнах несоціалістичної зони світу діють 75 комуністичних і робітничих партій: 19 — в країнах Західної Європи, 25 — у Північній і Південній Америці, 31 — у несоціалістичних країнах Азії, Африки і в Австралії.

Майже половина всіх комуністичних і робітничих партій несоціалістичної зони діють у підпіллі, зазнають переслідувань і репресій з боку реакції. Та всупереч цьому чимало компартій несоціалістичних країн стали масовими організаціями робітничого класу і всіх трудящих. Про вплив компартій свідчить і те, що ці братні партії несоціалістичних країн нараховують у своїх лавах 4 млн. членів, одержують на виборах загалом понад 40 млн. голосів виборців³⁰. У капіталістичних країнах комуністи виступають за згуртування всіх антимонополістичних, лівих сил. Вони послідовно з'єднують боротьбу за повсякденні інтереси мас з боротьбою проти панування великого капіталу, за глибокі соціальні перетворення в інтересах трудящих, всього трудового народу, за ідеали соціалізму.

Комуністи у своїй боротьбі виходять із загальних закономірностей розвитку революції, будівництва соціалізму і комунізму. Ці закономірності, відображені в теорії марксизму-ленінізму і підтверджені практикою, були колективно сформульовані в розгорнутій формі міжнародними нарадами комуністичних і робітничих партій³¹. Глибоке розумін-

²⁷ Там же, стор. 11—12.

²⁸ «Радянська Україна», 25 лютого 1976 р.

²⁹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 34.

³⁰ Международное рабочее движение. Справочник. М., 1976, стор. 51, 58—59.

³¹ Див.: Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм, К., 1961, стор. 12.

ня цих загальних закономірностей, опора на них у поєднанні з творчим підходом і врахуванням конкретних умов у кожній даній країні були і лишаються невід'ємною рисою діяльності комуністів.

У виступах зарубіжних делегацій з трибуни XXV з'їзду КПРС, а також на численних зборах і мітингах у різних містах країни підкреслювалась авангардна роль КПРС, історичне значення XXV з'їзду для світового комуністичного руху. Міжнародний робітничий клас, прогресивне людство бачать у КПРС один з найдосвідченіших і найсильніших загонів комуністичного руху, який тісно зв'язаний з іншими братніми партіями вірністю марксизму-ленізму, пролетарському інтернаціоналізму.

Подібно до того, як успіхи соціалізму силою прикладу демонструють його перевагу, заявив Генеральний секретар компартії США Гес Холл на XXV з'їзді КПРС, точно так само Комуністична партія Радянського Союзу силою свого прикладу, непохитною вірністю марксистсько-ленінському вченню, його творчим застосуванням і безперервним розвитком є зразком для революційних рухів усього світу³².

У документах XXV з'їзду дано аналіз зробленого комуністичними партіями за час, що минув після міжнародної Наради 1969 р. Нарада виробила широку програму боротьби проти імперіалізму на сучасному етапі і єдності дій комуністичних і робітничих партій, всіх антиімперіалістичних сил³³. Програма антиімперіалістичних дій, висунута цією Народою, у багатьох пунктах виконана. Свідченням цього є зміцнення єдності, дальшого розвитку співробітництва і інтернаціональної солідарності марксистсько-ленінських партій всього світу, розширення зв'язків і контактів компартій. Після 1969 р. відбулось близько 50 багатосторонніх зустрічей і нарад, у тому числі 7 загальноєвропейських зустрічей, 3 конференції західноєвропейських компартій, 8 зустрічей компартій країн Латинської Америки, ряд зустрічей комуністичних партій країн Північної Європи, арабських країн та ін.³⁴ Продовжувалась розробка марксистсько-ленінської теорії, ще більшого розмаху набула вся ідеологічна і пропагандистська діяльність братніх партій.

Посилилась боротьба проти опортунізму, правого і «лівого» ревізійонізму, за ідейне і організаційне зміцнення комуністичних і робітничих партій. В численних документах братніх партій, виступах діячів міжнародного комуністичного руху, в партійній пресі викрита маоїстська ідеологія і політика, несумісні з марксистсько-ленінським ученням, підривна діяльність пропекінських груп у рядах комуністичного руху. Захист марксистсько-ленінських принципів, ідейне і організаційне зміцнення кожної комуністичної партії сприяють посиленню єдності й згуртованості всього комуністичного руху.

У Звітній доповіді ЦК КПРС, промовах делегатів XXV з'їзду партії, виступах багатьох зарубіжних гостей підкреслювалось важливе значення пролетарського інтернаціоналізму як одного з головних принципів марксизму-ленізму. КПРС вважає захист пролетарського інтернаціоналізму святим обов'язком кожного марксиста-ленінця. «Відмовитися від пролетарського інтернаціоналізму означало б позбавити компартії і взагалі робітничий рух могутньої і випробуваної зброї»³⁵.

³² «Правда», 2 березня 1976 р.

³³ Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали, К., 1969, стор. 257—297.

³⁴ Международное рабочее движение (1976), стор. 56.

³⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 35.

Символом незмінної вірності нашої партії великій справі пролетарського інтернаціоналізму стане монумент у Москві у пам'ять героїв міжнародного комуністичного і робітничого руху, самовідданих борців за народне щастя, які полягли від рук класового ворога. XXV з'їзд у прийнятій ним заяві «Свободу в'язням імперіалізму і реакції!» урочисто проголосив свою братерську, непорушну солідарність з комуністами, з усіма борцями проти імперіалізму і реакції, і насамперед — із жертвами фашистських репресій³⁶.

З'їзд, його документи виражають волю і прагнення комуністів, всіх радянських людей неухильно наслідувати ленінські традиції дійової солідарності із соратниками по боротьбі за великі і благородні цілі, бути завжди вірними справі пролетарського інтернаціоналізму. Рішення XXV з'їзду КПРС, вироблена з'їздом програма зовнішньополітичних дій нашої партії і держави в сучасних умовах переконливо свідчать про те, що Комуністична партія впевнено йде ленінським курсом, робить все в інтересах миру і безпеки народів, прогресу людства.

³⁶ «Радянська Україна», 2 березня 1976 р.

В. В. Сухарев

ВОПРОСЫ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КПСС В ДОКУМЕНТАХ XXV СЪЕЗДА ПАРТИИ

Резюме

В статье рассматриваются некоторые актуальные вопросы международной жизни и внешнеполитической деятельности партии в свете решений XXV съезда КПСС. На конкретных примерах показано то новое, что внес съезд в оценку состояния и перспектив международных отношений, борьбы за мир и социальный прогресс.

V. V. Sukharev

PROBLEMS OF THE CPSU FOREIGN POLICY ACTIVITY IN DOCUMENTS OF THE 25th CONGRESS OF THE PARTY

Summary

Some urgent problems of international life and the Party foreign policy activity are considered in the light of decisions of the 25th Congress of the CPSU. The new aspects contributed by the Congress to estimate the state and prospects of international relations, struggle for peace and social progress are shown on concrete examples.

* * *

ВСЕПЕРЕМАГАЮЧА СИЛА ЛЕНІНСЬКОГО ВЧЕННЯ ПРО ІМПЕРІАЛІЗМ

(До 60-річчя виходу в світ праці В. І. Леніна
«Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму»)

Створенню геніальної праці «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» передувала титанічна тривала робота В. І. Леніна по вивченню величезної літератури, в якій буржуазні й дрібнобуржуазні економісти, соціологи, історики намагалися якоюсь мірою пояснити нові явища капіталізму. Органічною частиною праці є багато творів, що їх написав Володимир Ілліч у період до початку і в роки першої світової війни (зокрема, статті «Про лозунг Сполучених Штатів Європи», «Воєнна програма пролетарської революції» та ін.).

В. І. Ленін не випадково приділяв велику увагу ряду суспільних процесів початку ХХ ст. Він наголошував на тому, що треба «розібратися в основному економічному питанні, без вивчення якого не можна нічого зрозуміти в оцінці сучасної війни і сучасної політики, а саме: в питанні про економічну суть імперіалізму»¹. Володимир Ілліч встановив, що на рубежі ХІХ—ХХ ст. у структурі капіталізму сталися глибокі якісні зміни, які свідчили про нову стадію його розвитку. «Для Європи, — писав він, — можна встановити досить точно час *остаточної* зміни старого капіталізму новим: це якраз — початок ХХ століття»².

Нова, імперіалістична стадія капіталізму характеризувалася, по-перше, зміною вільної конкуренції конкуренцією монополій, панування яких в економіці капіталістичних країн становить основну суть імперіалізму. Діяльність монополій, їх вузькоєгоїстичні інтереси почали визначати решту соціально-економічних і політичних процесів, що відбуваються в рамках капіталістичної системи. В. І. Ленін підкреслював, що «монополія, раз вона склалась і орудує мільярдами, з абсолютною неминучістю пронизує *всі* сторони суспільного життя, незалежно від політичного устрою і від будь-яких інших «деталей»³. При цьому зростаюче свавілля монополій ще більше загостило всі суперечності капіталізму, посилило властиву йому анархію виробництва в цілому, скоротило періоди піднесення економіки, поглибило і зробило ще руйнівнішими циклічні кризи надвиробництва.

Імперіалізм, по-друге, приніс з собою докорінну зміну ролі банків. Банківський капітал почав посилено зрощуватися з промисловим, на базі чого утворюється фінансовий капітал та фінансова олігархія, яка уособлює його і диктує свою волю як у внутрішній, так і у зовнішній політиці. «ХХ століття, — писав В. І. Ленін, — ось поворотний пункт від старого до нового капіталізму, від панування капіталу взагалі до панування фінансового капіталу»⁴.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 27, стор. 284.

² Там же, стор. 296—297.

³ Там же, стор. 334.

⁴ Там же, стор. 322.

При імперіалізмі, по-третє, різко зріс і набув особливого значення вивіз капіталу. Тільки форсуючи вивіз капіталу, можна було підтримувати і збільшувати експорт товарів, вишукувати найвигідніші сфери прикладення «вільних» коштів, забезпечити панування або, принаймні, переважання у відсталих, тобто залежних і колоніальних, країнах одержувати особливо важливу промислову і стратегічну сировину, перемогати конкурентів і суперників у міжнародній боротьбі. Вивіз капіталу був яскравим показником зростаючого паразитизму і загнивання капіталізму та загострення всіх імперіалістичних суперечностей.

По-четверте, дедалі важливішу роль починають відігравати міжнародні об'єднання, які утворюються на основі прагнення найсильніших корпорацій розірвати національні рамки, вийти на світову арену і монополізувати у своїх руках виробництво і збут тих або інших товарів. Оскільки у запеклій боротьбі об'єднань капіталістів, що суперничають одне з одним, не завжди може бути забезпечена перевага на боці якоїсь однієї монополії, то, природно, що тимчасовим «розв'язанням» суперечностей між об'єднаннями при відносній рівновазі їхніх сил могла бути та або інша міжнародна монополія, що утворилася на «добровільних началах» і захопила в свої руки величезні ринки збуту, джерела сировини, «сфери впливу». Зрозуміло, що міжнародні монополії розпадаються, як тільки порушується рівновага сил, що входять до них, бо капіталізму завжди, а в епоху імперіалізму особливо, властивий принцип панування одних, підкорення інших. Як монополії всередині капіталістичних країн, так і міжнародні об'єднання, диктуючи свою волю в політиці, ще більше посилюють імперіалістичне суперництво і є джерелом грабіжницьких та спустошувальних «локальних» і світових воєн. Ера «дипломатичного світу», дещо властива періоду «вільного капіталізму», змінюється в епоху імперіалізму ерою збройного світу і кривавої боротьби монополістичних хижаків між собою.

Нарешті, на початок ХХ ст. закінчився територіальний поділ світу, тобто підкорення жменьці «великих» держав величезної маси народів залежних і відсталих країн. «Вільних» територій, які так або інакше не входили у «сфери впливу» імперіалістичних держав, більше не лишилося. У дальшому могла йти мова лише про переділ поділеного світу.

Такі основні ознаки нової, імперіалістичної стадії розвитку капіталізму. Узагальнивши величезний фактичний матеріал, В. І. Ленін робить висновок: «Імперіалізм є капіталізм на тій стадії розвитку, коли склалось панування монополій і фінансового капіталу, набув видатного значення вивіз капіталу, почався поділ світу міжнародними трестами і закінчився поділ всієї території землі найбільшими капіталістичними країнами»⁵.

Глибокі якісні зміни в структурі капіталізму не могли не породити нових закономірностей суспільного розвитку. Надзвичайно важливою закономірністю стали різке посилення та зміна характеру нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму. Якщо раніш, у період «вільного» капіталізму, нерівномірність виражалася лише в тому, що одні країни йшли весь час попереду, а інші весь час відставали у своєму розвитку, то тепер ця нерівномірність набула стрибкоподібного, часто катастрофічного характеру. Внаслідок цього відсталі країни дістали можливість за історично короткий строк не тільки наздогнати, а й випередити країни, що раніше були передовими. Відносне нівелювання в рівні розвитку продуктивних сил найбільших країн створює базу для посилення суперництва між ними, і, отже, ще більше загострює нерівномірність розвитку.

⁵ Там же, стор. 363.

Якісна зміна характеру нерівномірності не могла не вести до цілого ряду нових наслідків для всього суспільного розвитку. З них особливо важливе значення мали два. Це, по-перше, глибоке порушення і без того відносної рівноваги світової капіталістичної системи на основі безперервної і дедалі швидшої зміни у співвідношенні сил «великих» держав на міжнародній арені. Зрозуміло, що держави, які зміцнили свою могутність, не хочуть миритися зі старим поділом сфер впливу і колоній, що не відповідає новому співвідношенню сил, які борються, а держави, що ослабли, не хочуть добровільно відмовитися від вигідного для них поділу. Щоб розв'язати таку гостру суперечність немає іншого засобу, крім війни. «При капіталізмі,— писав В. І. Ленін,— неможливе рівномірне зростання економічного розвитку окремих господарств і окремих держав. При капіталізмі неможливі інші засоби відновлення, час від часу, порушеної рівноваги, як кризи в промисловості, війни в політиці»⁶. Зрозуміло, що партія пролетаріату, яка прагне повалити капіталістичний лад, не може не враховувати цієї обставини як у своїй програмі, так і в тактиці. Трагедія робітничого руху в Європі й США в 1900—1914 рр. полягала, між іншим, саме в тому, що керівництво соціал-демократичних і соціалістичних партій зовсім ігнорувало цей надзвичайно важливий висновок із закону нерівномірності й присипляло пильність робітничого класу фразами про «можливість» загального миру в рамках капіталізму.

Докорінно змінюються умови визрівання і перемоги пролетарської революції. «Нерівномірність економічного і політичного розвитку, — вказував В. І. Ленін, — є безумовний закон капіталізму. Звідси виходить, що можлива перемога соціалізму спочатку в небагатых або навіть в одній, окремо взятій, капіталістичній країні. Перемігши пролетаріат цієї країни, експропріювавши капіталістів і організувавши у себе соціалістичне виробництво, став би *проти* всього іншого, капіталістичного світу, привертаючи до себе пригноблені класи інших країн, піднімаючи в них повстання проти капіталістів, виступаючи в разі необхідності навіть з військовою силою проти експлуататорських класів та їх держав»⁷⁻⁸.

Підкреслюючи це положення, В. І. Ленін у своїй праці «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму», написаній в першій половині 1916 р., особливо наголошував на тому, що партія, яка справді заінтересована в перемозі пролетаріату, має враховувати у своїй програмі особливості діяння економічних законів капіталізму на його імперіалістичній стадії, зокрема, закону нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталістичних країн в епоху імперіалізму. Нехтування ним може посіяти в масах шкідливу ілюзію про можливість мирного, поступового переростання «капіталізму в соціалізм» відразу в усіх передових країнах.

Імперіалізм приніс з собою різке загострення всіх суперечностей капіталізму і, насамперед, суперечностей між суспільним характером виробництва і приватною формою привласнення. Це особливо яскраво виявляється у невідповідності капіталістичних виробничих відносин характерові продуктивних сил, які можуть розвиватися далі справді раціонально, тільки скинувши з себе старі окови. Загострення цієї суперечності дістає своє вираження в дуже запеклій боротьбі між пролетаріатом і буржуазією, у боротьбі, яка підводить робітничий клас до повалення капіталізму. Отже, імперіалізм — це період переддня і здійснення соціалістичних революцій у різних країнах.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 333.

⁷⁻⁸ Там же, стор. 334.

Імперіалізм до краю загострив суперечності між невеликою жменькою хижаків-метрополій і величезною більшістю залежних і колоніальних країн. Це привело в революційний рух колосальні маси трудящих Азії, Африки і Латинської Америки. «Результат боротьби, — геніально передбачив В. І. Ленін, — залежить, кінець кінцем, від того, що Росія, Індія, Китай і т. п. становлять переважну більшість населення. А саме ця більшість населення і втягується з надзвичайною швидкістю останніми роками в боротьбу за своє визволення, так що в цьому розумінні не може бути ні тіні сумніву в тому, яким буде остаточне розв'язання світової боротьби. В цьому розумінні остаточна перемога соціалізму цілком і безумовно забезпечена»⁹. Отже, імперіалізм — це період переддня і здійснення грандіозних національно-колоніальних революцій, які є складовою і дуже важливою частиною світової соціалістичної революції.

Нарешті, імперіалізм привів до небаченої раніше боротьби між імперіалістичними хижакими за переділ колоній, «сфер впливу», вигідних місць прикладення капіталу і т. д. Це викликало мілітаризацію всього суспільного життя, невтримну гонку озброєнь і прямі військові конфлікти світового масштабу. «Тепер, — підкреслював В. І. Ленін, — мілітаризація проймає собою все суспільне життя. Імперіалізм є запекла боротьба великих держав за поділ і переділ світу, — через це він неминуче повинен вести до дальшої мілітаризації в усіх країнах, і в нейтральних і в маленьких»¹⁰. Мілітаризація, лягаючи важким тягарем на плечі трудящих, викликає їх опір. Отже, імперіалізм — це період масового загальнонародного антимілітаристського і антивоєнного руху, що є складовою частиною світової соціалістичної революції.

Зрозуміло, що пролетарська партія, якщо вона була справді заінтересована в перемозі робітничого класу, не могла не брати курсу на ретельну підготовку і проведення соціалістичної революції, не могла не докладати зусиль до залучення на бік робітничого класу такого величезного резерву, як національно-визвольний рух залежних і колоніальних країн, не могла не зв'язувати антимілітаристський і антивоєнний рухи з корінними питаннями соціалістичної революції. Опортуністи II Інтернаціоналу, ігноруючи загострення імперіалістичних суперечностей, відмовилися від підготовки робітничого класу до революції, скинули з рахунку такі резерви, як селяни, середні верстви міста, народи колоній, взагалі не ставили завдання повалення капіталізму на порядок денний. Особливість опортунізму, — писав тоді Володимир Ілліч, — «полягає в тому, що замовчується, прикривається або трактується з оглядкою на поліцейські заборони, конкретне питання про зв'язок теперішньої війни з революцією та інші конкретні питання революції. І це — незважаючи на те, що перед війною незліченну кількість разів вказувалось на зв'язок саме цієї грядущої війни з пролетарською революцією і неофіційно і в Базельському маніфесті офіційно»¹¹.

З початком епохи імперіалізму особливо наочно виявляється поворот буржуазії до реакції по всій лінії, дедалі посилюється паразитизм пануючих класів і загнивання капіталізму. Найяскравішими фактами цих важливих змін є вихолощування і без того формальної буржуазної демократії, переважання і фактична незалежність від парламентів виконавчої влади. У величезних розмірах зростає військово-бюрократ-

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 381—382.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 131.

¹¹ Там же, стор. 133.

тичний апарат, необхідний буржуазії як для придушення робітничого і демократичного руху, так і для здійснення планів зовнішньополітичної експансії. Прискорюється процес зрощування приватнокапіталістичних монополій з державним апаратом.

Дедалі потворніших форм набуває технічний прогрес, відбувається величезне руйнування продуктивних сил і зростає їх непродуктивне застосування, хоча саме в цей період досягає найбільшого розвитку процес абсолютного і відносного зубожіння трудящих. При абсолютному зростанні пролетаріату швидкими темпами збільшується верства осіб, зайнятих непродуктивною працею по обслуговуванню паразитарних потреб пануючих класів.

Буржуазія оголошує похід проти всіх форм прогресивної ідеології та культури. Витягуються на світло вже здані було в архів історії всілякого роду ідеалістичні філософські системи, середньовічна містика, релігійні догми. Всіляко пропагуються безідейні форми модерністського мистецтва і літератури (символізм, акмеїзм, кубізм, імпресіонізм тощо), каламутним потоком обрушуються на населення людиноненависницькі, расистські, геополітичні, шовіністично-мілітаристські «теорії», покликані приспати пильність трудящих, відвернути їх від боротьби проти капіталізму, деморалізувати їх ряди, перетворити в слухняних виконавців волі монополістичного капіталу.

З настанням епохи імперіалізму в робітничому русі остаточно оформляються і запекло протистоять дві протилежні тенденції — революційна і опортуністична.

Зростання революційної тенденції було зв'язане з різким посиленням абсолютного та відносного зубожіння пролетаріату і виражалось у збільшенні кількості страйків й числа робітників, що брали у них участь, у зростанні рядів профспілок і соціалістичних партій, у збільшенні кількості голосів виборців, що подавалися за робітничих кандидатів на парламентських і муніципальних виборах, в піднесенні демократичного руху, який втягував широкі верстви селянства і дрібної буржуазії, і в багатьох інших фактах та явищах. В усіх капіталістичних країнах трудящі виявляли мужність, самовідданість, готовність йти на рішучий бій з капіталізмом, вписавши нові сторінки в історію революційно-демократичних традицій своїх країн. Скрізь назрівала революційна криза.

Центром світового робітничого і національно-визвольного руху на початку ХХ ст. стала Росія, події в якій справили величезний і всебічний вплив на визвольну боротьбу трудящих усіх країн. Вони були поворотним пунктом у всесвітній історії.

Однак, з іншого боку, оформляється опортуністична тенденція, що відображає погляди невеликої верстви висококваліфікованої та високооплачуваної робітничої аристократії, яка поповнювала ряди дрібної буржуазії міста і села, декласованих буржуазно-інтелігентських попутників робітничого руху. Ці опортуністичні елементи захопили різними способами керівництво в усіх робітничих організаціях і соціалістичних партіях, всіляко гальмували боротьбу трудящих, докладали всіх зусиль, щоб переконати останніх у можливості здійснення «гармонії інтересів капіталу і праці» в рамках капіталізму, в необхідності «подолання» його на шляху формальної («чистої») буржуазної демократії. Ганебна діяльність опортуністів, які відкрито перейшли на початку першої світової війни в табір найлютіших ворогів трудящих, дезорганізувала і деморалізувала ряди учасників робітничого і демократичного руху у найвідповідальніший період назрілої кризи — влітку 1914 р. Ліві елементи здійснили великі революційні діла, але внаслідок своєї

ідейно-організаційної слабості не змогли вирвати керівництво в опортуністів.

Перед світовим робітничим рухом постало важливе завдання створення пролетарської партії нового типу, тобто такої партії, яка б формулювала свою програму, визначала свою лінію поведінки (тактику) і здійснювала свою діяльність на основі наукового аналізу дійсності і використання тих закономірностей суспільного розвитку, які властиві імперіалістичній стадії капіталізму, оскільки тільки така партія могла виконати роль справжнього натхненника і організатора трудящих в їх вирішальній битві з капіталістичною системою. Такої партії напередодні першої світової війни не мали пролетарі Європи й США. В цьому полягали причини тимчасової поразки західноєвропейського робітничого руху в ході його битв у 1918—1923 рр.

Така партія була створена в Росії. Це більшовицька партія, керована геніальним В. І. Леніним. Вона теоретично і практично на ділі довела правильність марксизму-ленінізму, привела у жовтні 1917 р. трудящих Росії до історичної перемоги над поміщицько-капіталістичним ладом, поклавши початок новій ері — ері світової соціалістичної революції. Капіталізм вступив у смугу загальної кризи, що дедалі поглиблюється. У Країні Рад переміг соціалізм. В буржуазних державах вишикли і набирали сили комуністичні партії. В гігантських битвах другої світової війни, в якій вирішальну роль відіграв Радянський Союз, були прорвані нові ланки капіталізму, і соціалізм вийшов за межі однієї країни. В наш час світова соціалістична система визначає магістральний шлях прогресу всього людства. Розпалася колоніальна система імперіалізму. Комуністичні партії стали впливовою силою в багатьох країнах капіталу. Сучасна дійсність з усією переконливістю підтвердила правильність і цілковиту актуальність ленінського аналізу нової, імперіалістичної стадії розвитку капіталізму.

У доповіді на XXV з'їзді КПРС «Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики» Л. І. Брежнев підкреслив: «Капіталізм всіляко намагався йти, так би мовити, в ногу з часом, застосовувати різні методи регулювання економіки. Це давало змогу стимулювати економічне зростання, але, як і передбачали комуністи, не змогло усунути суперечностей капіталізму»¹². Це підтверджує вся історія сучасного капіталізму.

Капіталізм після другої світової війни опинився в смузі другого етапу загальної кризи (1945—1956 рр.), з другої половини 50-х років уже переживає третій етап цієї кризи, коли незмірно зросла економічна, політична і військова міць країн соціалізму, дедалі зростає міжнародне значення держав Азії, Африки і Латинської Америки, посилюється натиск революційних мас на позиції буржуазії у високорозвинutih країнах капіталу.

Зрозуміло, капіталізм намагається відстояти свої позиції, пристосуватися до нової обстановки. Найважливішою рисою цього пристосування, можна сказати, головним засобом є різке прискорення зрощування монополій з державним апаратом і утворення на цій базі державно-монополістичного капіталізму. Тим самим, по суті, тепер створений, за термінологією В. І. Леніна, єдиний механізм панування буржуазії над трудящими. Державно-монополістичний капіталізм характерний для всіх високорозвинutih буржуазних країн.

Як і передбачав В. І. Ленін, створення системи державно-монополістичного капіталізму зумовлене, по-перше, гігантським усупіль-

¹² Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 31.

ненням виробництва, що особливо яскраво показує невідповідність цьому усуспільненню капіталістичних виробничих відносин; по-друге, різким загостренням основної та всіх інших суперечностей капіталізму, які буржуазія намагається «подолати» з допомогою держави; по-третє, зростаючим впливом на хід подій світової системи соціалізму, в боротьбі з якою буржуазія мобілізує всі органи держави і свою економічну міць.

Визначальна риса розвитку сучасного державно-монополістичного капіталізму — мілітаризація в гігантських масштабах. Звідси — величезні військові витрати, що зростають рік у рік (наприклад, військовий бюджет США на 1976 фінансовий рік затверджено в сумі 112,3 млрд. доларів, не рахуючи «непрямих» асигнувань); утворення велетенського «військово-промислового комплексу» (в США, зокрема, цей комплекс зосередив у себе майна і капіталів на суму близько 300 млрд. доларів); створення агресивних військово-політичних блоків (НАТО, СЕНТО, СЕАТО, АНЗЮС та ін.); багаторічна «холодна війна» проти СРСР та інших соціалістичних країн; військові авантюри в різних частинах земної кулі, розгул реакції в багатьох буржуазних державах тощо.

Одна з рис пристосування капіталізму до нової обстановки — таке використання досягнень науково-технічної революції, яке допомогло б йому не тільки зберегти свої позиції, але й підірвати міць світової системи соціалізму. Це — процес злиття монополій і, отже, утворення величезних корпорацій, що захоплюють провідні галузі економіки, банки, кредит. Могутні корпорації, виходячи за національні рамки, ведуть на світовій арені найгострішу міжусобну боротьбу в різних формах і випадають з-під будь-якого контролю окремих буржуазних держав. Це — тенденція до космополітичної інтеграції економіки капіталістичних країн. Зокрема, «Спільний ринок», що виник у 1957 р., вже об'єднує 9 західноєвропейських буржуазних країн (Франція, ФРН, Італія, Люксембург, Бельгія, Голландія, Данія, Англія, Ірландія). Інтеграція не ліквідує, звичайно, гостроти незгод між країнами «Спільного ринку» і ґрунтується на фундаменті, начиненому імперіалістичними суперечностями.

Зазначені процеси (створення військово-промислових комплексів, могутніх монополій, інтеграція тощо) викликаються, зокрема, наслідками науково-технічної революції в буржуазних країнах. Їх часто можна найбільш прибутково, з точки зору магнатів, використати лише при умові об'єднання капіталів на наднаціональному рівні. Незаперечно й те, що ці процеси породжуються запеклим суперництвом, у ході якого не завжди вдається перемогти суперника, спираючись на міць і капітали однієї країни. Інтеграція стимулюється також багаторічним напруженням у міжнародних відносинах. Внаслідок цього вона, безсумнівно, служить базисом військово-політичних блоків імперіалістичних держав.

Конкуренція міжнародних монополій вкрай негативно впливає на систему світових відносин, робить їх нестійкими і такими, що криють у собі небезпеку військових й інших конфліктів різних масштабів.

Нарешті, капіталізм намагається зміцнити свої позиції, мобілізуючи всі засоби соціальної демагогії, антикомуністичної й антирадянської пропаганди шляхом створення гігантського механізму всебічного впливу на почуття, уми, настрої людей. Мізерні подачки верхній верстві робітників, випуск дрібних дешевих акцій, тимчасова допомога по безробіттю, трудові колективні договори з профспілками, — все це повинно створити видимість «підкування» буржуазії про трудя-

щих. Всілякого роду міфи про «деідеологізацію», «суспільство народного благоденства», «постіндустріальне суспільство» тощо, проповідь «конвергенції» соціалізму і капіталізму в якесь «нове» суспільство,— ось найбільш поширювані в масах «ідеї», покликані присипити пильність трудящих, перешкодити переможній ході марксизму-ленінізму, не допустити розгортання масового руху, отруїти народи духом расизму, шовінізму, мілітаризму і антирадянщини. Не випадково, антирадянщина стала, по суті, державною політикою імперіалістичних держав. Вона — ядро всіх антикомуністичних теорій.

Однак намагання сучасного капіталізму пристосуватися до сучасної обстановки не веде до згладжування гострих антагонізмів — цих своєрідних фокусів, в яких концентрується суть процесів, що відбуваються. Ці антагонізми дуже складні, й необхідно виявляти їх найважливіші моменти. У комплексі старих і нових антагоністичних суперечностей нині основною є суперечність між світовою системою соціалізму і світовою системою капіталізму. Вона, кінець кінцем, визначає розстановку сил прогресу і реакції, що борються між собою, справляє всебічний вплив на всі події в рамках капіталістичної системи. З особливою рельєфністю виступає далі суперечність між величезними можливостями, що їх відкриває сучасна науково-технічна революція, і тими перешкодами, які капіталізм нагромаджує на шляху раціонального використання досягнень цієї революції. Він спотворює технічний прогрес. Надзвичайно загострилася суперечність між суспільним характером виробництва і державно-монополістичним регулюванням цього виробництва в інтересах невеликої жменьки наймогутніших монополістичних трестів.

Дедалі всебічніше виявляється суперечність між невеликою групою могутніх монополій і переважною більшістю трудящих у кожній капіталістичній країні. У гострих зіткненнях інтересів підтверджується суперечність між жменькою імперіалістичних держав і величезною більшістю держав, що розвиваються. Енергетична криза в Європі й США є одним з яскравих проявів цього антагонізму. Нарешті, дедалі загострюються міжімперіалістичні суперечності, дуже складні за своїм змістом. З одного боку, точиться боротьба між імперіалістичними державами з усіх питань (США—Франція, Англія—ФРН, Японія—США і т. д.). З другого боку, склалися своєрідні центри: США, країни «Спільного ринку», Японія. Між цими центрами також йде напружена боротьба в економіці, політиці, у сфері кредиту й валютних курсів і т. д. з намаганням ослабити провідну роль США в системі капіталізму.

Весь комплекс суперечностей діє в умовах різкого посилення нерівномірності. Внаслідок цього співвідношення сил монополій та імперіалістичних держав, які суперничають між собою, постійно змінюється, що не може не породжувати нових антагонізмів у взаємовідносинах капіталістичних країн і в процесі класової, політичної боротьби всередині них.

Наша сучасність є історичний період переходу людства від капіталізму до соціалізму. Це визначає завдання, стратегію й тактику визвольних сил і, насамперед, комуністичних партій.

Комуністичні партії повинні, по-перше, враховувати як дедалі зростаючий вплив системи соціалізму на весь хід світових подій, так і напрям розвитку основної суперечності нашої епохи — суперечності між соціалізмом і капіталізмом. Розкриваючи значення боротьби між Країною Рад і буржуазними державами, В. І. Ленін указував на необхідність постійно мати це на увазі: «Тільки виходячи з цієї точки

зору, — писав він, — політичні питання можуть бути правильно поставлені і розв'язані комуністичними партіями як у цивілізованих, так і у відсталих країнах»¹³. Якщо це було важливо в 1920 р., то тим більше є неодмінною вимогою в епоху різкого загострення боротьби двох систем. По-друге, комуністичні партії повинні повсякчас розкривати нові явища на третьому етапі загальної кризи капіталізму і викривати його спроби пристосуватися до ситуації, що швидко змінюється. По-третє, вони повинні органічно пов'язувати свою діяльність з урахуванням загальних закономірностей розвитку світової соціалістичної революції, визначених у Декларації Наради представників комуністичних і робітничих партій у 1957 р.¹⁴

Ці закономірності характеризують генеральний напрям подій в усіх, без винятку, країнах, виявляючи в кожній з них лише специфічні форми прояву внаслідок особливостей історичного минулого і сучасного становища тієї або іншої країни.

Звідси випливає, що комуністичним партіям необхідно постійно тримати в центрі уваги боротьбу двох систем, характер кризисних явищ капіталізму і загальні закономірності сучасного революційного процесу як для теоретичного обґрунтування діяльності, так і для визначення лінії своєї поведінки в кожний конкретний момент. Саме цього невпинно вчив В. І. Ленін.

Державно-монополістичний капіталізм є найповнішою матеріальною передумовою соціалізму, що не раз підкреслював В. І. Ленін. Проте капіталізм має велику силу опору. Сучасна буржуазія по-своєму бере уроки з минулого. Вона стежить за успіхами країн соціалізму і силкується повернути розвиток назад, знищуючи все, що якоюсь мірою наближає її загибель. У високорозвинутих країнах капіталу соціалістична революція не може зразу і безпосередньо здобути рішучу перемогу.

Чому? Тому, по-перше, що в цих країнах склався, як і передбачав В. І. Ленін, могутній механізм диктатури монополій, що зрослися з державним апаратом. Тому, по-друге, що в розпорядженні буржуазії — жахлива машина мілітаризму з його зброєю масового знищення людей. Тому, по-третє, що вже викинуто за борт багато канонів буржуазної демократії і монополії намагаються знищити найелементарніші демократичні права трудящих. Отже, в країнах капіталу трудовому населенню тепер безпосередньо протистоять три основні вороги: монополії, реакція, мілітаризм.

Звідси випливає, що комуністичні партії повинні так визначати свої цілі, щоб вони були зрозумілі масам і щоб їх досягнення, з одного боку, загартувало пролетаріат, озброювало його новим досвідом і навиками керівництва масами, а з другого, полегшувало б об'єднання трудящих навколо пролетаріату в їх активних виступах проти корпорацій, розгулу реакції і воєнних авантур імперіалізму.

Ці виступи мають демократичний характер і без перетворення їх в широкий народний рух не можна підготувати умов для соціалістичної перебудови суспільного життя.

В. І. Ленін, розкриваючи закономірності розвитку імперіалізму, вказував, по-перше, на те, що «жодну корінну демократичну вимогу не можна здійснити хоч якоюсь мірою широко і тривко в передових імперіалістських державах інакше як *через* революційні битви під

¹³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 231.

¹⁴ Див.: Програмные документы борьбы за мир, демократию и социализм, М., 1964, стор. 12.

прапором соціалізму»¹⁵. Володимир Ілліч, по-друге, підкреслював необхідність найактивнішої боротьби за ці демократичні вимоги. «...Зовсім немислимо, — писав він, — щоб пролетаріат, як історичний клас, міг перемогти буржуазію, якщо він не буде підготовлений до цього вихованням у душі найбільш послідовного і революційно-рішучого демократизму»¹⁶. В. І. Ленін, по-третє, не раз нагадував, що «було б докорінною помилкою думати, що боротьба за демократію здатна відвернути пролетаріат від соціалістичної революції, або заслонити, затінити її і т. п. Навпаки, як неможливий переможний соціалізм, що не здійснює повної демократії, так не може підготуватись до перемоги над буржуазією пролетаріат, який не веде всебічної, послідовної і революційної боротьби за демократію»¹⁷.

Ці настанови В. І. Леніна компартії повинні точно втілювати в своїх програмних заявах, у стратегії й тактиці, враховуючи особливості кожної країни. Слід, однак, зазначити, що часто абсолютизують особливості і забувають про загальні закономірності, які характеризують розвиток імперіалізму і революційного процесу у світовому масштабі. Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС спеціально підкреслив «важливість у наш час пролетарського інтернаціоналізму. Це один з головних принципів марксизму-ленінізму. На жаль, дехто починає трактувати його так, що від інтернаціоналізму фактично мало що залишається. Знаходяться й такі діячі, які навіть відкрито пропонують відмовитися від інтернаціоналізму. На їх думку, той інтернаціоналізм, який обґрунтували і відстоювали Маркс і Ленін, нібито застарів. З нашої ж точки зору, відмовитися від пролетарського інтернаціоналізму означало б позбавити компартії і взагалі робітничий рух могутньої і випробуваної зброї. Це була б хороша послуга класовому противникові, який, до речі, активно координує в міжнародному масштабі свої антикомуністичні дії»¹⁸. Комуністи, наголошував Л. І. Брежнев, «виходять із загальних закономірностей розвитку революції і будівництва соціалізму і комунізму»¹⁹.

Для сучасного стану світової капіталістичної системи характерні «міжімперіалістичне суперництво, чвари у «Спільному ринку» і всередині НАТО. Зростає міць міжнародних монополій зробила конкурентну боротьбу ще більш нещадною». І це зрозуміло: «така вже природа імперіалізму, що кожен намагається здобути переваги за рахунок інших, нав'язати свою волю. Незгоди виявляються в нових формах, суперечності вибухають з новою силою»²⁰.

В таких умовах головна стратегічна лінія світового комуністичного руху продовжує лишатися такою, якою її сформулювала міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій у 1969 р.: «Основною ланкою єдиних дій антиімперіалістичних сил, як і раніше, лишається боротьба проти воєнної небезпеки, небезпеки світової термоядерної війни, яка продовжує загрожувати народам масовим винищенням, боротьба за мир в усьому світі»²¹.

Комуністи Радянського Союзу на своєму XXV з'їзді гранично ясно заявили: «Ми не приховуємо, що бачимо в розрядці шлях до створення сприятливіших умов мирного соціалістичного і комуністичного

¹⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 27, стор. 258.

¹⁶ Там же, стор. 58.

¹⁷ Там же, стор. 238.

¹⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 35.

¹⁹ Там же, стор. 34—35.

²⁰ Там же, стор. 31.

²¹ Документи міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій, К., 1969, стор. 32.

будівництва. Це лише підтверджує, що соціалізм і мир нероздільні. І коли нам за це докоряють, важко вдержатись від думки, що ті, хто це робить, не впевнені, чи здатний капіталізм існувати, не вдаючись до агресії і погроз зброєю, не посягаючи на незалежність та інтереси інших народів»²².

Звідси зрозуміло, яке всесвітньо-історичне значення має боротьба КПРС на чолі з Генеральним секретарем її Центрального Комітету Л. І. Брежнєвим за дедалі повніше мирне співіснування систем з різним суспільним ладом. Зміст, основні напрями, форми і методи цієї боротьби були чітко сформульовані XXIV і XXV з'їздами нашої партії. Розвиваючи далі Програму миру, розроблену XXIV з'їздом КПРС, XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу поставив завдання: зміцнювати соціалістичну співдружність; добиватися припинення гонки озброєнь і переходу до скорочення нагромаджених запасів зброї, до роззброєння; ліквідувати наявні військові вогнища; матеріалізовувати міжнародну розрядку новими угодами в різних сферах міждержавного співробітництва; створити систему колективної безпеки в Азії, укласти всесвітній договір про незастосування сили в міжнародних відносинах; повністю ліквідувати рештки колоніальної системи; усунути всі форми дискримінації в торговельних, наукових, технічних, культурних та інших відносинах між країнами. «Ми, — говорив на XXV з'їзді КПРС Л. І. Брежнєв, — будемо спрямовувати на розв'язання цих завдань зовнішню політику своєї країни і будемо співробітничати в цьому з іншими миролюбними державами»²³.

Боротьба за мир повинна органічно поєднуватися з боротьбою проти монополій, реакції та мілітаризму. Наріжним каменем справді наукового підходу до розв'язання цих складних завдань є створення єдиного народного антимонopolістичного фронту в капіталістичних країнах. Головну увагу слід приділити боротьбі проти монополій, бо саме вони, — як це глибоко розкрив В. І. Ленін у своєму творі про імперіалізм, — основний винуватець величезних бід, що їх зазнають мільйони трудівників у рамках капіталістичної системи на сучасному етапі її розвитку. «Ми, — писав В. І. Ленін, — за демократичні вимоги, ми одні боре́мося за них *нелицемерно*, бо об'єктивне історичне становище не дозволяє ставити їх поза зв'язком із соціалістичною революцією»²⁴.

Розвиваючи ці ленінські положення, XXV з'їзд КПРС підкреслив: «Досвід революційного руху останніх років наочно показав: якщо виникає реальна загроза пануванню монополістичного капіталу і його політичних ставлеників, імперіалізм іде на все, відкидаючи всяку видимість будь-якої демократії. Він готовий розтоптати і суверенітет держав, і будь-яку законність, не кажучи вже про гуманність». Ось чому «розрядка ніякою мірою не скасовує і не може скасувати або змінити закони класової боротьби. Ніхто не може розраховувати на те, що в умовах розрядки комуністи примиряться з капіталістичною експлуатацією або монополісти стануть прихильниками революції»²⁵.

Комуністична партія Радянського Союзу, озброєна рішеннями XXV з'їзду і вірна вченню В. І. Леніна, разом з комуністами інших країн буде і надалі вести неупинну боротьбу за зміцнення загального миру, за демократію, за соціальний прогрес на землі, за повне торжество всеперемагаючого марксистсько-ленінського світогляду, вчення, ідеології у всесвітньому масштабі.

²² Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 37.

²³ Там же, стор. 30.

²⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 27, стор. 254.

²⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 33—34, 37.

К. Д. Петряев

ВСЕПОБЕЖДАЮЩАЯ СИЛА ЛЕНИНСКОГО УЧЕНИЯ ОБ ИМПЕРИАЛИЗМЕ
(К 60-ЛЕТИЮ ВЫХОДА В СВЕТ ТРУДА В. И. ЛЕНИНА «ИМПЕРИАЛИЗМ,
КАК ВЫСШАЯ СТАДИЯ КАПИТАЛИЗМА»)

Резюме

В статье освещаются основные идеи гениального труда В. И. Ленина, раскрывается их неоценимое значение для современного коммунистического и рабочего движения.

K. D. Petrjaev

ALL-CONQUERING STRENGTH OF THE TEACHING OF LENIN ON IMPERIALISM
(ON THE 60th ANNIVERSARY OF PUBLISHING THE WORK "IMPERIALISM
AS THE HIGHEST STAGE OF CAPITALISM" BY V. I. LENIN)

Summary

The article deals with the main ideas of V. I. Lenin's great work. Paramount importance of these ideas for modern communist and working movement is revealed.

ВІЙНА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ США, ЇЇ ПЕРЕДУМОВИ І НАСЛІДКИ В ОЦІНЦІ КЛАСИКІВ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ

Війна за незалежність США привертала велику увагу вождів світового пролетаріату. З праць, нотаток і листів класиків марксизму-ленінізму добре відома їх глибока обізнаність з документальними джерелами, свідченнями сучасників, літературою. Саме на міцному фундаменті цього всебічного і ґрунтовного знання базуються глибокі характеристики змісту, передумов і наслідків американської революції.

Водночас К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін глибоко дослідили сучасний їм робітничий, демократичний рух заокеанської республіки, підтримували безпосередні зв'язки з його діячами і учасниками, вивчали і узагальнювали його досвід. Тому їх увага до війни за незалежність сприймається як вияв закономірного інтересу до джерел цього досвіду, до традицій і надбань минулого, з яких виростало сьогодення всесвітньої класової боротьби. Адже В. І. Ленін розглядав війну за незалежність як подію, що поклала початок революційній традиції американського народу, яку сприйняли кращі представники американського пролетаріату¹. Отже, в оцінках К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна ми бачимо зразок проникнення в зміст гідної уваги історичної події і, поряд з цим, елемент синтезованого революційного досвіду мас, що мав практичне значення для тогочасного процесу класової боротьби.

Звідси — увага класиків саме до тих аспектів війни за незалежність, в яких найбільше розкривався її характер, спрямування, роль мас, класові позиції сил, що протистояли в цій боротьбі. В. І. Леніну належить розгорнута оцінка характеру війни в поєднанні з аналізом міжнародних умов її виникнення і ходу: «Англія і Франція воювали в семилітню війну за колонії, тобто вели імперіалістську війну (яка можлива і на базі рабства і на базі примітивного капіталізму, як і на сучасній базі високорозвинутого капіталізму). Франція переможена і втрачає частину своїх колоній. Через кілька років починається національно-визвольна війна Північно-Американських Штатів проти однієї Англії. Франція та Іспанія, що самі продовжують володіти частинами теперішніх Сполучених Штатів, з ворожнечі до Англії, тобто з своїх імперіалістських інтересів, укладають дружній договір з Штатами, які повстали проти Англії. Французькі війська разом з американськими б'ють англійців. Перед нами національно-визвольна війна, в якій імперіалістське змагання є привхідним, позбавленим серйозного значення, елементом,— протилежне тому, що ми бачимо у війні 1914—1916 рр.»²

Війна за незалежність, за визначенням В. І. Леніна, була визвольною, революційною війною, «яких було так небагато серед величезної

¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 55.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 6—7.

маси грабіжницьких воєн...»³ Назрівання конфлікту між королівською владою і заокеанськими колоніями було викликано цілим рядом причин: свавіллям колоніальної адміністрації; пожалуванням величезних земельних наділів лордам, що проживали в Англії і одержували незліченні прибутки у вигляді фіксованої ренти; серією законів: «цукровим» 1764 р., про гербовий збір 1765 р., «законами Таунсенда» в 1767 р., про закриття бостонського порту, про оплату розміщених за океаном англійських військ, про заборону рибальства. Постійною причиною невдоволення колоністів була вся система оподаткування, встановлена метрополією. Сума податків, стягуваних з колоній за згаданими законами, з деякими коливаннями зростала: з 17 383 ф. ст. у 1765 р. до 45 870 ф. ст. у 1772 р.⁴ Англійські купці і промисловці, користуючись покровительством королівської влади, пильно стежили за тим, щоб заокеанські колоністи не виготовляли, бува, підкови або цвяха, визнаючи за ними лише право бути постачальниками сировини і споживачами англійської продукції. Практично майже всі верстви північно-американського населення — від плантатора до ремісника відчували тягар колоніального утиску.

На час виникнення війни в колоніях Північної Америки вже склалась певна спільність господарського життя на ґрунті капіталістичних відносин, які розвивалися і яким лещата колоніальної залежності ставали на перешкоді. Ремісники і нечисленне тоді робітництво вбачали в метрополії головну силу, що, поряд з запровадженою нею обтяжливою регламентацією, заважала їм стати вільними землевласниками десь на заході. До цього прагнули і дрібні фермери. Та й плантатори бажали позбутися залежності від лордів-власників і примножити свої володіння. Купці і промисловці терпіли від могутніх конкурентів і кредиторів у Лондоні. Отже, Англія своєю колоніальною політикою об'єднала проти себе різні прошарки заокеанських поселенців. Конфлікт став неминучим. У війні за незалежність, писав Ленін, американський народ боровся «проти розбійників англійців, які гнобили і тримали в колоніальному рабстві Америку...»⁵

Привернула увагу класиків марксизму-ленінізму і тактика — воєнна й дипломатична, що була застосована американцями у війні за незалежність. Ф. Енгельс дав надзвичайно глибоку оцінку тактичним перевагам, що виявили американці в боях з англійським військом: «...Загони повстанців, які не вміли, правда, марширувати, але зате дуже добре стріляли із своїх нарізних рушниць; борючись за свої найбільш кровні інтереси, вони не дезертирували, як на вербовані війська. Вони не робили англійцям приємності — виступати проти них, в свою чергу, у лінійному строю і на відкритій рівній місцевості, а діяли розсипними рухливими стрілецькими цесами у лісах, що були їм прикриттям. Лінійний стрій був тут безсилий і зазнав поразки у боротьбі з невидимими і недоступними противниками. Таким чином, був знову винайдений розсипний стрілецький стрій — новий спосіб ведення бою як наслідок зміненого солдатського матеріалу»⁶.

Не менш дієвою була і тактика політико-дипломатична, що значною мірою сприяла успіху антиколоніальної боротьби. Характеризуючи її, В. І. Ленін зазначав, що коли американський народ «провадив

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 46.

⁴ Historical Statistics of the United States. Colonial Times to 1957, Washington, 1961, стор. 774.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 46.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 162.

свою велику визвольну війну проти гнобителів англійців, проти нього стояли також гнобителі французи та іспанці, яким належала частина теперішніх Сполучених Штатів Північної Америки. У своїй трудній війні за визволення американський народ укладав також «угоди» з одними гнобителями проти інших, в інтересах ослаблення гнобителів і посилення тих, хто революційно бореться проти пригноблення, в інтересах *маси пригноблених*»⁷.

Теоретичні настанови класиків марксизму-ленізму дають змогу визначити природу, рушійні сили, наслідки американської революції. Для такого визначення першорядне значення має всебічне врахування багатоукладності економіки північноамериканських колоній, складності соціально-класової структури американського суспільства, істотних політичних розбіжностей, регіональних відмінностей. Найбільш вагомим фактором в цьому розумінні була соціальна нерівність, наявність глибоких контрастів в землеволодінні, маєтковому стані, джерелах і рівні прибутків⁸. Нагадаймо, що за своїм соціальним складом населення колоній напередодні завоювання незалежності поділялось на плантаторів, купців, підприємців, фермерів, ремісників, найманих робітників, кабальних, законтракованих білих рабів (сервентів) і негрів-рабів. При певній спільності антиколоніальних інтересів американське суспільство було соціально неоднорідним, політично і національно строка-тим. Напередодні і під час війни за незалежність частина плантаторського і купецького прошарку опинилась в таборі лоялістів — прихильників збереження колоніального статусу Америки.

Справді бойовий дух внесли у визвольну боротьбу ремісники і наймані робітники, відданість справі революції часто-густо демонстрували білі і чорні раби, сподіваючись позбутись ганебної системи рабства. Але вони не могли стати і не стали домінуючою силою в керівництві повсталих колоній. Характеризуючи рушійні сили революції, американський історик-марксист Ф. Фонер зазначав, що «після 1770 р. керівництво революційним рухом захопили багаті плантатори, купці і адвокати, поступово відсунувши майстрових на задній план. Тоді це й не могло бути інакше. Сільськогосподарські, ремісничі і поденні робітники були далеко не такі численні, як фермери, і значно менш впливові, ніж купці і плантатори... В дальшому ході боротьби вони могли лише підганяти більш консервативні елементи, оскільки самі ще були не досить сильними, щоб стати на чолі революції»⁹. Цим, власне, і визначались масштаби і характер соціальних наслідків революції. Найбільш вагомим здобутком домоглась торгово-промислова буржуазія і ті плантаторські верстви, які будували своє господарство на засадах товарного виробництва. Все це дає підстави віднести американську революцію до певного типу буржуазних революцій, про які В. І. Ленін писав: «Можливі і бували такі буржуазні революції, в яких торгова або торгово-промислова буржуазія відігравала роль головної рушійної сили. Перемога таких революцій була можлива, як перемога відповідної верстви буржуазії над її противниками (на зразок привілейованого дворянства або необмеженої монархії)»¹⁰.

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 54.

⁸ Досить переконливу картину соціальних контрастів можна скласти з даних, що наводяться в книзі Дж. Мейна, фактично єдиній праці в американській історіографії з питань соціальної структури Америки того часу; Див.: J. T. Main. *The Social Structure of Revolutionary America*, Princeton, 1965.

⁹ Ф. Фонер. *История рабочего движения в США от колониальных времен до 80-х гг. XIX в.*, М., 1949, стор. 56.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 17, стор. 40.

Позбувшись влади англійської корони, повсталі колоністи водночас усунули і бастіони феодальної власності, якими були володіння лордів-власників — їх конфіскували і пустили у продаж. Поступово відмерла і така форма позаекономічного примусу, як законтрактоване біле рабство. І в цьому американська революція була типовою для своєї доби. «...Всі так звані політичні революції,— зазначав Ф. Енгельс, — від першої до останньої, були зроблені заради захисту власності *одного* виду і здійснювались шляхом конфіскації... власності *другого* виду»¹¹.

Ліквідація феодальної власності охопила і основні її елементи: майорат, право невідчужуваності землі, феодальну ренту. Конфіскувавши володіння лордів-власників, молода республіка водночас скасувала заборону поселень на західних «незайнятих» землях. Земля, що належала короні і лордам-власникам (вона дорівнювала 9/10 всіх площ у колоніальній Америці), була націоналізована і становила віднині громадський фонд, з якого продавалась окремими ділянками фермерам. Все це створювало необхідні умови для швидкого розвитку капіталістичних відносин.

Слід, однак, враховувати, що їх проникнення і утвердження відбувалось ще за колоніальних часів. При наявності різних типів аграрного виробництва, зокрема, господарств, які в основному задовольняли власні потреби, у південних і середньоатлантичних колоніях переважало вже плантаційне господарство комерційного типу, продукція якого була орієнтована на світовий ринок. У цьому типі господарств К. Маркс вбачав «панування капіталістичного виробництва у землеробстві»¹². Всупереч обмеженням, до яких постійно вдавалась метрополія, в колоніях набули помітного розвитку торгівля і промисловість. У певному розумінні метрополія підштовхувала колонії на організацію власного виробництва, хоча формально забороняла його. Війна значно прискорила цей процес. Потреби виготовлення озброєння і амуніції, постачання армії викликали справжній «бум», під час якого, підтримувані субсидіями континентального конгресу і штатами, нечувано збагатились купці і промисловці, з середовища яких вийшли майбутні «королі» американського бізнесу. Зазначимо, що і сам характер європейського переселення за океан, а певною мірою і склад переселенців відповідав загалом потребам капіталістичного розвитку. Серед них переважали дрібні буржуа і селяни, що втікали «від європейського феодалізму з метою заснувати чисто буржуазне суспільство»¹³. Отже, всім попереднім розвитком Північна Америка готувала сприятливий соціально-економічний ґрунт для утвердження капіталістичного ладу. Революція поклала край колоніальній залежності. Оцінюючи її соціально-економічне значення, Уільям Фостер писав: «Капіталізм, що бурхливо розвивався в англійських колоніях, неможливо було далі утримувати в лещатах, які на нього наклали Англія, і він розбив ці лещата вщент. Ця революція стала великою віхою в історії капіталізму в усьому світі. Вона заклала основу для швидкого розвитку капіталістичного ладу в нових Сполучених Штатах. Символічно, що перший президент США Джордж Вашингтон був урочисто приведений до присяги в приміщенні Федерал Холл на Уолл-стріті»¹⁴.

Війна за незалежність США привернула увагу Старого світу і тим, що повсталим колоніям вдалось завдати поразки одній з наймогутні-

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 111.

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. II, стор. 241.

¹³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 39, стор. 122.

¹⁴ У. Фостер. Очерк политической истории Америки, М., 1953, стор. 177.

ших імперій, і тому, що за океаном були здійснені перетворення, які називали в Європі. «...Американська війна XVIII століття за незалежність пролунала наче сполошний дзвін для європейської буржуазії»¹⁵. Нагадаймо, що невдовзі після здійснення американської революції вибухнула французька буржуазна революція. Не можна не помітити певної спільності ідей двох революцій, що найбільше виявилась в антифеодальних і антиабсолютистських прагненнях, тобто в їх буржуазній природі. Але французька революція була значно глибшою за характером викликаних нею перетворень, радикальнішою в проголошенні прав людини, а звідси — мала значніший міжнародний відгомін.

Протягом XIX ст. сталася ціла серія буржуазних революцій, зокрема в Америці, які поглибили світовий революційний процес. В світлі цих і наступних революційних вибухів американська революція не може претендувати на роль якоїсь одвічної «моделі», за якою відбувались і відбуваються всі наступні революції. А саме так інтерпретує її значення офіційна апологетика в переддень 200-річного ювілею. Журнал «Форчун», наприклад, зовсім безпідставно твердив, що революція і породжена нею американська система нібито перевищила своїми здобутками «французьку і російську революції» і справила найбільший вплив на зміни, що сталися в світі протягом двох століть¹⁶. Неспроможність претензій на роль всесвітньо-історичної «моделі», яку надають американській революції її сучасні історіографи, незаперечна. Це видно з обмеженості її наслідків. Навіть в рамках формації, утвердження якої вона символізувала, революція XVIII ст. залишила наступним поколінням чимало нерозв'язаних проблем і завдань. Промисловий переворот у другій чверті XIX ст. наблизив цілковите утвердження буржуазного ладу, але теж не привів до остаточного визначення шляху капіталістичного розвитку. Потрібна була ще громадянська війна і реконструкція, щоб цей шлях став реальністю.

Обмеженість результатів американської революції полягала насамперед в тому, що вона не ліквідувала, більше того, навіть не поставила на порядок денний ліквідацію ганебного інституту рабовласництва. Єдине, на що пішли законодавці молододі заокеанської республіки, — це поступова заборона ввезення рабів — адже рабовласництво на той час було вже «нерентабельним». Серед «батьків-засновників» американської революції лише Джефферсон і Франклін, виходячи в основному з моральних мотивів, вважали недоцільним далі існування системи рабської праці. І хоча континентальний конгрес змушений був дозволити залучення негрів до армії колоністів (здебільшого з дозволу хазяїв), а самі негри виявили неабияку мужність у боях з королівською армією, вони не одержали очікуваного визволення. Лише деякі з них були відпущені на волю. В період війни за незалежність лише 2 штати — Вермонт і Массачусетс (де кількість рабів до того ж була невеликою) скасували рабовласництво, а Пенсільванія проголосила його поступову відміну¹⁷.

Коаліція плантаторів-рабовласників ще довго домінувала на загальнодержавній арені, не кажучи вже про Південь, і її інтереси зумовили тривале існування системи рабського поневолення. Для оцінки цього явища першорядне значення мають положення класиків марк-

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 11.

¹⁶ "Fortune", April, 1975, стор. 84.

¹⁷ E. B. Greene. The Revolutionary Generation 1763—1790, New York, 1943, стор. 288.

сизму-ленінізму про можливість позаекономічного примусу в умовах рання-капіталістичного суспільства. Збереження системи рабської праці в післяреволюційній Америці — чи не найтипівіший приклад «співіснування» капіталізму з рабовласництвом. Радянський дослідник Г. Куроп'ятник з цього приводу зазначає: «Не можна ставити питання: або рабство, або капіталізм. Всі висловлювання К. Маркса і В. І. Леніна з цієї проблеми являють собою повчальний зразок діалектичного підходу, в центрі якого — питання про зіткнення різних можливостей і варіантів розвитку капіталізму. Північноамериканський капіталізм виник не з рабства і рабовласницького господарства. Навпаки, рабство негрів передбачало, як зазначав К. Маркс, буржуазний розвиток... Весь зміст соціальної боротьби, що розгорнулася в США, зводився до питання, чи здобуде перемогу «аномалія» капіталізму, чи гору візьме найбільш прогресивний в рамках розглядуваної епохи тип капіталістичного розвитку? Територіально обидва типи були до певного часу роз'єднані. Експансія плантаторів Півдня, зростання фермерського і промислового капіталізму Півночі привели до конфлікту, що зв'язав разом усі суперечності в країні, в умовах, коли ще остаточно не визначився національний шлях розвитку капіталізму»¹⁸. Але конфлікт, про який йдеться, розгорнувся значно пізніше, через багато десятиліть. Перша ж американська революція, як зазначалося, залишила існуючу систему фактично недоторканою і цим зумовила суперечливість, конфліктність майбутнього розвитку. Наявність рабства в неменшій мірі була в конфлікті з проголошеними загальними принципами рівності, зафіксованими в Декларації незалежності. Щоб закамфлювати цю кричущу невідповідність, американські законодавці і в Декларації незалежності, і в конституції США обрали досить своєрідну позицію — вони обминули сам факт існування кількох сотень тисяч негрів-рабів.

В порівнянні з тогочасними державно-політичними системами Старого Світу державний устрій і проголошені заокеанською республікою громадянські права мали, звичайно, прогресивне звучання. Але їм були властиві обмеження, які стосувалися не тільки негрів. Політичних прав були позбавлені жінки, а виборче право мала вузька категорія осіб, майновий стан яких відповідав високому цензові. Право «на прагнення до людського щастя», проголошене в декларації, тлумачилося як право приватної власності, а принципи народовладдя і право на зміну форми правління пізніше фактично не повторювалися і не підтверджувалися в документах такого масштабу. Конституційним документам заокеанської республіки була властива і звичайна для буржуазного права обмеженість — відсутність гарантій реалізації громадянських прав.

Вся система суспільних відносин, що встановилася після війни за незалежність, характеризувалася поглибленням соціальних суперечностей і контрастів. Егалітаристські ідеї, що найбільше позначилися на поглядах Джефферсона і русі «регуляторів», невдовзі виявились нежиттєздатними з огляду на зростаючу соціальну нерівність. На порозі новітнього часу В. І. Ленін називав Сполучені Штати однією з перших країн щодо глибини прірви між жменькою злихачів і мільярдерів і мільйонами трудящих, які живуть на грані злиднів¹⁹. Таким був шлях еволюції американського суспільства, яке почало своє життя в межах незалежної держави під гаслами рівності.

¹⁸ Г. П. Куроп'ятник. Борьба двух тенденций капиталистического развития США в эпоху буржуазных революций. — «Новая и новейшая история», 1976, № 2, стор. 84.

¹⁹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 46.

Нині, коли країна підійшла до рубежу свого двохсотлітнього державного існування, частина критиків офіційного американізму вважає нинішні соціальні лиха і політичні потрясіння результатом відходу від ідеалів і принципів американської революції. Деякі громадські кола закликають підтвердити і знову ратифікувати її основні документи. Формальне підтвердження нездійснених принципів не приведе, звичайно, до кардинальних змін суспільного ладу, до ліквідації кризисних явищ, соціальних контрастів, расизму, злочинності, ерозії політичних інститутів. Що ж до офіційних кіл, то вони вважають такі кардинальні зміни взагалі несумісними з духом американської революції, оскільки її головною перевагою було, за їх твердженням, те, що вона не зруйнувала «об'єкту змін» — засад соціального порядку. Саме тому американська революція, вважають вони, триває як процес «мирної трансформації», вдосконалення існуючої системи. Саме під цими гаслами робляться марні спроби об'єднати сьогоденних американців, незважаючи на гострі суперечності, що роздирають США.

Недовершеність революції, обмеженість її наслідків, особливо в соціальній сфері, постають, на їх думку, як її позитивна відмінність. Деякі сучасні американські історики, зокрема Б. Бейлін, взагалі відкидають наявність соціального конфлікту в часи революції. Ігнорування соціально-класових суперечностей є одним з наріжних каменів концепції «американської винятковості». Тимчасом історичний розвиток Америки — і це незаперечно доведено класиками марксизму-ленізму — цілком підвладний основним закономірностям капіталістичної формації. К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін показали це, аналізуючи процеси розвитку капіталістичного господарства, політичної системи, класової боротьби в США. Відомо, що своє вчення про імперіалізм В. І. Ленін обґрунтував, широко використовуючи дані щодо соціально-економічного і політичного життя Сполучених Штатів²⁰. У працях вождів світового пролетаріату гідне місце посідає багатющий теоретичний матеріал про закономірності і особливості робітничого руху в США, його своєрідні риси, зумовлені строкатістю расово-національного складу, наявністю «вільних земель» на заході країни тощо.

К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін завжди віддавали належне енергії американського народу, його демократичним традиціям, технічним надбанням і досвіду. Навіть тоді, коли офіційна Америка відкрито демонструвала свою ворожість до молодого Країни Рад, В. І. Ленін, зважаючи на міжнародні позиції США, їх економічний потенціал, неодноразово підкреслював можливість і важливість нормалізації міждержавних відносин з Сполученими Штатами на засадах мирного співіснування, налагодження з ними взаємовигідних ділових контактів. Нове підтвердження життєвості цих ленінських настанов ми бачимо в наш час — в практиці сучасних радянсько-американських відносин. На XXV з'їзді КПРС з цього приводу зазначалося: «Вирішальне значення для ослаблення загрози нової світової війни і зміцнення миру мав, звичайно, поворот на краще у наших відносинах з найбільшою державою капіталістичного світу — Сполученими Штатами Америки. Це, безсумнівно, сприяло оздоровленню міжнародного клімату в цілому, у тому числі і в Європі. Завданню поліпшення відносин із США ми, діючи в повній відповідності з настановою XXIV з'їзду, приділили дуже велику увагу»²¹.

²⁰ Докладно про це див.: Р. Ф. Иванов. В. И. Ленин о Соединенных Штатах Америки, М., 1965.

²¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 22.

* *

Спираючись на методологію марксизму-ленінізму, на конкретні оцінки, що містить теоретична спадщина класиків, американські історики-марксисты внесли помітний вклад у висвітлення значення і наслідків американської революції, з'ясування її соціальної природи і ролі класових сил. Серед досліджень, що належать представникам марксистської історичної думки, — фундаментальні праці Ф. Фонера і Г. Аптекера²², нариси, присвячені життю і діяльності видатних діячів революції Б. Франкліна і Т. Джефферсона, ряд узагальнюючих праць, в яких американській революції відведено значне місце. Оцінки значення цієї революції містять праці керівників Комуністичної партії США — Уільяма Фостера, Геса Холла, Генрі Уінстона. В переддень 200-річчя незалежності Сполучених Штатів Компартия провела «Народний фестиваль двохсотріччя» в Чикаго, в якому взяло участь понад 5 тис. чол. У виступах керівників партії було розкрито значення участі мас в революції, революційних традицій народу. Гостро і переконливо звучало викриття політики володарів монополій — цих, за висловом Геса Холла, сучасних «монархів великого бізнесу». «Британці були викинуті з країни, — зазначав Гес Холл, — але насіння економічної і політичної системи, імпортоване ними, було посіяне і проросло. Імена і титули експлуататорів змінились, але система експлуатації і рабства в ім'я приватних прибутків збереглась... Монархи великого бізнесу є такими ж схильними до диктатури, реакційними і расистськими, якими були колись британські монархи»²³.

В лютому 1976 р. з ініціативи «Союзу молодих робітників за визволення», підтриманої рядом профспілкових, громадських організацій, одночасно в Нью-Йорку і Чикаго відбулися «молодіжні фестивалі двохсотріччя», під час яких з викладом позиції американських комуністів щодо спадщини війни за незалежність і значення ювілею, змісту революційних традицій народу виступили Гес Холл і Генрі Уінстон. Влада монополістичного капіталу, підкреслював Гес Холл, «стала головною перешкодою на шляху соціального прогресу. Саме тому було б логічним вчинити владі монополістичного капіталу те ж саме, що вчинили попередні покоління британському колоніалізму і рабству»²⁴.

Вартий уваги і той факт, що американські комуністи ознайомили академічні кола з марксистською інтерпретацією американської революції. У форумі університету Міннесоти відбувся диспут, учасниками якого був відомий історик-марксист Герберт Аптекер і історик консервативного напрямку Рассел Керк. Тема диспуту була визначена так: «Справжня спадщина 1776 року — право на революцію, право на повалення пригноблюючого і несправедливого правління». Г. Аптекер аргументовано довів, що це право, зафіксоване в Декларації незалежності, було найрадикальнішим виявом революційного духу і прагнень мас²⁵.

Марксистсько-ленінська думка, отже, дає всебічне і об'єктивне тлумачення місця війни за незалежність в історії Америки, всієї сукупності соціально-економічних і політичних факторів, що визначали як її здобутки, так і історичну обмеженість. Вона належно оцінила роль мас, їх історичної творчості, вказала на шляхи справжнього революційного оновлення суспільства і соціального прогресу.

²² Ф. Фонер. Назв. праця; Г. Аптекер. Американская революция 1763—1783. М., 1962.

²³ "People's World", 5 липня 1975 р.

²⁴ "People's World", 21 лютого 1976 р.

²⁵ "Political Affairs", December, 1975, стор. 46—51.

А. Н. Шлепаков

ВОЙНА ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ США, ЕЕ ПРЕДПОСЫЛКИ И ПОСЛЕДСТВИЯ
В ОЦЕНКЕ КЛАССИКОВ МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА

Резюме

Статья посвящена оценке и характеристике места войны за независимость США в ряду буржуазных революций, содержащимся в теоретическом наследии классиков марксизма-ленинизма. В их высказываниях раскрывается ее социальная природа, характер борьбы и тактические особенности, анализируются социально-экономические и политические результаты революции, показана ее историческая ограниченность. В заключение рассматривается вклад марксистов США в освещение проблем американской революции.

A. N. Shlepakov

WAR OF THE USA INDEPENDENCE, ITS PRECONDITIONS
AND CONSEQUENCES AS ESTIMATED BY THE CLASSICS
OF MARXISM-LENINISM

Summary

The article is devoted to estimation and characteristic of the role of the war of the USA independence in a row of bourgeois revolutions contained in the theoretical legacy of classics of Marxism-Leninism. Their statements reveal the social nature of the war, character of the struggle and its tactical peculiarities. Socio-economical and political results of the revolution are analyzed, its historical narrowness is shown. In conclusion the contribution of the marxists of the USA to elucidation of the American revolution problems is considered.

Повідомлення

В. І. ЛЕНІН ПРО ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНЕ ВИХОВАННЯ СЕЛЯНСТВА

А. А. ПАВЛОВСЬКИЙ (Київ)

На всіх етапах соціалістичного будівництва в нашій країні Комуністична партія Радянського Союзу у своїй ідеологічній роботі завжди зосереджувала увагу на політичному вихованні трудящих. В цьому вона виходила із вказівок В. І. Леніна про те, що успіх революції, будівництва соціалізму і комунізму залежить насамперед від високої політичної свідомості робітників і селян, їх самовідданості і наполегливості в боротьбі за перемогу комуністичних ідеалів¹. В комуністичній ідейності, політичній зрілості мас Володимир Ілліч вбачав джерело сили Радянської держави, запоруку успіхів у будівництві нового суспільства, вважаючи, що розвинення свідомості мас завжди має бути «базою і головним змістом всієї нашої роботи»².

Керуючись ленінським вченням, за роки Радянської влади Комуністична партія досягла, поряд з величезними економічними перетвореннями, значних успіхів у політичному вихованні робітників, селян, інтелігенції.

В радянській історіографії є ряд праць, в яких різною мірою висвітлено проблеми ідейно-політичного виховання селянства і діяльності партії по підвищенню його політичної і трудової активності на всіх історичних етапах розвитку радянського суспільства³. Про певний досвід виховної діяльності сільських парторганізацій республіки йдеться у згаданих нижче збірниках статей партійних працівників⁴. Однак в науковій літературі ще недостатньо розкрито погляди й вимоги В. І. Леніна щодо проведення ідейно-політичної роботи серед трудівників села.

Автор цього повідомлення прагнув зосередити основну увагу на висвітленні поглядів В. І. Леніна про необхідність політичної освіти селянства і здійсненні їх у практичній діяльності КПРС в період підготовки і проведення суцільної колективізації сільського господарства.

Соціалістична свідомість селянства нашої країни формувалася в ході тривалого процесу історичного розвитку. Ідеї соціалізму в бідніші

¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 161.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 13, стор. 353.

³ С. П. Трапезников. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос, т. I, II, М., 1967; В. Колобков. Формування людини нового суспільства, К., 1968; Соціологія на Україні, К., 1968; Колхоз — школа комунізму для крестьянства, М., 1969; В. С. Петренко. Село на шляхах піднесення, К., 1970; Трудящее селянство на шляху до комунізму, К., 1971; Советское крестьянство (Краткий очерк истории), М., 1973; Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР, т. 1, К., 1973.

⁴ Опыт политической агитации в колхозе, М., 1948; Массово-политическая работа на селе, М., 1954; Массово-политическая работа в парторганизациях Украины, К., 1954; Политическая агитация в сільських парторганізаціях України, К., 1955; Массово-политическая работа в парторганизациях области, Чернігів, 1956; 3 досвіду масово-політичної роботи, Херсон, 1956; 3 досвіду партійної роботи в колгоспах, Кіровоград, 1957; Массово-политическая работа на селі, К., 1958; Політична агітація в масах, Вінниця, 1958; Політична работа в масах, Дніпропетровськ, 1959.

селянські верстви почали проникати ще задовго до Великої Жовтневої соціалістичної революції, в ті часи, коли В. І. Ленін, Комуністична партія вели наполегливу боротьбу за створення союзу пролетаріату і селянства, за підготовку трудящих до соціалістичної революції. Творчо розвиваючи марксизм, Володимир Ілліч зробив всебічний, глибокий аналіз об'єктивної необхідності і реальної можливості союзу робітничого класу і селянства в Росії, розкрив його роль і значення на різних етапах революції і будівництва нового життя.

Ленінська аграрна програма, діяльність партії більшовиків по її роз'ясненню серед селян відіграли величезну роль у формуванні їх політичної свідомості, у створенні союзу робітничого класу і селянства, підготовці селянських мас до вирішальної боротьби проти самодержавства і поміщиків.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції ідейно-політична робота Комуністичної партії серед селянства почала проводитися на новій основі. В перші роки Радянської влади відбуваються процеси звільнення робітничого класу, біднішого і середнього селянства з-під впливу чужої ідеології. Однак зміна свідомості широких трудящих мас, особливо селян, кустарів та інших дрібних верств, була справою надзвичайно складною і тривалою. У вихованні політичної свідомості, яке спрямовувалося Комуністичною партією, делалі більшу роль починає відігравати те, що самі робітники і селяни виступають як учасники революційних перетворень. Трудове селянство під керівництвом і з допомогою робітничого класу залучається до активної участі в соціалістичному будівництві на селі.

Соціалістичне перетворення сільського господарства В. І. Ленін вважав першорядним і в той же час нелегким завданням. Без його розв'язання неможливо було поставити нашу країну на рейки соціалізму. Це стосувалося насамперед найглибших основ життя і побуту численного класу дрібних власників, які найважче піддаються перебудові і які необхідно було остаточно переробити, щоб вирвати коріння капіталізму. Перехід дрібних товаровиробників на шлях соціалістичного будівництва був об'єктивною необхідністю, зумовленою життєвими інтересами трудящих, як робітників, так і селян.

Встановлення диктатури пролетаріату, здійснення ленінських ідей побудови соціалізму створили необхідні політичні, соціально-економічні і культурно-побутові умови для виховання у селянства соціалістичної свідомості, залучення його до управління справами держави.

В. І. Ленін розробив конкретний план соціалістичного перетворення сільського господарства, який став складовою частиною програми будівництва нового ладу. В основу цієї програми лягли ленінські ідеї про кооперування селянських господарств, підведення під сільське господарство технічної бази сучасної промисловості, електроенергії. Поряд з цим Володимир Ілліч визначив також шляхи політичного виховання робітників і селян. Говорячи про ідейно-виховну роботу в масах, В. І. Ленін виступав за підвищення ролі партії у пропаганді революційної теорії. Оскільки пролетаріат, а тим більше селянство не може відразу оволодіти марксистською ідеологією, осмислити свої класові інтереси, власними силами сформувати соціалістичну свідомість, необхідно, щоб Комуністична партія повсякчас вносила в їх свідомість марксистську ідеологію, активно здійснювала їх політичне виховання⁵⁻⁶. Свідомість робітників і селян, учив вождь світового пролетаріату, може бути справді класовою лише тоді, якщо вони вмітять, ви-

⁵⁻⁶ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6. стор. 23—92.

ходячи із злободенних політичних фактів і подій, застосовувати на практиці матеріалістичний аналіз і матеріалістичну оцінку всіх сторін діяльності і життя всіх класів, верств і груп населення⁷. Борючись за посилення впливу партії на маси, В. І. Ленін вимагав неухильно поглиблювати й розширювати його на всі сфери громадського і політичного життя суспільства, ні на хвилину не випускаючи з уваги кінцевої мети⁸.

В ідейно-політичній діяльності партії, відзначав В. І. Ленін, слід правильно поєднувати завдання практичного будівництва і комуністичного виховання, взаємозв'язок і взаємозалежність створення матеріально-технічної бази соціалізму з необхідністю ліквідації неписьменності, підвищення культури народу.

Політичну освіту селянства Володимир Ілліч ставив насамперед у пряму залежність від ліквідації неписьменності. «Неписьменна людина,— говорив він,— стоїть поза політикою, її спочатку треба навчити азбуки. Без цього не може бути політики, без цього є тільки чутки, плітки, байки, забобони, але не політика»⁹.

В січні 1919 р. В. І. Ленін підписав декрет РНК «Про ліквідацію неписьменності серед населення РСФРР». Із багатьох міст на села були направлені десятки тисяч чоловік для ліквідації неписьменності. Завдяки цьому вже у перші роки Радянської влади (включаючи 1920 р.) було навчено грамоти близько 7 млн. чол., переважну більшість з них становили селяни¹⁰. В селах відкриваються тисячі шкіл, хат-читалень. На II Всеросійському з'їзді політосвіт (жовтень 1921 р.) В. І. Ленін говорив: «Треба добитись, щоб уміння читати і писати служило підвищенню культури, щоб селянин дістав можливість застосувати це вміння читати і писати для поліпшення свого господарства і своєї держави»¹¹. Мету політичної освіти Володимир Ілліч вбачав у тому, щоб «...допомогти трудящим масам перемогти старий порядок і вести справу будівництва держави без капіталістів, без експлуататорів, без поміщиків»¹².

В. І. Ленін учив партію результати політичної освіти вимірювати не тільки ліквідацією неписьменності, а й тим, як нашу пропаганду на ділі сприймає народ, як поліпшується народне господарство. В основі політичної освіти, її проявом, відзначав Володимир Ілліч, повинна бути велика, важка робота по будівництву нового суспільства, боротьба за завершення побудови комунізму. Вождь партії закликав до того, щоб навчити практичних кроків ті сотні, тисячі і мільйони людей, які прислуховуються до голосу Радянської влади. Перехід пропаганди на рейки господарського будівництва не знімав її основного завдання — перевиховання мас, підвищення їх свідомості, комуністичного виховання¹³.

Боротьба Комуністичної партії за перетворення країни дрібнобуржуазної, відсталой в країну крупного соціалістичного сільського господарства супроводжувалася величезною організаторською і політичною роботою по переведенню трудового селянства на позиції соціалістичної ідеології, зміцненню його союзу з робітничим класом. Важлива роль у цьому належала VIII з'їздові партії, який прийняв рішення про полі-

⁷ Там же, стор. 65.

⁸ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 10, стор. 337—340.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 165.

¹⁰ А. Гончаров, П. Луняков. В. И. Ленин и крестьянство, М., 1967, стор. 115.

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 162.

¹² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 384.

¹³ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 147—166.

тичну пропаганду та культурно-освітню роботу на селі і запропонував зміцнити Ради на селі й очистити їх від куркульських, есерівських елементів. У рішеннях жовтневого (1924 р.) Пленуму ЦК РКП(б) відмічалось, що «...зростання політичної активності селянства взагалі, і особливо маломісних селян, партія повинна прагнути спрямувати насамперед на *пожвавлення Рад*, на посилення діяльності радянських, кооперативних та інших організацій»¹⁴.

Радянська Росія за соціальним складом населення лишалася ще селянською країною. За переписом 1926 р., на селі проживало 120,7 млн. чол., або 82,1% всього населення країни¹⁵. Маса селянства характеризувалася соціальною неоднорідністю, що вкрай утруднювало економічний розвиток, політичну освіту, поширення культури в країні. В цей період на селі загострюється класова боротьба між куркулем і бідняком. Куркульство виступило як непримиренний, смертельний ворог соціалізму. Лише на Україні з жовтня 1928 до середини 1929 р. куркулі вчинили 848 вбивств і терористичних актів¹⁶.

Долаючи опір куркульства та інших ворожих соціалізові сил, передові представники селянства під керівництвом робітничого класу і Комуністичної партії почали створювати перші в історії соціалістичні форми сільського господарства — колгоспи і радгоспи. Зокрема, на Україні в 1925 р. було організовано 5454 колективні господарства¹⁷.

Крок за кроком Центральний Комітет РКП(б), партійні комітети й осередки створювали на селі систему політичної освіти комуністів. Поряд з партійним навчанням розгорталася масова політична освіта серед сільського населення. В хатах-читальнях, червоних кутках, бібліотеках організовувалися гуртки голосного читання політичної книги, газет та ін. У школах сільської молоді було запроваджено викладання політпрамоти.

Важливим засобом політичного впливу на широкі верстви трудящих були безпартійні конференції. В. І. Ленін розглядав їх як один із шляхів зближення партії з робітниками і селянами, залучення мас до активної участі в соціалістичному будівництві. У березні—квітні 1925 р. такі конференції проводилися по всій Україні. Їх делегати-селяни порушували питання про додержання революційної законності, поліпшення роботи сільрад, кооперації, культурно-освітньої діяльності на селі, про будівництво шкіл, клубів, бібліотек. Селянські безпартійні конференції гаряче підтримували Радянську владу, політику Ленінської партії.

Як і по всій країні, в районних центрах і селах Української РСР створювалися стаціонарні партійні школи, профгуртки, гуртки політсамоосвіти. В серпні 1925 р. ЦК РКП(б) затвердив мережу партійної освіти для села, яка мала складатися з 638 районних стаціонарних шкіл і 26 пересувних. Для читання лекцій в цих школах ЦК КП(б)У і округами направили 600 пропагандистів, які закінчили Комуністичний університет ім. Артема, педагогічні інститути, радпартшколи¹⁸. На кінець 1925 р. у Ружинському районі Житомирської області, наприклад, працювало 6 стаціонарних партшкіл, де вчилася 85 комуністів, 75 комсомольців і 85 безпартійних. Серед слухачів було 100 селян. При ра-

¹⁴ КППС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 98.

¹⁵ Советское крестьянство, М., 1973, стор. 137.

¹⁶ Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР, т. I, стор. 172.

¹⁷ Там же, стор. 100.

¹⁸ Там же, стор. 124.

йонному сільському будинку працював профтехгурток, в якому навчалося 40 чол. безпартійних¹⁹. У районі активну політосвітроботу вели також 15 хат-читалень, 6 сільбудів, 1 пересувна бібліотека, 2 агітколективи, 4 агітпропкомісії. Населення району одержувало 900 примірників різних газет²⁰.

У 1928—1929 рр. в селах республіки працювало 5900 хат-читалень, близько 4 тис. сільських клубів, будинків колективіста, 7114 стаціонарних бібліотек із книжковим фондом 4709,7 тис. книг, понад 1000 кіноустановок²¹. Значну ідейно-виховну і культурно-освітню роботу здійснювало на Україні товариство «Геть неписьменність!». У 1932 р. в школах грамоти і малописьменних навчалося більш як 2 млн. чол. дорослого сільського населення Української РСР²².

Рішення партії з питань ідеологічної роботи, розроблені і прийняті під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна, на конкретному історичному матеріалі глибоко переконують, як наполегливо, науково обгрунтовано партія здійснювала складне завдання ідейно-політичного виховання комуністів і безпартійних мас села.

Величезна робота по ліквідації неписьменності, розширенню мережі шкіл, бібліотек та інших культосвітніх закладів на селі, політичному вихованню селянства була проведена Комуністичною партією і Радянською державою в роки підготовки до суцільної колективізації.

Керуючись рішеннями XV з'їзду ВКП(б) і X з'їзду КП(б)У, партійні і радянські органи України широко розгорнули культурно-виховну і господарсько-організаторську роботу по колгоспному будівництву. На кінець 1932 р. на Україні вже існувало 25,3 тис. колгоспів, які об'єднували 3,3 млн. селянських господарств, або 70% усієї їх кількості²³.

Загальний напрям, конкретні шляхи та форми ідейно-виховної діяльності партії на селі були визначені рішеннями XIV (1925 р.) і XV (1927 р.) з'їздів ВКП(б), XVI партконференції (квітень 1929 р.), листопадового (1929 р.) Пленуму ЦК ВКП(б), постановами ЦК ВКП(б) «Про поліпшення бібліотечної роботи» (1929 р.), «Про хатичитальні» (1929 р.) та іншими партійними документами. ЦК КП(б)У вжив ряд заходів для перебудови політичної роботи серед селян у відповідності з завданнями соціалістичного перетворення сільського господарства. У грудні 1930 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про стан політосвітньої роботи на селі»²⁴. Багато уваги приділялося підвищенню пропагандистської ролі преси, налагоджувалися видання марксистської, політичної літератури, випуск навчальних посібників з політграмоти, на допомогу самоосвіті, популярних книг та брошур для робітників, селян, молоді, в тому числі для малописьменного читача. Важливе місце у пропаганді для селян в 20—30-х роках відводилося роз'ясненню ленінського кооперативного плану, питань кооперування дрібного селянського господарства і колективізації, діяльності партії більшовиків, суті соціалізму і комунізму. Неухильно й послідовно партія проводила політичну пропаганду колгоспного ладу²⁵.

¹⁹ Партархів Житомирського обкому Компартії України, ф. 249, оп. 1, спр. 15, арк. 15.

²⁰ Там же, арк. 20.

²¹ Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів, т. I, К., 1959, стор. 368.

²² О. Михайлов. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва, К., 1963, стор. 37.

²³ Історія селянства Української РСР, т. II, К., 1967, стор. 166.

²⁴ Там же, стор. 171.

²⁵ А. К. Колесников. В. И. Ленин и политическая работа в массах, М., 1969; Ф. Г. Кротов. Ленинская теория пропаганды и современность, М., 1972; С. Н. Мостовой. Ленинские принципы идейно-воспитательной работы, М., 1972.

В результаті надзвичайних заходів партії і уряду за роки першої п'ятирічки на Україні неписьменність ліквідували більш як 9,2 млн. чол., переважну кількість яких становило сільське населення. Понад 90% селян навчилися читати і писати ²⁶.

Завдяки зростанню сільських парторганізацій значно поліпшилася масово-політична робота на селі, посилився вплив партії на діяльність Рад та інших громадських організацій. Порівняно з даними на 1 січня 1924 р., коли на Україні було 1360 сільських осередків, де налічувалося 13 800 членів партії і кандидатів у члени партії, на початок 1926 р. число сільських партосередків досягло 1879 (36 576 комуністів) ²⁷. Створені в січні 1933 р. політвідділи при МТС підвищили авангардну роль комуністів і комсомольців у сільськогосподарському виробництві, сприяли дальшому поліпшенню організаційно-партійної і масово-політичної роботи на селі. Політвідділи МТС на Україні видавали 570 газет-багатотиражок, навколо яких формувався сількорівський актив ²⁸. Січневий (1933 р.) Пленум ЦК і ЦКК орієнтував політвідділи на поєднання партійно-політичної роботи з господарською, вимагав підпорядковувати всю діяльність по мобілізації працівників сільського господарства на виконання виробничих завдань.

В ході соціалістичного будівництва партія зуміла виховати на селі численний селянський актив. У первинних партійних організаціях, Радах, комсомольських організаціях, комбідах бідніше селянство навчалося практично розв'язувати питання господарського і громадсько-політичного життя.

В. І. Ленін неодноразово відзначав, що свідома дисципліна, висока організованість і почуття особистої відповідальності виробляються у процесі безпосередньої суспільно-політичної практики. Тому одним з головних програмних завдань Володимир Ілліч вважав залучення всіх без винятку трудящих до управління державою, до активної політичної діяльності. «...Держава сильна свідомістю мас. Вона сильна тоді, коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідомо» ²⁹.

Радянська влада дала селянам рівні політичні права з усіма трудящими. Ради, комбіди, комсомол, кооперація, а потім колгоспи та інші громадські організації стали тими органами, через які селянство здійснювало свої політичні свободи, де проходило школу політичного гарту.

В. І. Ленін особисто вживав практичних заходів для залучення селян до управління державою. На його пропозицію IV Всеросійський з'їзд Рад обрав до складу ВЦВК 30 безпартійних селян ³⁰. Цим фактом Володимир Ілліч подав приклад місцевим органам сміливіше залучати безпартійних селян до радянського будівництва.

За станом на 24 лютого 1929 р., на Україні було обрано 1100 сільських Рад. Виборча кампанія засвідчила зрослу активність селянства ³¹.

В ході організації соціалістичного сільського господарства, боротьби із залишками й пережитками капіталізму на селі робітничий клас під керівництвом партії не тільки підводить трудове селянство до створення великого соціалістичного сільськогосподарського виробництва, а й подає допомогу в оволодінні цим виробництвом. Розвивається і вдосконалюється колгоспний лад, міцніє союз робітників з селя-

²⁶ Історія селянства Української РСР, т. II, стор. 171.

²⁷ Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР, т. I, стор. 125.

²⁸ Там же, стор. 199.

²⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 20.

³⁰ А. Гончаров, П. Луняков. В. И. Ленин и крестьянство, стор. 154.

³¹ Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР, т. I, стор. 157—158.

нами. На заклик партії трудящі Москви і Ленінграда, Уралу і Донбасу вирушали на село, допомагали будувати нові колективні господарства. Історія знає їх як «двадцятип'ятитисячників». Вони несли селянству ідеї Комуністичної партії, віру в ідеали соціалізму, бойовий досвід класової боротьби³².

У процесі боротьби за новий, колгоспний лад сталися глибокі зміни в суспільному, економічному і особистому житті селян, незрівнянно підвищилися їх політичний і культурний рівень, громадська і трудова активність.

Політична свідомість селянства в період побудови соціалізму зростала й утверджувалася в гострій класовій боротьбі проти останнього експлуататорського класу — куркуля, за колективізацію, проти буржуазної і дрібнобуржуазної ідеології, психології і моралі, в ході критики чужих марксистові-ленінізові й помилкових політичних, юридичних, філософських та інших концепцій. Марксистсько-ленінська ідеологія стала панівною в усіх сферах духовного життя.

Партія в рішеннях XVI з'їзду вказувала, що із створенням колгоспів не завершується, а тільки починається процес глибокого соціалістичного перевиховання селян³³.

Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв у промові на III Всесоюзному з'їзді колгоспників, звертаючись до історії колгоспного ладу, говорив: «Роки колективізації стали для робітників і селян справжньою школою політичного гарту й класової мудрості. Селянство на практиці переконалось, що воно може здійснити свою споконвічну мрію про вільне і щасливе життя тільки в союзі з робітничим класом, у тісному згуртуванні навколо ленінської партії»³⁴.

Комуністична партія і нині продовжує велику роботу по ідейно-політичному вихованню селянства нашої країни. Нові завдання в цій галузі поставив XXV з'їзд КПРС.

³² Див.: Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 84; Ленинский кооперативный план и борьба партии за его осуществление, М., 1969, стор. 6—59; П. М. Федоров. Ленинский путь советского крестьянства.— В кн.: Марксизм-ленинизм — единое интернациональное учение, М., 1968, стор. 179—190; С. П. Трапезников. Исторический опыт КПСС по социалистическому преобразованию сельского хозяйства.— «Вопросы истории КПСС», 1967, № 11, стор. 31—46; І. П. Кожукало. Торжество ленінських ідей соціалістичного перетворення сільського господарства на Україні.— «УІЖ», 1967, № 8, стор. 28—38.

³³ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. III, К., 1954, стор. 59.

³⁴ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, стор. 465—466.

ПАРТІЙНА ОСВІТА: ЕТАПИ РОЗВИТКУ І ХАРАКТЕРНІ РИСИ (1917—1938 рр.)

Ю. В. БАБКО (Київ), М. Г. БЕЗПАЛКО (Київ)

Дійовим засобом управління процесом революційного перетворення радянського суспільства є комуністична пропаганда. Це — одна з найважливіших ділянок ідеологічної роботи партії, покликана формувати марксистсько-ленінський світогляд, ідейні переконання мас і розвивати їх соціальну активність. Як специфічна сфера суспільного життя, комуністична пропаганда являє собою складний комплекс

взаємозв'язаних і взаємодіючих принципів, способів, форм і методів ідейного впливу на трудящих.

Провідне місце у системі партійної пропаганди посідає політична освіта — систематична і послідовна політико-освітня і виховна діяльність партійних організацій, спрямована, насамперед, на озброєння комуністів і безпартійних активістів знаннями марксистсько-ленінської теорії і політики партії. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії вказувалося на величезне значення партійної освіти в ідейному вихованні мас і зазначалося, що в цій галузі зроблено вже немало¹. Тому нині особливо актуальним є дослідження процесу становлення і розвитку системи партійної освіти.

Процес освіти комуністів і безпартійних здійснюється за допомогою різних форм і методів, що становлять систему партійної освіти. Система партійної освіти — це сукупність компонентів — суб'єкта пропаганди (пропагандист), її об'єкта (аудиторія), організаційних форм і засобів, змісту і методів навчання. Всі ці компоненти перебувають у діалектичній взаємодії, отже, зміна одного з них впливає на інші. Взаємодія компонентів викликає функціонування системи. Від внутрішньої природи її складових частин залежить ефективність політичної освіти. Система партійної освіти динамічна. На її розвиток впливають соціально-економічні, політичні та ідеологічні процеси, духовна культура. Водночас проходить процес її самовдосконалення.

Оскільки система партійної освіти є складовою частиною діяльності партії, вона, природно, має в цілому єдину з КПРС періодизацію. Відтоді, як партія стала правлячою, система партійної освіти, можна сказати, пройшла в своєму розвитку три масштабних періоди, адекватні трьом великим періодам у житті КПРС. Періоду будівництва соціалізму відповідала система партійної освіти, що функціонувала в 1917—1938 рр., періоду дальшого розвитку і зміцнення соціалізму — система, яка склалася і діяла в 1939—1964 рр., і, нарешті, періоду зрілого соціалізму — система партійної освіти, введена в 1965/66 навчальному році. Деяка розбіжність періодизації історії партії і системи партійної освіти пояснюється тим, що потреба в реорганізації останньої виникає слідом за економічними і соціально-політичними перетвореннями, які відбуваються в суспільстві, і тому якісні зміни в системі дещо відстають від загального процесу.

Спільним для всіх періодів було те, що комуністичне виховання, незважаючи на зміни форм навчання, партія завжди будувала на міцному фундаменті марксистсько-ленінської теорії. Характерною рисою першого періоду було становлення і далі поглиблення всіх компонентів системи партійної освіти. Наступні періоди являли собою якісно новий етап в її розвитку, який акумулював традиційно існуючі форми та методи і разом з тим стимулював виникнення нових. Відмінність першого періоду полягала в тому, що завданням основних форм середньої та вищої ланок партійної освіти була підготовка кадрів партійних і радянських працівників. Згодом ці функції партійній освіті не були властиві. Навчальні плани основних форм мережі партійної освіти першого періоду, на відміну від наступних, передбачали вивчення слухачами, поряд із суспільними, загальноосвітніх предметів. Протягом першого періоду використовувався переважно шкільний метод навчання, надалі — в основному метод самостійної роботи. Для

¹ Див.: Л. І. Брежнєв. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь XXV з'їзду КПРС 24 лютого 1976 року, К., 1976, стор. 89.

першого періоду була характерна також наявність системи навчальних закладів заочної та вечірньої партійної освіти.

Партійна освіта постійно розвивалася не тільки від періоду до періоду, але й в межах кожного з них. Аналіз системи партійної освіти, яка функціонувала у перший період, дає можливість виділити три основні етапи, що відрізняються ступенем якісного розвитку її компонентів. Протягом першого етапу (1917—1920 рр.) було закладено основи системи партосвіти, яка тільки починає формуватися. На другому (1921—1926 рр.) — складається єдина цілісна система партійної освіти, відбувається закріплення її основних компонентів. На третьому (1927—1938 рр.) — продовжують поглиблюватися її організаційні, ідейні та методичні основи. Система першого періоду одержує свій завершальний розвиток.

Кожному етапу властиві не тільки спільні, а й специфічні риси: першим двом — переважна увага до організаційної і кількісної сторони справи, останньому — до якісних критеріїв роботи партійної освіти. Основним змістом партійної освіти на всіх трьох етапах є пропаганда ленінського вчення про можливість побудови соціалізму в країні і мобілізація зусиль трудящих на створення його основ. На кожному окремому етапі, залежно від обстановки, робився наголос на якомусь аспекті цієї багатопланової проблеми.

Розглянемо характерні риси першого етапу розвитку системи партійної освіти.

Перемога Жовтневої революції створила небачені раніше сприятливі умови для комуністичної пропаганди. Впливаючи на маси, партія спирається тепер як на інститут державних органів, так і на масові організації трудящих, широко мобілізує матеріальні і технічні засоби, яких раніше не мала. Перед пропагандою ставляться нові завдання. На відміну від періоду підпілля, коли вістрія пропаганди було спрямоване на ліквідацію старої державної машини, в умовах диктатури пролетаріату всі зусилля пропагандистів сконцентровані на здійсненні завдань соціалістичного будівництва. З переважаючої діяльності пропаганда поряд з господарською, адміністративною, культурною, політичною стає однією з галузей багатогранної роботи партії. Здійснюється перехід від пропаганди загальних положень марксистсько-ленінської теорії до конкретної пропаганди радянського, господарського, культурного і переважно військового будівництва.

Виконання цього завдання вимагало численних кадрів агітаторів і пропагандистів. З ініціативи партійних організацій для їх підготовки у центрі і на місцях при парткомах було організовано епізодичні дво- і тритижневі курси інструкторів, а згодом — дво- і тримісячні школи партійних і радянських працівників. Мережа таких курсів і шкіл відіграла певну роль у підготовці партійних кадрів, хоча повністю розв'язати проблему не змогла.

Планомірна робота в цьому напрямку розпочинається після VIII з'їзду РКП(б), який прийняв рішення: «1) організувати вищу партійну школу при ЦК; 2) виробити загальну програму і план занять в місцевих партійних школах; 3) допомогти місцевим партійним школам присилкою відповідних лекторів»². З'їзд визначив організаційні форми підготовки партійних кадрів у центрі і на місцях, що були включені до мережі партійної освіти, підняв рівень підготовки кадрів на вищій щабель — від гуртка до партійної школи.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 415.

До революції, як відомо, основною формою пропагандистської діяльності партії був гурток, в якому виховувалися кадри передових робітників. Тепер же головна увага приділяється розвиткові мережі партшкіл, що зумовлювалося необхідністю більш ґрунтовної підготовки молодих комуністів. Причому для піднесення в цілому низького політичного рівня основної маси комуністів спочатку створювалися партійні школи вищої і середньої ланок, які мали своїм завданням підготувати кадри для проведення цієї роботи. Приймаючи рішення про їх організацію, з'їзд враховував досвід створення і характер діяльності першої більшовицької школи в Лонжюмо, організованої в 1911 р. при безпосередній участі В. І. Леніна,— попередниці всіх партійних шкіл і комуністичних університетів.

У відповідності з рішенням з'їзду була організована Центральна школа радянської і партійної роботи, перейменована в липні 1919 р. у Комуністичний університет ім. Я. М. Свердлова. В цей же час у Харкові створюється вища партійна школа (згодом — Комуністичний університет ім. Артема). В губернських і повітових центрах організовуються радянсько-партійні школи (РПШ), з якими у серпні 1920 р. з метою усунення паралелізму були об'єднані всі існуючі радянські і партійні школи. В 1920 р. в країні функціонувало приблизно 50 повітових і 40 губернських РПШ, в яких навчалося близько 7 тис. чол.³ Виник, таким чином, новий тип шкіл, які відіграли важливу роль у підготовці партійних кадрів і політичній освіті мас.

Вищі партійні і радянсько-партійні школи (слухачами їх спочатку були комуністи з мінімальним культурно-освітнім і політичним рівнем) за короткий строк підготували кадри, спираючись на які, партія ліквідувала політичну неграмотність своїх членів. Вперше докладно це питання розглядалося на VIII партконференції у грудні 1919 р. Його здійснення ставилося в залежність від загальноосвітньої підготовки комуністів: неписьменний член партії не може бути активним політичним бійцем. Конференція рекомендувала організувати школи грамоти і охопити ними всіх неписьменних комуністів, які після цього мали навчатися у школах політичної грамоти або на інструкторських курсах⁴. Отже, конференція намітила відкрити для цієї категорії комуністів два послідовні і зв'язані типи шкіл: перший — загальноосвітній і другий — загальнополітичний. Проте організація таких шкіл в умовах громадянської війни і розрухи була надзвичайно складною справою, і тільки з осені 1920 р. в країні стали виникати районні і дільничні школи політграмоти⁵, короткотермінові школи пониженого типу.

Рішення VIII партконференції знаменували завершення процесу створення триступеневої мережі шкіл партосвіти — вищих, середніх (РПШ) і нижчих (шкіл політграмоти). Тепер необхідно було зв'язати окремі ланки в єдиний ланцюг, встановити між ними наступність. Але тоді для цього не вистачало ні сил, ні засобів, ні часу. Досягненням даного етапу стала організація трьох типів шкіл, розрахованих на різні групи комуністів, і створення умов для широкого втілення в життя такого важливого принципу партійної освіти, як диференційованість пропагандистського впливу.

Оформлення мережі шкіл, природно, висунуло на перший план питання про створення єдиного спеціального органу по керівництву

³ «Правда», 5 лютого 1920 р.

⁴ Протоколи восьмої Всеросийской конференції РКП(б), М., 1934, стор. 196—197.

⁵ «Коммунистическая революция», 1925, № 24, стор. 1.

ними. Спочатку ці функції виконував позашкільний відділ Наркомосу, а з організацією у серпні 1920 р. в його складі Головополітосвіти та її місцевих органів на них покладається організація партійних шкіл, методичне й організаційне керівництво ними⁶. Ідейне керівництво їх діяльністю, як і раніше, здійснювали партійні комітети. Таке становище існувало до початку 30-х років, що пояснювалося відсутністю достатньої кількості партійних кадрів, коштів і можливостей.

Створенням органів керівництва партшколами, визначенням їх функцій і виробленням принципів роботи в основному завершується організаційне оформлення керівництва партійною освітою. Водночас слід зазначити, що при організації мережі партійної освіти, яка почалася з створення шкіл, а не органів керівництва ними, не завжди враховувалися умови для їх роботи, внаслідок чого в окремі періоди кількість шкіл дуже швидко зростала, не було чіткої цільової настанови, стабільних навчальних планів і програм.

Марксистсько-ленінська освіта кадрів завжди насичена актуальним політичним змістом. Єдність теорії і практики — найважливіший принцип партійної освіти, який партія розглядає як дійову зброю в боротьбі за здійснення своєї політики. Вже на першому етапі розвитку партосвіти було встановлено зв'язок між теорією і практикою, зжито абстрактний характер викладання. Ставилося завдання не тільки теоретично озброювати кадри, але й навчити їх використовувати набуті знання в роботі і житті, що є основним критерієм ефективності партійної освіти.

Зміст навчання підпорядковувався численним проблемам періоду громадянської війни і, насамперед, розгрому ворога, що знаходило відбиття в навчальних планах і програмах. Перші навчальні плани і програми було складено в травні 1919 р. для слухачів Центральної школи радянської і партійної роботи⁷. До осені 1920 р. вироблено примірні навчальні плани для губернських і повітових радпартшкіл. Звичайно, вони були недосконалими, з численними теоретичними і методичними недоробками і тому не стали обов'язковими. Цим пояснюється й створення різних варіантів таких планів і програм на місцях. Разом з тим проведена робота допомогла виробити основні принципи складання навчальних планів і програм і підготувати ґрунт для їх дальшого вдосконалення.

Протягом усього першого етапу гостро стояло питання з політичною літературою, підручниками і посібниками. Партія в умовах паперової кризи докладала усіх зусиль, щоб забезпечити слухачів необхідною літературою. Твори В. І. Леніна, які виходили окремими виданнями і публікувалися в газетах і журналах, були для них основним джерелом. Водночас комуністи підвищували свій ідейно-теоретичний рівень, вивчаючи матеріали з'їздів, конференцій, пленумів ЦК.

ЦК РКП(б) зобов'язав ряд партійних літераторів на початках партійної дисципліни протягом одного—двох місяців підготувати кілька комуністичних підручників на затверджені ЦК теми⁸. Проте в умовах громадянської війни виконати це завдання не вдалося.

Протягом 1917—1920 рр. усі основні компоненти системи партійної освіти визначилися і були певною мірою розроблені. Не залишилися поза увагою і методи викладання (застосовувався переважно

⁶ «Правда», 7 серпня 1920 р.

⁷ А. В. Толмачев. Формы и методы руководства агитационно-пропагандистской работой в годы гражданской войны.— «Вопросы истории КПСС», 1970, № 8, стор. 69.

⁸ Девятая конференция РКП(б). Протоколы, М., 1972, стор. 327.

лекційний метод для слухачів усіх ступенів партосвіти), і пропагандистські та лекторські кадри. Викладачами і пропагандистами були партійні і радянські працівники, які виконували ці функції, як правило, за сумісництвом, і представники старої прогресивної інтелігенції. Підготовка кадрів спеціально для партосвіти ще тільки розпочиналася.

Все це дає підставу твердити, що на першому етапі Комуністична партія заклала лише основи нової системи партійної освіти. Громадянська війна не дала їй можливості приділити належну увагу не тільки партійній освіті, а й пропагандистській роботі в цілому. Основні зусилля партії тоді були спрямовані на проведення агітаційно-масової роботи.

Після закінчення громадянської війни розпочинається новий етап в історії системи партійної освіти — вона набуває широкого розмаху. На основі директив партії «...створити кадри ґрунтовних комуністів, необхідних у всіх галузях роботи, які б були ґрунтовно знайомі з теорією і практикою комунізму і вміли самостійно розбиратися у питаннях моменту»⁹, здійснюються важливі організаційні і навчально-виховні заходи.

Цей етап характеризується, насамперед, посиленням партійного керівництва політичною освітою. Її стан обговорювався на з'їздах партії, конференціях і пленумах ЦК. У прийнятих рішеннях визначаються зміст, мета, завдання, організаційні форми партосвіти. Остаточного оформилася мережа органів управління партосвітою — від повітових агітпропів до агітпропу ЦК РКП(б), покликаних організовувати виконання рішень партії. Для вироблення принципів діяльності РПШ і комвузів у 1921—1922 рр. було скликано перші конференції, які пізніше стали традиційними.

В умовах мирного соціалістичного будівництва завдання партійної освіти, поряд з пропагандою теорії марксизму-ленінізму, полягало в роз'ясненні необхідності рішучого повороту від політики воєнного комунізму до нової економічної політики, суті непу, важливості дальшого зміцнення союзу робітничого класу і селянства, у вихованні слухачів у дусі непримиренності до ворогів ленінізму, особливо до троцькістів. Першочергове завдання — відбудова економіки — потребувало підпорядкувати пропаганду інтересам господарського будівництва. Визначаючи цю особливість пропаганди, В. І. Ленін вказував: «Нам треба спрямувати зараз увагу на те, щоб від інтересів політичних і воєнних всю агітацію і всю пропаганду перевести на рейки господарського будівництва»¹⁰. Тоді основні зусилля пропагандистів були спрямовані на підвищення політичної та соціальної активності трудящих у ході відбудови народного господарства.

Новий зміст навчання знайшов своє відображення у навчальних планах, програмах і підручниках, які постійно вдосконалювалися. Поступово долається їх академічність, абстрактність, відірваність від насутих завдань партії, і наприкінці етапу вони стають в основному стабільними. Слухачі комуніверситетів і РПШ починають проходити суспільно-політичну практику, що сприяла не тільки їх підготовці до самостійної роботи, а й наближала до життя трудових колективів. У 1923—1924 рр. в зв'язку з нав'язаною партії троцькістами дискусією і необхідністю підвищення теоретичного рівня кадрів зросла питома вага історії партії, партійного будівництва та історії Комінтерну

⁹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 2, М., 1970, стор. 287.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 136.

в школах політграмоти, а у РПШ і комвузах вони, як і ленінізм, читаються вже як самостійні курси, виділившись із загального курсу історії класової боротьби. Ленінська теоретична спадщина вивчалася в усіх ланках мережі партійної освіти, курс історії партії зайняв центральне місце в навчальних планах. Цьому значною мірою сприяв вихід протягом 1920—1932 рр. перших трьох видань Зібрання творів В. І. Леніна. Праці класиків марксизму-ленінізму були настільними книгами слухачів мережі партійної освіти.

Теоретичними кадрами партії створено перші підручники і посібники. Зокрема, для шкіл політграмоти видано книги «Азбука ленінізму» П. М. Керженцева і Л. А. Леонтьєва, «Політграмота» Б. М. Воліна, «Політграмота» Ом. Ярославського, для РПШ і комвузів — «Про основи ленінізму» Й. В. Сталіна, «Нариси історії ВКП(б)» М. М. Попова, «ВКП(б)» А. С. Бубнова, «Російська історія у найстислішому нарисі» М. М. Покровського, «Загальне вчення про право і державу» П. І. Стучки тощо.

Значно успішніше розв'язувалася проблема викладацьких, особливо пропагандистських, кадрів. Крім практиків та представників старої школи, починають працювати слухачі і випускники Інституту червоної професури, комуністичних університетів, РПШ та інших закладів, які стають основним і майже єдиним джерелом підготовки викладачів для всіх ланок партосвіти. Особливістю другого етапу було створення інституту робітничих пропагандистів з числа комуністів, які закінчили школи політграмоти, вечірні партшколи або курси пропагандистів та інститут практикантів у школах політграмоти. В основному на цьому етапі був створений інститут штатних пропагандистів. Незважаючи на всі ці незаперечні успіхи, повністю проблему викладацьких і пропагандистських кадрів ще не було розв'язано.

Велика увага приділялася методам викладання — системі прийомів і засобів ідейного впливу суб'єкта на об'єкт пропаганди, в результаті яких слухач найкраще засвоїть навчальну програму і застосовуватиме одержані знання на практиці. Йшов пошук активних методів навчання, що давали змогу розвивати навички самостійної роботи і пробуджувати творчу думку слухача. Справедливо відкидається властивий старій буржуазній школі метод викладання, в основу якого покладено зубріння та індивідуалізм. Проте дуже переоцінювалася роль самостійної роботи слухачів, по суті, їй підпорядковується весь навчально-виховний процес. З 1924/25 навчального року у РПШ і комвузах застосовувався як домінуючий дальтон-план у формі так званого бригадно-лабораторного методу, а в школах політграмоти — напівлабораторний метод. Його суть полягала в об'єднанні слухачів у постійні бригади (групи), при цьому часто ігнорувався індивідуальний облік успішності, припинювалася керівна роль викладача в навчальному процесі. Лабораторно-бригадний метод породжував безсистемність, знеособку і безвідповідальність. У 1932 р. він як універсальний був засуджений. Провідною формою викладання у комвузах та РПШ стали лекції. У системі низової партосвіти основним методом викладання залишалася розгорнута бесіда, життєвість якої була доведена багаторічним досвідом. Вона застосовувалася разом з лекційним методом (вступна і заключна лекції) та самостійною роботою слухачів над виконанням певних завдань.

Глибше розроблялися питання комплектування мережі, організації занять, обліку відвідування і успішності. У партшколи всіх ступенів приймали переважно комуністів, а за соціальним станом — робітників і бідних селян. Особливо великий приплив робітників від вер-

стата дав ленінський призов у партію. Характерною рисою партосвіти стало залучення до навчання безпартійних, з яких готувалися резерви для поповнення лав партії.

Розв'язуючи насущне завдання підвищення політичного рівня комуністів, партія виробила специфічний для другого етапу розвитку партосвіти порядок комплектування її мережі. Навчання в школах політграмоти було обов'язковим для всіх членів партії, які не мали елементарної політичної підготовки. У РПШ і комвузи слухачів делегували (відряджали) парткоми, радянські і громадські організації. Такий порядок комплектування шкіл забезпечував порівняно швидке зростання політичного рівня комуністів і був для того часу єдиноприйнятним.

Незважаючи на певні успіхи в розвитку мережі партосвіти в роки громадянської війни, на другому етапі ця проблема залишалася актуальною. З одного боку, мережа упорядковувалася, а з другого,— диференціювалася і розвивалася. Особливість її розвитку полягала в тому, щоб правильно визначити кількість шкіл, виходячи з рівня загальноосвітньої і політичної підготовки комуністів.

Порівняно докладна характеристика політичного рівня комуністів була одержана в результаті проведених за рішенням XI з'їзду обліку політграмоти, а за постановою XII з'їзду — перевірки політичної грамотності членів партії. Вона показала, по-перше, що ударними темпами, які застосовувалися раніше, підвищити політичний рівень комуністів неможливо. Необхідно перейти до планової і систематичної роботи, зосередивши зусилля, насамперед, на розвиткові шкіл політграмоти. По-друге, політичний рівень комуністів був різним, тому потрібно організувати мережу партосвіти за ступенями. По-третє, для систематичного підвищення політичного рівня комуністів необхідно було органічно зв'язати всі ланки партосвіти з тим, щоб між нижчими і вищими існувала наступність у навчанні.

На основі зроблених висновків у країні розгортається мережа партійних шкіл вищої, середньої і нижчої ланок, для кожної з яких були характерні певні форми навчання. Нижчі і середні ланки, в свою чергу, ділилися на різні ступені.

Низовою ланкою мережі партосвіти була школа політграмоти — основна тоді форма масового навчання. Її особливість полягала в наявності специфічних форм навчання для міста і села, а також у тому, що одночасно з підвищенням політичного рівня вона ліквідовувала загальну неписьменність комуністів. У 1924 р. в місті замість одного типу шкіл політграмоти створюється скорочена школа політграмоти I ступеня, обов'язковий цикл якої завершувався в нормальній школі політграмоти II ступеня. У селах замість неефективних політгуртків організовують переважно пересувні і стаціонарні школи. Кількість шкіл політграмоти безперервно зростала — з 3951 школи і 113 306 слухачів у 1923/24 р. до 16 900 шкіл і 589 500 слухачів у 1925/26 р.¹¹

У повітових і губернських центрах створюються нові радянсько-партійні школи — середня ланка партосвіти. Губернські РПШ реорганізуються в радянсько-партійні школи II ступеня, повітові — у РПШ I ступеня. Кількість радянсько-партійних шкіл значно збільшилася. Якщо на початку 1921 р. в країні функціонувало 67 РПШ (10 800 слухачів), то в 1925/26 р. — 246 шкіл (26 820 слухачів)¹².

¹¹ К XIV съезду РКП(б), М.—Л., 1925, стор. 81; К XV съезду ВКП(б), М.—Л., 1927, стор. 141.

¹² «Коммунистическая революция», 1925, № 24, стор. 4.

До системи комуністичних вузів, крім вже існуючих і заново створених комуністичних університетів, включають й вузи гуманітарного профілю (Військово-політичний інститут, інститути політосвітроботи, курси марксизму при Академії комуністичного виховання та ін.). Кількість комвузів зростає з 2 у 1921/22 р. до 19 у 1925/26 р., загальна кількість слухачів в яких становить 9500 чол.¹³

Між ланками та ступенями партосвіти встановлюється органічний зв'язок, що забезпечував наступність у навчанні і якнайглибше оволодіння теорією і практикою марксизму-ленінізму. Середній і вищий ланкам, завданням яких раніше була підготовка партійних, радянських та інших кадрів, нині надається характер партійних шкіл, що готували виключно партійних працівників широкого профілю. На кінець другого етапу ще більше звужується цільова настанова радпартшкіл — підготовка політосвітпрацівників і пропагандистів.

Завдяки зусиллям Комуністичної партії, таким чином, у нашій країні організаційно склалася мережа партосвіти у вигляді системи партшкіл — від шкіл політграмоти до комуніверситетів включно. «Ми можемо твердо сказати, — підкреслював у 1923 р. завагітпропом ЦК РКП(б) А. С. Бубнов, — що у нас вся система радянських партійних шкіл в основному стала на ноги»¹⁴.

У партшколах поступово збільшувалися строки навчання, поглиблювався навчальний процес, отже, їх слухачам необхідно було довше вчитися, що вимагало більш тривалого відриву комуністів від практичної роботи. Цей природний процес вступав у суперечність з гострою потребою в кваліфікованих партійних кадрах. З другого боку, шкільна система не могла охопити всіх, хто потребував підвищення політичного рівня. Тому перед партією постала дилема: як, розвиваючи й далі партійну школу шляхом якісного вдосконалення, виявити додаткові джерела підвищення політичного рівня комуністів. Вихід було знайдено в організації вечірнього навчання і самоосвіти — основних форм навчання незвільненого партактиву. Водночас розвиваються різні допоміжні форми, зокрема марксистські і ленінські гуртки. З організацією гуртків ленінізму, кількість яких швидко зростала, особливо у 1924 р., ця форма стає важливою зброєю ідейно-політичного виховання кадрів. Проте гуртки поки що розглядаються як доповнення до шкільної системи і не вводяться до стабільної мережі партосвіти. Дальшого, якісно вищого ступеня розвитку гурткової форми було досягнуто на наступному етапі вдосконалення системи партійної освіти.

Таким чином, другий етап в історії системи партосвіти характеризувався дальшим зростанням партійного керівництва нею, регламентацією і уніфікацією форм навчання і змісту її роботи. Система партосвіти, що склалася, дістала широке визнання. Нагромаджений досвід став надбанням і вихідним пунктом наступного етапу розвитку партосвіти, що був зумовлений переходом країни до соціалістичної реконструкції народного господарства.

Боротьба партії за здійснення ленінського плану побудови соціалізму в СРСР викликала необхідність дальшого підвищення рівня пропагандистської роботи, підготовки нових партійних кадрів, більш широкого і ґрунтового вивчення теорії марксизму-ленінізму всіма комуністами. В цих умовах поглиблення змісту навчання в мережі партійної освіти відбувається в напрямі пропаганди генеральної лінії

¹³ Там же.

¹⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 60, спр. 418, арк. 93—95.

партії, безкомпромісного викриття ворожих ленінізмові течій, особливо троцькістсько-зінов'євського блоку і правих реставраторів, мобілізації зусиль трудящих на проведення індустріалізації країни, колективізації сільського господарства і культурної революції.

Перехід до третього етапу здійснювався в умовах підвищення громадсько-політичної активності мас і піднесення культурно-політичного рівня комуністів. Якісне зміцнення складу партії сприяло зростанню диференційованих інтересів комуністів. На зміну бажанню «вчитися політграмоті взагалі» прийшло прагнення глибоко засвоїти коло питань, пов'язаних з однією якоюсь галуззю суспільних наук або навіть окремою проблемою. Існуючі форми навчання і методи залучення до них комуністів уже не відповідали запитам мас. Висувається завдання зробити партосвіту гнучкішою, дати комуністам право вирішувати питання про навчання взагалі і вільно вибирати її форми.

Вже у 1926/27 навчальному році Московська та ряд інших партійних організацій почали запроваджувати різноманітні форми навчання і застосовувати добровільний принцип комплектування мережі. Їх позитивний досвід був узагальнений у постановах ЦК ВКП(б) від 16 травня 1927 р. «Про поліпшення постановки політосвіти в партії і комсомолі»¹⁵ і від 8 серпня 1928 р. «Про постановку партосвіти в партії і комсомолі»¹⁶. Запровадивши принцип добровільності навчання, яке залишалося обов'язковим для кандидатів у члени партії, що не мали елементарної політичної підготовки, ЦК ВКП(б) рекомендував розвивати різні гуртки з питань поточної міжнародної і внутрішньої політики, чергових кампаній, політсамоосвіту з систематичним курсом елементарних політичних знань і з вільним вибором тем, а також гуртки з окремих проблем теорії марксизму-ленінізму.

Внаслідок цього гуртки стають не допоміжною до шкільної системи, а переважною формою навчання. Якщо у 1925/26 навчальному році їх питома вага в країні становила 26% (14,6% слухачів), то на 1 січня 1938 р. — відповідно, 91,4 і 79,73%, а в УРСР — 88,8 і 80,7%¹⁷. Разом з тим не можна не сказати, що інколи мало місце намагання створити побільше різноманітних гуртків і залучити до них абсолютно усіх комуністів. Все це ускладнювало оперативне керівництво ними і позначалося на якості навчання.

Перехід на добровільний принцип комплектування мережі і застосування різноманітних форм навчання були найважливішими особливостями третього етапу. Смісл принципу добровільності полягав у тому, щоб зробити мережу партосвіти масовою, і не заперечував статутного положення про обов'язок комуніста неухильно підвищувати свій ідейно-політичний рівень. Право і можливість вибору форм навчання не абсолютизували ролі інтересу як важливого спонукального стимулу політичного навчання. Із запровадженням добровільного принципу комплектування мережі скорочується кількість обов'язкових форм навчання, зокрема на Україні — з 82% від загальної чисельності шкіл і гуртків у 1926/27 р. до 35% у 1927/28 р.¹⁸

При новому принципі комплектування мережі політосвіти метод переконання став всеосяжним у роботі парторганізацій. Залучаючи до навчання, насамперед, комуністів, партійні організації, як ніколи ра-

¹⁵ Справочник партийного работника, выпуск шестой, ч. I, М.—Л., 1928, стор. 670—672.

¹⁶ Справочник партийного работника, выпуск седьмой, ч. I, М.—Л., 1930, стор. 394.

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 68, спр. 311, арк. 73.

¹⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1349, арк. 36.

ніше, широко відкрили двері шкіл і гуртків для безпартійних активістів. Якщо їх процент протягом усього третього етапу в цілому не змінювався (приблизно 37% від загальної кількості комуністів, що навчалися), то кількість постійно зростала, а саме: з 285 420 у 1927/28 р. до 670 893 у 1937/38 р.¹⁹, тобто збільшилася у два рази. Безпартійні, які закінчили школи і гуртки, були важливим джерелом поповнення рядів партії. Серед осіб, яких наприкінці 20-х і на початку 30-х років прийняли кандидатами у члени партії, 24—40% пройшли політпідготовку. Отже, партійна освіта була важливим засобом у боротьбі за зміцнення партійних лав.

Особливістю третього етапу стала ліквідація двоступеневого навчання в низовій ланці і специфічних для міста і села форм навчання. Загальне піднесення політичного рівня трудящих і створення різноманітних гуртків сприяли тому, що необхідність у ступеневій побудові мережі не тільки низової, а й середньої (денних РПШ) ланки перестала існувати. У 1928/29 навчальному році замість різних шкіл політграмоти створено єдину однорічну партшколу. У зв'язку з масовим прийомом у партію нових членів «єдинка» у 1930 р. перетворюється в початкову партійну школу з три-, чотиримісячним строком навчання. Згодом основною формою нижчої ланки стають кандидатські школи і, нарешті, гуртки політграмоти.

Посилення уваги до гуртків політграмоти пояснювалося захопленням підвищеними формами навчання і не завжди уважним ставленням до комуністів, що мали мінімальні політичні знання. На цьому, зокрема, наголошувалося в постанові ЦК ВКП(б) від 7 травня 1936 р. «Про стан занять у гуртках історії партії в парторганізації заводу імені Петровського (Дніпропетровськ)»²⁰. Після опублікування постанови в країні було створено багато гуртків політграмоти. Тільки у республіці з 1 липня 1936 р. до 1 січня 1938 р. їх кількість збільшилася з 2971 до 4450, а слухачів у них — з 34 892 до 53 041.

У системі низової ланки існували й інші, не основні, форми навчання. До них відносилися газетні гуртки, курси-з'їзди, гуртки по вивченню Програми, Статуту і важливих рішень партії, гуртки політбесід, школи-пересувки, початкова школа по вивченню ленінізму та інші.

У зв'язку із зростанням теоретичного рівня основної маси комуністів школи політграмоти з 1926/27 р. перестають бути єдиною масовою формою партосвіти. Після бурхливого розвитку у 1926/27 р. кількість слухачів у них стабілізувалася на рівні 48% тих, що навчалися, а потім почала зменшуватись (у 1937/38 р. у країні — 21,8%, в республіці — 16,9%). Школи політграмоти разом з вечірніми РПШ, марксистсько-ленінськими предметними гуртками з історії ВКП(б), ленінізму, політекономії, історії СРСР, по вивченню Конституції СРСР, поточними, тематичними та іншими школами і гуртками середньої ланки складають масову форму партосвіти. Її розширення, безумовно, свідчило про підвищення політичного і загальноосвітнього рівня комуністів.

Характерною рисою третього етапу було посилення уваги партії до підготовки і перепідготовки партійного активу. Він навчався не тільки в названих вище формах середньої ланки, в денних РПШ і комвузах, а також у системі заочного навчання, яка розгорнулася в 1927/28 р. Кількість денних РПШ (середня ланка) зросла в країні з

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 68, спр. 311, арк. 2.

²⁰ Про партійну роботу, К., 1936, стор. 386.

199 (26 931 слухач) у 1926/27 р. до 279 (37 600 слухачів) у 1934/35 р. На початку 1932 р. в СРСР діяло 53 комвузи, в яких навчалося 30 500 чол.

Наприкінці 20-х — у першій половині 30-х років бурхливо розвивалася система народної освіти. Тисячі комуністів здобували спеціальну освіту і водночас глибокі знання в галузі суспільних наук, багато закінчили гуманітарні вузи і факультети. Чимало комуністів з вищою і середньою освітою було направлено на партійну роботу. Гострої потреби в існуванні денних РПШ і комвузів уже не було. Тому у 1932 р. комвузи реорганізовано у вищі комуністичні сільськогосподарські школи, а РПШ у 1935 р. — у дворічні обласні курси пропагандистів. Вища ланка мережі партосвіти тепер складалася з гуртків по вивченню творів класиків марксизму-ленінізму, семінарів по вивченню проблем теорії марксизму-ленінізму і практики соцбудівництва, вечірніх курсів марксизму-ленінізму, вечірніх інститутів червоної професури та вечірніх комвузів.

На цьому етапі завершується перебудова мережі низової і частково середньої і вищої ланок (переважно вечірньої) за виробничим принципом. Раніше школи політграмоти організовували у містах при клубах, кількох підприємствах і рідше на великих фабриках і заводах, у сільській місцевості — в районних центрах і великих селах. Тепер їх базою стає виробничий осередок. Навчальний процес пристосовують до умов праці (безперервне виробництво, змінність у роботі) і побуту робітників (організація навчання у селищах, гуртожитках, червоних кутках). Правда, і в цей час створюються (головним чином на селах) міжосередкові короткотермінові школи і курси, стаціонарні школи для комуністів-одиноків і нечисленних парторганізацій.

Поліпшується якість навчання в мережі партійної освіти: посилюється теоретичний і політичний рівень викладання, систематично удосконалюються навчальні плани і програми. Водночас зростають вимоги до пропагандистських кадрів. Для них регулярно проводяться наради, семінари, інструктажі. Збільшується процент пропагандистів, які закінчили комвузи і РПШ. Крім інституту робітничих пропагандистів, виникає інститут сільських пропагандистів. На цьому етапі проблема пропагандистських кадрів в основному була розв'язана.

Зміст навчання дедалі глибше пов'язується з актуальними питаннями партійного і господарського будівництва. З другої половини 30-х років переважне місце у вихованні кадрів займає історія партії. У різних гуртках по вивченню історії ВКП(б) в 1937/38 р. навчалося 910 810 чол., а в усіх інших гуртках — 1 057 216²¹.

Значна увага приділяється вивченню внутрішньої і зовнішньої політики партії, історії світового революційного руху. Вперше у навчальних планах і програмах масової партосвіти цьому відводиться певне місце. Періодично організовуються гуртки по вивченню матеріалів XV, XVI і XVII з'їздів партії, партійних конференцій і пленумів ЦК ВКП(б), першого і другого п'ятирічних планів, політики індустріалізації, реконструкції сільського господарства, культурної революції тощо. Все це сприяло мобілізації слухачів на виконання рішень партії і уряду, допомагало місцевим партійним організаціям у проведенні політичних і господарських кампаній.

Борючись за підвищення якості навчання і постійно шукаючи нові шляхи його піднесення, працівники партосвіти некритично застосовували метод соцзмагання, що призводило до формалізму і зубріння.

²¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 68, спр. 311, арк. 2.

Організовувалися конкурси, огляди, перегуки, ударні групи, «політотереї», «політгачки», укладалися договори. У погоні за стопроцентним залученням комуністів до навчання в мережі партосвіти в ряді випадків порушувався принцип добровільності при її комплектуванні, в той же час недостатньо залучалася до марксистсько-ленінської освіти безпартійна інтелігенція.

ЦК ВКП(б) велику увагу приділяв підготовці підручників і навчальних посібників, які, незважаючи на деякі недоліки, стають стабільними, їх зміст значно більше відповідає програмам, ідейно-теоретичний і методичний рівень, а також культура видання підвищуються. Це стосується, насамперед, підручників для кандидатських шкіл С. Б. Інгупова «Політграмота», Б. М. Воліна «Політграмота» В. О. Карпінського «Бесіди про ленінізм». Для слухачів середньої і вищої ланок видаються підручники Ом. Ярославського «Історія ВКП(б)», «Хрестоматія з історії ВКП(б)», Л. А. Леонтьєва «Початковий курс політичної економії», І. А. Лапідуса і К. В. Островіяннова «Політична економія», «Нариси з історії міжнародного революційного руху» та ін. Вперше налагоджується централізований випуск наочних посібників, запроваджуються технічні засоби навчання, зокрема серія діапозитивів до підручника С. Б. Інгупова «Політбесіди» і до теми «Проект Конституції СРСР».

Поліпшується організація навчального процесу, планування роботи мережі партосвіти, яка тепер працює безперервно. Після виконання навчального плану в гуртки і школи приймають нових слухачів і таким чином навесні і влітку заняття в них продовжувалися. Завдяки цьому дедалі більше трудящих систематично підвищували свій політичний рівень.

Вирішальною умовою розвитку мережі і підвищення ідейно-політичного змісту навчання було зростання керівної ролі партійних організацій у вихованні кадрів. З перебудовою мережі партійної освіти за виробничим принципом вона стає, як ніколи раніше, кровною справою кожної первинної партійної організації, яка, починаючи з часу формування складу гуртка або школи і до завершення роботи в них, постійно допомагає і контролює їх діяльність, зосереджуючи головну увагу на ідейному змісті навчання. Все це значною мірою сприяло поліпшенню роботи мережі партійної освіти.

Головна особливість третього етапу розвитку партійної освіти, таким чином, полягала в ґрунтовнішому вивченні її слухачами марксистсько-ленінської теорії і підвищенні ролі політосвіти в ідеологічній роботі партії. Цей етап, увібравши позитивний досвід попередніх, був найпліднішим, найтривалішим.

Отже, марксистсько-ленінське виховання комуністів і безпартійних активістів завжди було важливою складовою частиною багатогранної діяльності партії. Залишаючи незмінними основи системи партосвіти, партія ніколи не переставала шукати нові засоби ідейно-політичного виховання кадрів. Політиці партії в цій справі був властивий комплексний підхід, який визначав вибір найбільш доцільних засобів, форм, методів, змісту навчання тощо. Такий підхід зумовлював ефективність системи партійної освіти, що виявлялась у зростанні політичного рівня слухачів, з одного боку, і підвищенні їх політичної та трудової активності,— з другого.

За роки будівництва соціалізму у мережі партосвіти підготовлено сотні тисяч чоловік. Рік у рік кількість тих, що навчалися, зростала. Якщо у 1921/22 р. в країні в різних гуртках, школах і на курсах навчалася лише кілька десятків тисяч чоловік, то у 1937/38 р.—

1 916 746. В основному це були комуністи, кількість яких серед слухачів постійно збільшувалася. У 1923 р. в мережі партосвіти підвищували свій ідейний рівень 22% членів партії, а в 1938 р.— вже 64,3%²². Таким чином, партійна освіта була важливим засобом ідейного і організаційного зміцнення рядів партії. Виховані партією кадри здійснили революційне перетворення суспільства, разом з усіма трудящими вперше у світі побудували соціалізм і заклали основу для розв'язання майбутніх складних завдань.

²² Там же.

З ІСТОРІЇ СОЛІДАРНОСТІ ТРУДЯЩИХ СРСР З АНГЛІЙСЬКИМ ПРОЛЕТАРИАТОМ В 1926 р.

Ю. О. ЛЬВУНІН (Москва), Б. М. ЗАБАРКО (Київ)

Досвід міжнародної пролетарської солідарності свідчить, що «не було і не має бути такого революційного руху, такого виступу народних мас за національне і соціальне визволення, який не дістав би дійової допомоги з боку партії Леніна, країни Жовтня»¹.

Це яскраво проявилось в період загального страйку і страйку шахтарів у Великобританії в 1926 р.— найбільшого виступу англійського пролетаріату за всю його історію, що викликав у всьому світі могутній рух солідарності.

У зв'язку з активізацією страйкової боротьби на сучасному етапі в Англії та інших капіталістичних країнах інтерес до цієї події особливо посилюється в останні роки. Їй присвячені книги, статті, розділи в загальних працях, відводиться значне місце в мемуарах політичних діячів². Буржуазні, реформістські, ревізіоністські теоретики та історики намагаються всіляко применшити значення героїчної боротьби англійського робітничого класу, силу класової солідарності міжнародного пролетаріату. В одних випадках вони зображують її як «червоний жах», «несчасття» для країни, в інших — обходять мовчанням страйк 1926 р. і міжнародну солідарність з ним. Цим самим, як зазначав В. І. Ленін, реакція ставить перед собою завдання витравити з народної свідомості спогади і традиції, «примусити населення забути ті форми боротьби, форми організації, ті ідеї, ті лозунги, які в такому багатстві й різноманітності породжувала революційна епоха»³.

Марксист-ленінці, звертаючись до подій 1926 р., прагнуть науково осмислити їх у світлі насущних завдань та потреб класової боротьби, щоб, як писав автор багатомовної історії Компартії Великобританії Дж. Клуґман, «здобути... уроки із загального страйку для робітничого руху в цілому і КПВ, зокрема»⁴. В активі сучасної марксистської науки — серйозні наукові дослідження, присвячені загальному страйку, різним аспектам руху солідарності світового пролетаріату

¹ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Збірник документів і матеріалів, К., 1970, стор. 61.

² Див.: П. В. Гурович. Изучение в Англии всеобщей стачки 1926 года.— «Вопросы истории», 1974, № 3, стор. 181—189.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 24.

⁴ J. Klugmann. History of the Communist Party of Great Britain. The General Strike 1925—1926, London, 1959, стор. 10.

з боротьбою англійського робітничого класу⁵, а також солідарності трудящих СРСР з пролетаріатом Англії в 1926 р. як по країні в цілому⁶, так і в окремих її районах⁷.

Автори цього повідомлення зробили спробу розглянути рух солідарності радянських людей з англійським робітничим класом у загальносоюзному плані, приділивши велику увагу й питанню про роль трудящих нашої республіки в цій кампанії.

Довга і вперта боротьба пролетаріату Англії, що значно загострилась в 1925—1926 рр., привела до різкого зіткнення класів усередині країни. 1 травня 1926 р. застрайкували шахтарі. Коли їм на допомогу прийшли залізничники, транспортники та робітники інших галузей промисловості, в Англії вибухнув загальний страйк (3—12 травня 1926 р.), загальне число учасників якого (разом з членами сімей) досягло 18 млн. чол., тобто 40% загальної кількості населення країни. Після його закінчення активну і мужню боротьбу продовжував найорганізованіший загін робітничого класу Англії — гірники, які страйкували до 23—25 листопада 1926 р.⁸ Боротьба англійського пролетаріату з буржуазією могутньої капіталістичної держави набула величезного значення. Її розмах, бойовий настрій майже 5-мільйонної армії страйкуючих мали яскраво виражений міжнародний характер. «Значення англійських подій,— підкреслювалося в газеті «Правда»,— глибоко інтернаціональне... Вони в небувалому масштабі... поставили пи-

⁵ Д. Мэррей. Всеобщая стачка 1926 года в Англии. Исторический очерк, М., 1954; П. В. Гурович. Всеобщая стачка в Англии в 1926 году, М., 1959; Э. Ротштейн. К 40-летию всеобщей забастовки в Англии.— «Вопросы истории», 1966, № 9; J. Klugmann. Назв. праця; G. Short. The General Strike and Class Struggles in the North East 1925—1928.— «Marxism Today», October, 1970, № 14, стор. 308—315; R. P. Agnot. The Miners. Years of Struggle, London, 1953; Коммунистический Интернационал. Краткий исторический очерк, М., 1969, стор. 254—256; А. І. Каркач. Комінтерн — організатор руху міжнародної солідарності з боротьбою англійських робітників в 1926 році.— «Вісник Харківського університету», 1972, № 72, (історія КПРС), вип. 9, стор. 31—40; Д. Мичев. Межрабпом — организация пролетарской солидарности, М., 1971, стор. 147—156; Б. М. Забарко. Классовая борьба и Международная рабочая помощь. Из истории международной пролетарской солидарности. 1924—1929, К., 1974, стор. 159—187.

⁶ Відзначимо тут тільки ті праці, що прямо відповідають назві теми, а також ті, в яких дане питання розглядається у спеціальних розділах: П. В. Гурович. Всеобщая стачка в Англии в 1926 году; Л. С. Рогачевская. Из истории рабочего класса СССР в первые годы индустриализации. 1926—1927, М., 1959; С. Ю. Выгодский. Внешняя политика СССР. 1924—1929, М., 1963; А. М. Гак, В. А. Кузько, И. С. Полянский. Братская материальная помощь советского народа трудящимся капиталистических стран. (1917—1927 гг.).— «Вопросы истории», 1966, № 7; Л. С. Озеров. Строительство социализма в СССР и международная пролетарская солидарность. 1921—1937 гг., М., 1972; А. Я. Панкратов. Международная деятельность советских профсоюзов (1918—1941), Горький, 1972; Ю. А. Львунин. Борьба Коммунистической партии за укрепление интернациональных связей рабочего класса СССР (1924—1929), М., 1975.

⁷ А. В. Гентшке. Помощь рабочих Узбекистана бастующим горнякам Англии в 1926 году.— «Труды Среднеазиатского государственного университета», вып. 150, исторические науки, кн. 71, Ташкент, 1959; К. С. Бочкарев. Из истории интернациональной солидарности сибирских трудящихся с рабочими Англии в 1926 г.— «Ученые записки Омского пединститута», 1965, вып. 22; Ш. Т. Кіперман. Солідарність трудящих України з страйкарями Англії в 1926 році.— «УІЖ», 1966, № 5; О. Ф. Осетров. Братерські зв'язки робітників Радянської України та Англії (1924—1927).— «УІЖ», 1966, № 8; його ж. Солідарність трудящихся Украины со всеобщей стачкой и забастовкой горняков в Англии (1926 г.).— Строительство коммунизма и проблемы интернационального воспитания, К., 1969; його ж. Сторінки пролетарської солідарності, К., 1969; М. Е. Горелов. Солідарність гірників України з англійським пролетаріатом в період загального страйку 1926 року в Англії.— «Вісник Київського університету», сер. історична, 1970, № 12.

⁸ В страйку взяло участь 1 млн. 200 тис. шахтарів.

тання про міжнародну солідарність робітників, про виконання пролетарського обов'язку робітниками та робітничими організаціями всіх країн⁹.

Комінтерн, Профінтерн, КІМ, Сельінтерн, МОДР, Міжробпом та інші міжнародні організації, пролетарі різних країн, керовані комуністами і, особливо, трудящі СРСР, розгорнули могутній рух інтернаціональної солідарності з робітничим класом Англії. Резолюції про подання допомоги братам по класу приймалися на конференціях робітників Гришинського і Катеринівських рудників Донбасу (14 квітня 1926 р.), на зборах робітників і службовців Сумської суконної фабрики «Красный текстильщик» (16 квітня 1926 р.)¹⁰, на засіданні Конотопської окружної ради профспілок разом з фабрично-заводськими комітетами з нагоди приїзду 28 квітня 1926 р. до СРСР делегації англійських залізничників¹¹. 10-й з'їзд гірників Азербайджану направив 29 квітня 1926 р. робітникам Англії телеграму. В ній він висловлював братерську солідарність й обіцяв подати матеріальну допомогу¹².

Така однастайність і повсюдна готовність допомогти братам по класу дала змогу ВЦРПС ще до початку загального страйку в Англії телеграфувати Генradі Британського конгресу тред-юніонів, що всі організації, які вона об'єднує, заявляють про свою пролетарську солідарність з боротьбою англійських робітників і про готовність до кінця виконати свій інтернаціональний обов'язок¹³. Ці слова не розійшлися з ділом. Як тільки перші звістки про загальний страйк в Англії дійшли до Радянського Союзу, по всій країні прокотилася могутня хвиля мітингів на підтримку братів по класу. Багатотисячні демонстрації трудящих пройшли в Томську, Тамбові, Сухумі, Кізелі¹⁴, Харкові, Миколаєві, Києві, Полтаві, Кременчуку, Маріуполі, Слов'янську¹⁵ та багатьох інших містах. В Маріуполі серед демонстрантів були й англійські моряки з іноземних пароплавів, що стояли в порту¹⁶. Масові мітинги відбулися у Києві, Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Запоріжжі, на всіх підприємствах Луганська¹⁷, Ленінграда¹⁸. Учасники маніфестацій заявляли про свою солідарність з англійськими робітниками. «Чекайте від нас не тільки привіти, але й братерську матеріальну допомогу»,— такі плакати і лозунги несли 5 травня 1926 р. робітники Харкова під час 100-тисячної демонстрації¹⁹.

⁹ «Правда», 16 травня 1926 р.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2602, оп. 1, спр. 1631, арк. 23, 26; ф. 1680, оп. 1, спр. 105, арк. 28.

¹¹ Там же, ф. 1605, оп. 2, спр. 8, арк. 53.

¹² «Рабочая газета» (Москва), 1 травня 1926 р. Коли почався страйк в Англії, президія ВУКУ гірників Азербайджану прийняла 3 травня 1926 р. рішення про негайне переведення туди 3 тис. крб. й розпочала на підприємствах гірничої промисловості добровільний збір пожертвувань. Водночас у фонд допомоги страйкуючим англійським робітникам було виділено 5 тис. крб., а відкрита з тією ж метою серед місцевих комітетів профспілки республіки підписка дала ще 4 тис. крб. («Труд», 5 травня 1926 р.).

¹³ Див. «Киевский пролетарий», 23 квітня 1926 р.

¹⁴ Английская стачка и рабочие СССР, М., 1926, стор. 7; «Горнорабочий» (Москва), 1926, № 22, стор. 7.

¹⁵ Английская стачка и рабочие СССР, стор. 6; «Красный Николаев», 8, 15 травня 1926 р.; «Харьковский пролетарий», 7, 9 травня 1926 р.; «Робітник» (Полтава), 8 травня 1926 р.; «Приазовский пролетарий» (Маріуполь), 8 травня 1926 р.; «Кочегарка» (Артемівськ), 9 травня 1926 р.

¹⁶ «Харьковский пролетарий», 12 травня 1926 р.

¹⁷ «Пролетарий» (Харків), 6 травня 1926 р.

¹⁸ 5 травня 1926 р. перед 8 тис. путилівських робітників з промовою про страйковий рух в Англії виступив С. М. Кіров (Л. С. Озеров. Назв. праця, стор. 57).

¹⁹ Английская стачка и рабочие СССР, стор. 15.

Одними з перших — 2 травня 1926 р. — рішення про подання грошової допомоги англійським страйкарям з відрахуванням одноденного заробітку прийняли залізничники Томська²⁰, а президія Курського райкому профспілки цукровиків виділила у фонд допомоги страйкуючим робітникам Англії 1250 крб.²¹

3 травня 1926 р. робітники і службовці Петровського рудника разом з робітниками Краснорівського керамічного заводу на Донбасі постановили відрахувати половину денного заробітку, а робітничі колективи деяких донецьких шахт — денний заробіток. 5 травня 1926 р. робітники і службовці Катеринославського заводу «Спартак» одночасно прийняли постанову про відрахування одноденного заробітку англійським страйкарям²², а робітники-цукровики Харкова — половину денного заробітку²³.

Висловлюючи настрої широких мас трудящих, на екстремному засіданні президії ВЦРПС спільно з усіма ЦК спілок 5 травня 1926 р. було ухвалено закликати всіх членів профспілок РСРП відрахувати 1/4 денного заробітку і негайно переказати на допомогу страйкарям з коштів ВЦРПС і ЦК спілок 250 тис. крб. як перший внесок в рахунок майбутніх надходжень²⁴. При ВЦРПС була створена спеціальна комісія, якій доручалося організувати збір відрахувань і розробити програму заходів щодо підтримки загального страйку. Аналогічні комісії з'явилися й при республіканських, губернських, обласних та окружних рада профспілок. На Україні діяла Всеукраїнська комісія по поданню допомоги англійським гірникам, що виникла одночасно з комісією ВЦРПС²⁵.

6 травня 1926 р. ВЦРПС надіслала Генradі британських тред-юніонів 250 тис. крб., а 7 травня — ще 2 млн. крб.²⁶

По всій країні на численних зборах і мітингах приймалися рішення про відрахування з зарплат у фонд допомоги страйкуючим робітникам Англії. Зокрема, Всеукраїнський з'їзд гірників від імені 210 тис. робітників Донецького вугільного і Криворізького рудного басейнів постановив відрахувати половину денного заробітку для страйкуючих англійських братів по класу²⁷. Робітники Краматорського державного, цементного ім. Радченка, Микитівського коксобензолного, Токарівського фарфорового (Волинського округу) заводів, ряду рудників Донбасу — «Красный Профинтерн» та ім. К. Маркса (Єнакієве), Південного (Щербинівка) і Кадіївського²⁸ та багатьох інших виступили за відрахування одноденного заробітку. А робітники суднобудівного заводу в Миколаєві звернулися до всіх робітників і службовців міста з пропозицією відрахувати 1/4 денного заробітку не тільки за травень, але й за квітень 1926 р.²⁹ Газета «Правда» в ті незабутні дні писала: «Незважаючи на те, що ВЦРПС рекомендувала відрахувати чверть денного заробітку, робітники лише у виключних випадках відраховують чверть, — в усіх інших відраховують половину і денний заробіток».

²⁰ «Труд», 5 травня 1926 р.

²¹ Пролетарская солидарность. Из истории интернациональных связей трудящихся Черноземного Центра России. 1917—1945 гг. Воронеж, 1973, стор. 75.

²² «Звезда» (Катеринослав), 6 травня 1926 р.

²³ «Харьковский пролетарий», 6 травня 1926 р.

²⁴ «Известия», 6 травня 1926 р.

²⁵ «Коммунист» (Харків), 6 травня 1926 р.

²⁶ «Труд», 8 травня 1926 р.

²⁷ «Коммунист» (Харків), 7 травня 1926 р.

²⁸ «Кочегарка» (Артемівськ), 8, 11, 13 та 15 травня 1926 р.; «Коммунист» (Харків), 8, 9 травня 1926 р.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2739, оп. 1, спр. 217, арк.483.

біток, а в багатьох випадках висловлюються за систематичні відрахування»³⁰.

Слідом за робітничим класом в рух інтернаціональної солідарності з англійським пролетаріатом включилося й трудове селянство. «Нехай знають робітники Англії,— зазначалося в резолюції тамбовських селян,— що солідарність багатомільйонного селянства Радянського Союзу з ними»³¹. Зокрема, трудівники ланів с. Катрухівка разом з робітниками радгоспу «Мирна долина» Попаснянського району Артемівського округу шляхом добровільних пожертвувань зібрали у фонд допомоги англійським страйкарям 20 пудів зерна³².

Разом з відрахуваннями коштів із зарплат та збором продовольства мобілізувалися й інші засоби. Наприклад, Молдавська рада профспілок 9 травня 1926 р. випустила одноденну газету «На допомогу!». Її набрали і випустили у світ робітники Балтської державної друкарні, а гроші, одержані від продажу всього тиражу, надійшли у фонд допомоги англійським страйкарям³³. 10 травня одноденну газету «Деритесь как черти» випустила Всесоюзна і Московська асоціація пролетарських письменників. Гроші від її реалізації також надійшли у фонд допомоги страйкуючим робітникам Англії³⁴.

Однією з найактивніших форм братерської солідарності трудящих СРСР з англійським пролетаріатом став частковий страйк радянських транспортників. У ньому взяли участь 2 тис. моряків і близько 10 тис. портових робітників³⁵, а також англійські та інші зарубіжні матроси з пароплавів, що стояли в портах нашої країни. «Припинилось всяке вантаження на англійські судна та судна, які йдуть до Англії»,— писала газета «Правда» в ті дні³⁶.

Рішучість англійських пролетарів вести боротьбу, що розвивалася в обстановці співчуття і допомоги з боку трудящих усього світу і, насамперед, робітничого класу Країни Рад, створювала необхідні умови для успішного завершення загального страйку. Але реформістська верхівка Генради британських тред-юніонів зрадила своїх робітників, прийнявши нічим не виправдане рішення про відмову від радянської допомоги³⁷, а потім, у самому розпалі загального страйку (12 травня), оголосивши про його закінчення. Боротьбу продовжували гірники, проти яких була кинута вся політична машина буржуазної держави та об'єднані сили наляканих капіталістів. В цих умовах значення солідарності міжнародного пролетаріату з англійським, єдність їх дій значно зросли.

Зібрані гроші (2 млн. 600 тис. крб.) ВЦРПС передала ЦК спілки гірників СРСР. 15 травня 1926 р. V з'їзд гірників СРСР повідомив Федерацію гірників Великобританії про своє рішення передати ці гроші англійським страйкарям³⁸. У травні—червні того ж року

³⁰ «Правда», 8 травня 1926 р.

³¹ Английская стачка и рабочее СССР, стор. 13.

³² «Кочегарка» (Артемівськ), 28 травня 1926 р.

³³ «На помощь!» (Балта), 9 травня 1926 р.

³⁴ «Рабочая Москва», 13 травня 1926 р.; «Деритесь как черти» (Москва), травень 1926 р.

³⁵ П. В. Гурович. Всеобщая стачка в Англии в 1926 году, стор. 175; ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 10, спр. 64, арк. 33.

³⁶ «Правда», 9 травня 1926 р. Після закінчення загального страйку в Англії частковий страйк солідарності в СРСР продовжувався аж до завершення боротьби англійських гірників і поширився на вивіз вугілля та інших видів палива до цієї капіталістичної країни.

³⁷ З приводу цього друкований орган англійських комуністів писав, що це «ударом для жінок і дітей англійських робітників і безглуздою образою російських робітників». (Цит. за: А. Я. Панкратов. Назв. праця, стор. 214).

³⁸ «Известия», 16 травня 1926 р.

ВЦРПС додатково переказала англійським робітникам 1 млн. крб., а 8 липня — ще 370 тис. крб. з коштів, що надійшли від трудящих Країни Рад³⁹.

Розуміючи значення підтримки з боку СРСР, правлячі кола Англії намагалися будь-що стати йому на перешкоді. 1 червня 1926 р. консервативний уряд С. Болдуїна надіслав урядові СРСР меморандум, в якому грошова допомога страйкарям розцінювалась як «спеціальна акція, вжита радянським Комісаріатом фінансів» на користь страйку, і була «серйозною загрозою» для існуючого в країні ладу⁴⁰. Англійські реакційні кола виступили з вимогою розірвати дипломатичні й торговельні відносини з СРСР.

У відповідь наш уряд заявив, що він не може заборонити радянським профспілкам, в яких організовані мільйони робітників, подавати допомогу своїм братам по класу⁴¹. Водночас Президія ВЦРПС у відозві до міжнародного пролетаріату і робітничого класу СРСР викрила втручання британського уряду у взаємовідносини робітників Радянського Союзу і Англії, заявивши, що робітничий клас Країни Рад, вірний принципам пролетарського інтернаціоналізму, не тільки не припинить подавати допомогу англійським гірникам, але й значно посилить її. Не було таких міст, сіл, підприємств і колективів в нашій багатонаціональній країні (про це яскраво свідчить преса тих днів, документи, архівні матеріали, спогади учасників і, нарешті, праці дослідників), де б трудящі не виступали проти меморандуму уряду консерваторів, на підтримку англійських робітників. До середини липня в СРСР було зібрано 420 тис. фунтів стерлінгів (близько 60% всіх коштів, зібраних в інших країнах, включаючи й Англію).

З вересня 1926 р. рух солідарності пролетаріату Країни Рад з страйкуючими англійськими гірниками вступив у свою завершальну стадію. 31 серпня 1926 р. відбулося екстренне розширене засідання президії ВЦРПС, на якому всім профорганізаціям СРСР було запропоновано поставити на обговорення широкі профспілкові збори питання про регулярне 1% відчислення з зарплат аж до закінчення страйку в Англії⁴². Ця пропозиція зустріла одностайну підтримку з боку трудящих Радянського Союзу й була схвалена місцевими радами профспілок⁴³, в тому числі й Всеукраїнською радою профспілок⁴⁴. У вересні 1926 р. англійські гірники одержали з СРСР 105 тис. фунтів стерлінгів⁴⁵, а до кінця вересня — решту зібраних коштів, що з початку збору в цілому становила 832 тис. фунтів стерлінгів⁴⁶. «Подібно до того, — підкреслювалося у зверненні ВЦРПС до Конгресу британських тред-юніонів, — як пролетарі більш як ста національностей, що проживають на території нашого Союзу Республік, допомагали один одному в боротьбі, так весь пролетаріат нашого Союзу вважає своїм обов'язком допомагати в критичну хвилину своїм англійським братам»⁴⁷.

В жовтні — листопаді 1926 р. ВЦРПС ще не раз відправляла значні кошти (загальна сума — понад 2 млн. крб.) шахтарям Англії⁴⁸.

³⁹ Английская стачка и рабочие СССР, стор. 29.

⁴⁰ Документы внешней политики СССР, т. IX, М., 1964, стор. 310.

⁴¹ Там же.

⁴² «Труд», 2 вересня 1926 р.

⁴³ «Красный интернационал профсоюзов», 1928, № 7, стор. 19—32.

⁴⁴ «Харьковский пролетарий», 5 вересня 1926 р.

⁴⁵ «The Miner», 11 вересня 1926 р.

⁴⁶ J. Klugman. Назв. праця, стор. 321.

⁴⁷ «Труд», 25 вересня 1926 р.

⁴⁸ «Труд», 19, 30 жовтня, 16 листопада 1926 р.; «Известия» (Одеса), 9 листопада 1926 р.

Допомога не припинялася й після закінчення страйку*. Зокрема, великі суми грошей було надіслано до Англії 1 грудня 1926 та 14 січня 1927 рр.⁴⁹ На цьому варто особливо наголосити, оскільки буржуазні фальсифікатори твердять, що, нібито, радянська допомога мала «корисливий» характер⁵⁰. Про те, з якою активністю йшов збір коштів, свідчать такі дані: з травня по 1 грудня 1926 р. у фонд допомоги англійським робітникам надійшло 11 538 121 крб. 79 коп. (з них від трудящих України — 1 217 416 крб. 08 коп.)⁵¹, а з травня 1926 по 1 березня 1927 р. — 16 015 009 крб. 85 коп. (у тому числі з України — 1 895 498 крб. 70 коп.)⁵².

Керовані партією більшовиків, профспілки Радянської держави зробили максимум можливого для підтримки страйкуючого англійського пролетаріату. Із загальної суми 18 847 290 крб., одержаної під час страйку, підкреслював з вдячністю керівник гірників Великобританії А. Кук на VII з'їзді профспілок СРСР, робітники нашої країни надіслали 11,5 млн. крб., тобто 61% від усієї суми⁵³.

Для активізації руху солідарності із страйкарями та досягнення пролетарської єдності в справі допомоги робітничому класу Англії ВЦРПС виступила з ініціативою проведення конференцій гірників в Ессені⁵⁴ та англо-радянської у Берліні⁵⁵, виробила і запропонувала засіданню Англо-Російського комітету широку програму міжнародної допомоги англійським робітникам⁵⁶. Вважаючи, що головну небезпеку для страйку становить імпортоване вугілля та інші види палива, представники радянського робітничого класу виступали на міжнародній арені й закликали пролетарів світу саботувати перевезення палива до Великобританії. Так, коли докери французького порту Дюнкерк відмовилися вантажити паливо на судна, що йшли до Англії, ВЦРПС подала їм грошову допомогу (80 тис. франків)⁵⁷.

Безкорислива допомога трудящих Країни Рад одержала високу оцінку і вдячність з боку англійського та світового пролетаріату. «Підтримка, подана нам робітниками СРСР, — писав А. Кук, — яскравий приклад класової солідарності. Ще ніколи робітники жодної країни не допомагали в такому масштабі робітникам іншої країни, які

* На підприємствах відрядження коштів припинилося в другій половині грудня 1926 р. після того, як було одержано спеціального листа ВЦРПС («Пролетарий» (Харків), 21 грудня 1926 р.).

⁴⁹ «Труд», 2 грудня 1926 р.; «Всеукраїнський пролетарий» (Харків), 12 січня 1927 р.

⁵⁰ А. Ноггер. In corrigible Rebel, London, 1960, стор. 94; J. Klugmann. Назв. праця, стор. 325.

⁵¹ «Труд», 5 грудня 1926 р.

⁵² Там же, 15 березня 1927 р.

⁵³ Седьмой съезд профессиональных союзов СССР. Полный стенографический отчет, М., 1927, стор. 285. Ось які дані навів колишній генеральний секретар тред-юніону гірників Англії Артур Хорнер: «Всього в наш страйковий фонд надійшло від англійських та зарубіжних друзів 1 282 807 фунтів 12 шилінгів і 12 пенсів. З них від ВЦРПС — 1 161 459 фунтів 2 шилінги і 6 пенсів» («Труд», 1 січня 1926 р.).

⁵⁴ Конференція революційних гірників в Ессені проходила 15—16 липня 1926 р. В ній взяли участь делегації СРСР, Німеччини, Англії, Франції, Польщі, Чехословаччини, Бельгії і Голландії, а також представники Виконбюро Профінтерну і ЦК КПН. Вона поставила перед всіма гірниками вимогу припинити відвантаження вугілля до Англії й продовжувати регулярні відрядження 1/4 денного заробітку в фонд допомоги. — Див. Международная солидарность трудящихся в борьбе с наступлением реакции и военной опасностью (1925—1927), М., 1959, стор. 233—235; «Горнорабочий», 1926, № 28, стор. 5.

⁵⁵ Конференція закликала гірників світу подати негайну допомогу англійським шахтарям. — «Международное рабочее движение», 1926, № 28, стор. 4.

⁵⁶ Див.: Париж—Берлін. Стенографический отчет заседаний Англо-Русского комитета 30—31 июля и 23—25 августа 1926 года, М., 1927, стор. 89—91.

⁵⁷ Там же, стор. 159.

ведуть боротьбу проти капіталізму»⁵⁸. За висловленням У. Галлахера, ця допомога була «величезним уроком чудової солідарності, будь-коли здобутим робітниками Англії»⁵⁹.

Слова щирої подяки трудящим нашої країни англійські робітники передавали через свої делегації, що приїжджали тоді до СРСР⁶⁰, висловлювали в листах профорганізаціям Країни Рад⁶¹, у виступах на з'їздах профспілок, робітничих зборах тощо. Пам'ять про цю допомогу й нині жива в робітничих районах Англії.

Трудящі Радянської країни конкретними ділами підтверджують свою солідарність з братами по класу, з боротьбою народів за свободу, справжню демократію та соціальний прогрес, вважають, як особливо підкреслювалося на XXV з'їзді КПРС, «захист пролетарського інтернаціоналізму святим обов'язком кожного марксиста-ленінця»⁶².

⁵⁸ «Правда», 6 червня 1926 р.

⁵⁹ Седьмой съезд профессиональных союзов СССР, стор. 17.

⁶⁰ Див.: О. Ф. Осетров. Назв. праця, стор. 129—130.

⁶¹ Див.: «Пролетарська правда» (Київ), 13 липня 1926 р.; «Кочегарка» (Артемівськ), 18 серпня, 4, 16, 17 вересня 1926 р.; «Известия» (Одеса), 17 листопада 1926 р.; «Труд», 11, 29 грудня 1926 р.

⁶² Л. І. Брежнев. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання в галузі внутрішньої і зовнішньої політики, К., 1976, стор. 37.

3 досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИКОРИСТАННЯ КІНОДОКУМЕНТІВ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (Київ)

Зараз уже немає сумніву в тому, що науково-технічна революція, яка відбувається у світі, вносить прямо або опосередковано значні, а часто й корінні зміни в усі галузі життя. Вона відкриває перед людством небувалі можливості в реалізації його творчих задумів і прагнень. В цих умовах постає завдання правильно оцінювати і належно використовувати наслідки розвитку та змін, що їх несе науково-технічна революція.

При вивченні як уже досягнутих результатів науково-технічної революції, так і проблем, пов'язаних з її далішим розвитком, радянські вчені, зокрема представники різних галузей суспільних наук, не можуть не враховувати тієї обставини, що вона відбувається в країнах з різним соціально-економічним і суспільно-політичним ладом. Відомо, що науково-технічна революція в умовах капіталістичного світу створила нерозв'язні вузли суперечностей. Зовсім інші результати має вона в соціалістичних країнах, у тому числі в СРСР. Як зазначалося на XXIV з'їзді КПРС, перед радянським народом стоїть «завдання історичної ваги: органічно з'єднати досягнення науково-технічної револю-

ції з перевагами соціалістичної системи господарства, ширше розвинути свої, властиві соціалізму, форми з'єднання науки з виробництвом»¹. Соціальний прогрес нашого суспільства якнайтісніше зв'язаний з науково-технічною революцією, яка підпорядковується боротьбі за комунізм, сприяє успішному розв'язанню проблем всебічного розвитку людини.

У документі XXV з'їзду КПРС «Основні напрями розвитку народного господарства на 1976—1980 роки» наголошується на необхідності «всесірно розвивати дослідження з проблем науково-технічної революції», «вдосконалювати організацію і підвищувати ефективність праці наукових працівників»².

Проблеми розвитку і змін, що відбуваються в соціально-економічному, політичному, громадському, культурному та ідейному житті людства, є предметом вивчення суспільних наук, завдання і значення яких в умовах науково-технічної революції надзвичайно зросли і ускладнились. Адже йдеться про те, щоб не тільки правильно пояснювати світ, а й не відставати від темпів життя, своєчасно давати аргументовані відповіді на назрілі проблеми сучасності і майбутнього. Досягти цього можна лише на основі творчого застосування марксистсько-ленінського вчення, дальшого вдосконалення методики та збагачення засобів наукового дослідження.

Проблема впливу науково-технічної революції на розвиток суспільних наук — багатопланова. Ряд її питань заслуговує на спеціальні, монографічні дослідження. В цьому ж повідомленні є можливість коротко спинитися лише на деяких аспектах, що безпосередньо стосуються історичної науки.

Серед суспільних галузей знань історична наука займає важливе і своєрідне місце. Адже без урахування історичного досвіду неможливо успішно рухатися вперед. Та історик, хоч він і пише про минуле, часто навіть дуже далеко, завжди шукає відповідь на питання, що хвилюють сучасне йому суспільство. Таким чином, життя завжди висуває перед історичною наукою вимогу порушувати і розв'язувати все нові і нові проблеми.

В наш час давній афоризм про те, що «історія вчить, переконує мільйони», набрав особливого значення, бо тепер до свідомості, активної діяльності включаються мільйони і мільйони людей. Усвідомити суть подій минулого і сучасного масам повинна допомогти історична наука. При цьому не можна не враховувати специфіки епохи науково-технічної революції, коли швидко (як ніколи раніше) змінюються не тільки події, але й самі люди, які беруть у них участь. Йдеться про глибоке пізнання світу, закономірностей його розвитку і про свідому перетворюючу діяльність мільйонів будівників комунізму. І чим свідомішими, цілеспрямованішими будуть їх дії, тим швидшими темпами відбуватиметься історичний процес. Історична наука може виконати свою роль лише тоді, коли вона не відстає від життя, сприятиме активній участі мас у будівництві нового суспільства.

Постійне зростання інтересу в нашій країні до історичного минулого є одним із свідчень піднесення політичного і культурного рівня радянської людини. І, безумовно, відповідаючи на зростаючі запити трудящих, історики повинні не тільки розширювати коло досліджуваних проблем, підвищувати науковий рівень праць, а й постійно дбати про використання різних засобів для поширення історичних знань; не

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 65.

² Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки, К., 1976, стор. 66—67.

тільки писати про зміни, що відбуваються в суспільстві під час науково-технічної революції, а й широко використовувати її надбання у своїй роботі.

В цьому повідомленні, хоч і коротко, будуть порушені питання про ті можливості, що їх відкриває для розвитку та поширення історичних знань кіно, яке завдяки успіхам науково-технічної революції стало важливим джерелом інформації про найрізноманітніші сторони життя, засобом пропаганди, освіти і виховання тощо. Щороку кіностудії світу випускають тисячі фільмів — художніх, документальних, наукових, мультиплікаційних, повнометражних, короткометражних, багатосерійних. Про масовість кіно переконливо свідчать цифри. Щодня тільки в Радянському Союзі кінозали відвідують 13—14 млн. чол. У 1971—1975 рр. кінотеатри нашої країни відвідали 23 млрд. глядачів. Кінематограф вбирає в себе і у специфічних для нього формах використовує досягнення літератури, різних галузей мистецтва, науки і техніки. Завдяки цьому радянські люди мають можливість діставати швидко і всебічну інформацію про навколишній світ, різні події і явища, що певною мірою сприяє підвищенню рівня ідейно-виховної роботи. Кіно стало знаряддям небувалої за розмахом ідеологічної боротьби за вплив на маси, зокрема на молодь. Використовуючи кіно, вчені-суспільствознавці збагатять свої творчі можливості, їх праці стануть ще змістовнішими і доступнішими.

У цьому зв'язку доцільно нагадати, що перед представниками суспільних наук і працівниками кінематографії стоять завдання, які їм необхідно розв'язувати спільними зусиллями. Так, у постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку радянської кінематографії» (серпень 1972 р.) зазначається, що кінематограф відіграє велику роль у комуністичному будівництві, зокрема, у вихованні нової людини. Кіномистецтво покликане активно допомагати виробленню в найширших мас трудящих марксистсько-ленінського світогляду, вихованню людей у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, утвердженню комуністичних моральних принципів, непримиренного ставлення до буржуазної ідеології і моралі, дрібнобуржуазних пережитків, до всього, що стоїть на перешкоді нашому рухові вперед.

В радянському художньому і документальному кіно, вказується в постанові, повинні знайти своє відображення процеси комуністичного будівництва і виховання нової людини, втілення в життя безсмертних ленінських ідей, історичні успіхи в соціалістичній перебудові світу. В кінематографічних творах має знайти відображення героїчний шлях, пройдений радянським народом під керівництвом КПРС. Засобами кіно необхідно розкривати суть і значення ленінської національної політики, показувати непорушну дружбу народів нашої країни, розквіт і зближення радянських націй і народностей. У постанові наголошується на необхідності активнішого використання навчального і науково-популярного кіно у справі підготовки кваліфікованих кадрів для народного господарства країни, у формуванні матеріалістичного світогляду радянських людей, пропаганді природничих і соціально-економічних знань, у поширенні передового досвіду³. Завдання, що їх ставить партія перед кінематографією, мають безпосереднє відношення й до історичної науки. Зв'язок між кінематографією та історичною наукою повинен бути постійним і тісним.

Відомо, що джерелами для вивчення історії суспільства є ті матеріальні і духовні цінності, які створила сама людина протягом ти-

³ «Правда», 22 серпня 1972 р.

сячоліть. Існують такі види історичних джерел: матеріальні, етнографічні, лінгвістичні, усні (фольклорні) та писемні. У працях з джерелознавства зазначається, що розвиток техніки сприяв виникненню таких видів джерел як фотографія, кіно, звукові записи та інші, які з'явилися порівняно недавно. Основними джерелами для відтворення подій і явищ історичного минулого вважаються писемні пам'ятки⁴. Є всі підстави сказати, що вони значною мірою вплинули на самий характер висвітлення минулого — історія в основному писана. Навіть археологічні й архітектурні пам'ятки ставали історичними джерелами лише після того, як їх описували або подавали у вигляді ілюстрацій до письмового тексту. Це зумовлювалося певними цілком зрозумілими причинами і було виправданим протягом тисячоліть. Немає сумніву в тому, що письмові джерела, писана історія й надалі відіграватимуть важливу роль у висвітленні минулого. Але де в чому їм доведеться поступитися перед іншими видами історичних джерел і засобами їх передачі.

Нині все частіше можна почути твердження, що в поширенні інформації дедалі важливішими стають такі засоби, як радіо, кіно і телебачення, що за оперативністю та можливостями майбутнє належить їм, а не писемним засобам. Ці твердження дещо полемічні, але частка істини в них є, бо й справді науково-технічна революція відкриває небувалі можливості не тільки перед друкованим словом, а й перед кінематографом, радіомовленням і телебаченням. До цього можна також додати, що прискорені темпи життя, нові технічні можливості вимагають урізноманітнення і сприяють розвитку не тільки засобів інформації, а й методики та засобів наукових досліджень.

Кожен із згаданих тут засобів інформації заслуговує на те, щоб про них говорили й писали як спеціалісти радіо, кіно, телебачення, так і «споживачі» інформації, зокрема історики. А поки що матеріалам кіно, радіо і телебачення як історичним джерелам приділяється мало уваги. Ще менше зроблено у справі їх наукового використання.

В наш час кіноплівка фіксує факти, явища і події, що відбуваються в найрізноманітніших сферах людського життя. І все ж доводиться констатувати, що впровадження в історичну науку кінодокументів як історичних джерел тільки починається. Так, у ряді статей порушується питання про значення кінодокументів як історичних джерел⁵. Істориків мають зацікавити й допомогти їм у роботі огляди кінодокументів⁶. Останнім часом почали з'являтися й праці навчаль-

⁴ Див.: М. Н. Тихомиров. Источниковедение истории СССР с древнейшего времени до конца XVIII века, вып. 1, М., 1962, стор. 8.

⁵ Заслужують на увагу статті, опубліковані протягом останніх 10—15 років: Л. Н. Кривошеев, И. С. Фесуненко. Об использовании кинофотодокументов.— «Вопросы архивоведения», 1963, № 1; И. С. Фесуненко. Значение кинофотодокументов как исторических источников и основные задачи комплектования ими ГАФ СССР.— Труды Московского государственного историко-архивного института, т. 16, М., 1961; Л. М. Рошаль. Некоторые вопросы источниковедческого анализа кинодокументов.— Труды Московского государственного историко-архивного института, т. 17, М., 1963; цікавою є добірка статей Є. І. Никифорова, Л. Н. Пушкарьова, Н. С. Ніколаєва, опублікованих під рубрикою «К проблеме экспертизы и отбора кинофотофонодокументов» у журналі «Советские архивы», 1968, № 2; Л. Н. Крюкова, В. Ф. Рунге, В. Г. Фролов. Вопросы источниковедческого анализа кинодокументов и комплектование ими государственных архивов.— «Советские архивы», 1969, № 4; Н. И. Ермакова. Использование кино- и фотодокументов ЦГАКФД СССР.— «Советские архивы», 1971, № 3; Л. П. Маркітан. Кінодокументи як історичне джерело.— Історичні джерела та їх використання, вип. 6, К., 1971.

⁶ Див., наприклад: Кинолетопись. Аннотированный каталог киножурналов и документальных фильмов украинских студий (1923—1941), К., 1969.

но-методичного характеру про шляхи і засоби використання кіноматеріалів (щоправда, написані вони не в історичному аспекті)⁷.

Є вдалі спроби створення на основі кінодокументів традиційних (писаних) історичних праць з використанням у них значної кількості відповідних ілюстрацій⁸. Слід вітати появу своєрідних історіографічних нарисів про тих, хто писав історію за допомогою кінокамери⁹. Настав час в історичних працях, в оглядах літератури і джерел давати оцінку й дослідженням, виконаним на основі кінодокументів.

Досить вдало відтворені сторінки історії у фільмах: «Гренада, Гренада, Гренада моя» (режисер Р. Кармен), «Палаючий континент» (режисер Р. Кармен), «Звичайний фашизм» (режисер М. Ромм) та ін. Є всі підстави назвати кінематографічним дослідженням фільм В. Лопатіна про декабристів «Первістки свободи», в якому досить вдало використано різні джерела.

Спинимось на деяких питаннях про значення та характер кінодокументів як історичних джерел та їх використання в науці. За час свого існування кінематограф сприяв нагромадженню різноманітної інформації про суспільне життя. Кіноматеріали стали цінним історичним джерелом, що зберігає унікальні свідчення про події великої історичної ваги. Крім того, як уже зазначалося, кіно є одним з найефективніших засобів поширення інформації, а водночас і різного роду знань. Не випадково в народі кажуть: «Краще один раз побачити, ніж сто разів почути». За допомогою кінозображення «око людини може одержати таке багатство інформації, якого не здатний сприйняти ніякий інший рецептор чуттєвого сприйняття. При цьому швидкість переробки зорової інформації залежить лише від швидкості реакції самого організму»¹⁰.

Зорове сприймання людиною явищ і подій відіграє важливу роль у формуванні її світогляду, сприяє виробленню тих чи інших емоцій та оцінок побаченого. Одна річ, коли людина прочитає про певну подію, інше враження залишиться в неї від побаченого в кіно. На підтвердження цього можна було б навести численні приклади. Але обмежимося одним. Подивившись однойменну екранізацію свого оповідання «Доля людини», письменник М. О. Шолохов про один з епізодів фільму влучно зауважив: «Щоб описати це, потрібно було кілька сторінок тексту, а в кіно одним кадром усе сказано». Є речі та події, суть яких найповніше можна розкрити лише кінематографічними засобами. І стосується це не тільки художнього, а й документального кіно, яке може і повинно використовуватися в історичній науці.

Колись кінематограф називали «великим німим». Але й тоді йому було притаманним показувати зображення в динаміці. Вдалі зйомки і монтаж приводили в рух навіть статичні речі. Пройшов час, і кіно збагатилося звуком — словом, шумом, музикою. І слід зазначити, що думка, висловлена з екрана вголос, стає дійовішою, вона активніше впливає на глядача (слухача), змушує його відповідно реагувати на сказане. Пройшли ще роки, і кіно з чорно-білого стало кольоровим, діставши можливість значно глибше і реальніше відобра-

⁷ Документальное и художественное в современном искусстве, М., 1975; С. Д. Безклубенко. Телевизионное кино, К., 1975.

⁸ Кинокамера пишет историю, М., 1971; В. Листов. История смотрит в объектив, М., 1973; М. І. Слободяк. Сучасний український документальний фільм, К., 1972.

⁹ Н. П. Абрамов. Дзига Вертов, М., 1962; С кинокамерой по фронтовым дорогам, К., 1975; З кинокамерой по фронтовым шляхам, К., 1976.

¹⁰ Документальное и художественное в современном искусстве, стор. 17—18.

жати все характерне для людини та її оточення. Нині кіно стало панорамним, намітилися реальні тенденції до його переходу в об'ємне.

Кіно забезпечує справді дивовижну єдність і одночасність у передачі зображення, руху, звуку, кольору, тобто воно органічно поєднує в собі різні засоби фіксації і донесення до глядача подій та явищ, пов'язаних з діяльністю людини, станом і змінами в природі. Кіно відображає дійсність, може відтворити минуле і реально заглянути в майбутнє. Йому під силу зробити загальнодоступними складні теорії, авторську творчу думку. Кіно впливає на людські емоції і викликає роздуми не тільки в окремих індивідуумів, а й у великих колективів. У наш час кінематограф усе частіше бере на себе розв'язання ряду завдань, які раніше розв'язувала художня література, різні галузі науки і мистецтва. Спеціалісти передбачають даліше удосконалення кінематографа і збагачення його виражальних можливостей. Немає сумніву, що специфіка кіно допоможе і в пошуку нових шляхів історичного дослідження. Ось чому історична наука не може бути байдужою до тих різноманітних і багатих можливостей, що їх дає кіно.

Своєрідність кінодокументів, порівняно з іншими типами історичних джерел, полягає в особливому характері відображення у них дійсності. Кінодокументам притаманна надзвичайна оперативність у відображенні явищ і фактів, тобто цілковите співпадання моменту події та моменту її фіксації на кіноплівці. Цим кінодокумент вигідно відрізняється від писемного джерела, в якому подія фіксується вже після того, як вона відбулася. Часто кінодокумент є єдиним джерелом, що містить відомості про певну історичну подію чи факт, і тоді його значення неоціненне.

До сказаного варто додати й те, що кіно дає можливість одночасно (паралельно) відображати факти, події та явища, про які історики доводиться писати окремо. Застосування прискорених і уповільнених зйомок, різноплановість ракурсів роблять кіноматеріали незвичайним, у багатьох відношеннях незамінним історичним джерелом. Кінофіксація фактів, як правило, змушує людей, які цим займаються, звертати увагу на всі обставини і використовувати такі можливості, яких не може використати автор писемного джерела. Цілковито очевидно, що кінематограф доносить до глядача (слухача) відомості про минуле дуже виразно, комплексно. Для вчених-істориків це має значення, яке важко переоцінити.

Наука повинна досліджувати процеси, що відбуваються в суспільстві і природі за допомогою різних методів і засобів. І є всі підстави сказати, що методи і засоби кіно відіграють дедалі помітнішу роль у науковій інформації та науково-дослідній роботі. Останнім часом усе частіше можна почути чи прочитати про союз, який складається між наукою і кіно. Такий союз уже фактично існує і стосується багатьох галузей знань. У виграші від цього — обидві сторони — і наука і кіно.

Про вторгнення кінематографа у сферу наукової інформації та досліджень, що виконуються в різних галузях знань, переконливо свідчить створення протягом останніх років великої кількості науково-популярних, навчальних, техніко-пропагандистських, хронікально-документальних фільмів і кіножурналів. Вони не тільки доносять до глядача інформацію про найновіші досягнення науки і техніки, а й у багатьох випадках властивими для них засобами розкривають методику наукового дослідження. Наукове кіно в наш час не тільки інформує людей і розширює коло їх знань, воно стає незамінним і досконалим інструментом учених, допомагає їм на високому науковому

рівні виконати дослідження і ознайомити громадськість з його результатами. Значних успіхів щодо цього досягнуто технічними і природничими науками. Сучасні методи кінозйомок дали можливість проникнути в таємниці росту кристалів, зміни магнітних властивостей речовин, провести мікрокінозйомки у галузі біології та зробити багато інших відкриттів. Своєрідною демонстрацією союзу науки і кіно став XXV конгрес Міжнародної асоціації наукового кіно і присвячений цій події фестиваль фільмів, що відбувся восени 1971 р. в Києві.

На жаль, на згаданому фестивалі (та й не тільки на ньому) наукових фільмів з історичної тематики демонструвалося ще дуже мало. Більшість з таких фільмів мають інформативний, а не науково-дослідний характер. Очевидно, це зумовлено певними об'єктивними причинами. Але водночас слід сказати, що історики ще недостатньо дбають про створення історичних кінокартин, а ще менше використовують кінематограф для наукового дослідження. Тим часом цікаві й оригінальні фільми з історичної тематики — справа цілком реальна. Свідченням цього є такі фільми, як «Живий Ленін», «Ленін у Польщі», «Шахтарський характер», телефільм «Літопис піввіку» та ін. В кінематографі як одному із засобів, що використовуються в історичній науці, закладено значні перспективи її дальшого розвитку. А тому потрібно творчо використовувати і постійно збагачувати наявний досвід не тільки для створення фільмів з історичної тематики, а й для дальшого розвитку різних галузей історичних знань. Наявні досягнення дають підставу стверджувати, що плацдарм, зайнятий кінематографом в історичній науці, буде розширюватися, незважаючи на різні перешкоди, недоліки та рутину в методах дослідження.

Кінематограф — це не тільки точне і уважне око, а й гостра пам'ять науки. Він не байдужий до ходу історичного процесу, який знаходить своє відображення у величезній кількості кінодокументів. А тому історикові аж ніяк не можна бути байдужим до кінематографа. Ми зобов'язані враховувати, наприклад, ту обставину, що мільйони людей про події Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. більше знають з різного роду кінофільмів, ніж із спеціальних історичних праць. Щедрі відомості про все, що відбувається в світі, наш сучасник дістає, зокрема, з кіно і телебачення. На основі цієї інформації у людей виникають різні емоції, враження, формуються певні висновки і переконання. А тому історики не повинні бути байдужими до тих можливостей, що їх відкриває кіно й телебачення і в справі відображення минулого.

Щоправда, нові можливості вимагають, щоб історики виявляли більше винахідливості, уміння тощо. Їм доведеться навчитися навіть мислити кінематографічними образами. Та всі ці труднощі треба подолати, коли ми хочемо, щоб історія успішно розвивалась як наука.

Вже не раз зазначалося, що документальне кіно все рішучіше переходить від спорадичного, а то й випадкового відтворення подій і фактів до фільмів, що мають яскраво виражене політичне спрямування, чітку авторську позицію, науково-дослідний характер. У багатьох високохудожніх кінокартинах використано вже не окремі мало зв'язані між собою дослідницькі елементи, а чітко простежується певна система наукового дослідження. Це свідчить про зближення та взаємозбагачення мистецтва і науки. Спільні ідеї, прагнення і творче співробітництво науковців і кінематографістів внесуть великий вклад у пізнання історичного процесу. Наукові дослідження в різних галузях знань дедалі більше набувають комплексного характеру. Не зможе цього обминути й історична наука. І вчені, і працівники кіно повинні бути

однаковою мірою заінтересовані в тому, щоб з багатої і різноманітної життєвої панорами людства, з найтонших нюансів людських характерів уміло відбирати провідне, вирішальне, найістотніше.

Але, використовуючи кінодокументи для відтворення подій історичного минулого, не слід забувати про те, що творцями фільмів є люди. А тому, як і при оцінці будь-якого джерела, тут необхідний класово-партійний підхід. Окремі факти з кіноплівки не повинні підміняти ідейної спрямованості дослідження. «Факти, коли взяти їх в їх цілому, в їх зв'язку, не тільки «уперта», але й безумовно доказоваріч,— писав В. І. Ленін.— Фактики, коли вони беруться поза цілим, поза зв'язком, коли вони уривчасті і довільні, є саме тільки іграшкою або чимсь ще гіршим»¹¹. Говорять, що оператор пише кінокамерою. Але при цьому він може бути заінтересованим або байдужим, доброзичливим або гнівним.

У справі наукового використання кінодокументів історики доведеться проводити значну роботу, починаючи від експертизи, пов'язаної з відбором матеріалів для архівного збереження, і кінчаючи монтажем кінофактів (кінокадрів), що є своєрідним завершенням дослідження. Він повинен буде виступати не тільки в ролі автора сценарію фільму, а й своєрідного режисера. Як справа колективна, створення наукового кінофільму вимагатиме широкого співробітництва істориків з іншими спеціалістами. Ці та інші питання ще не дістали належного висвітлення в літературі. Робляться лише перші кроки в цьому напрямі¹².

Досвід, набутий кінематографом, дасть історикам можливість виявити і дослідити нові аспекти ряду важливих проблем, глибше проникнути в їх суть. Зокрема, використання кіноматеріалів відкриє ширші можливості для розкриття ролі людини в історичному процесі. Кіноджерела будуть сприяти показові не тільки результатів діяльності людини, а й самої людини з її огоченням. Про це переконливо свідчать як художні, так і наукові фільми. Наприклад, у 1973 р. за оригінальний пошук і створення кінопортрета радянського вченого Комітет по Ломоносовських преміях відзначив премією II ступеня повнометражний фільм «Микола Амосов», створений на кіностудії «Київнаукфільм» (автор сценарію М. М. Вєпринський, режисер Т. О. Золоєв, оператор В. Г. Солонін). За високий ідейно-художній рівень в освоєнні документального матеріалу, де відтворено образ Л. М. Толстого, його боротьбу проти самодержавства і церковного мракобісся, премію III ступеня присуджено повнометражному фільмові «Великий викривач» кіностудії «Леннаукфільм» (автор сценарію Л. С. Горін, режисер М. О. Левицький, оператор Ю. О. Артамонов). Переглянувши згадані та інші кінострічки, переконаєшся в тому, що справді талановиті наукові документальні фільми цікаві не лише фактами, вони сповнені оригінальних думок та глибокої ідейності в розкритті життя і діяльності людини.

Творча співдружність з кінематографом буде особливо корисною для спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін — нумізматики, сфрагістики, метрології, палеографії та ін. Протягом століть археологи обмежувалися описом розкопок та відкритих речей. При застосуванні

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 330.

¹² Див. згадувану добірку «К проблеме экспертизы и отбора кинофото документов». — «Советские архивы», 1968, № 2. Е. Н. Никифоров. Экспертиза кинодокументов телестудий. — «Советские архивы», 1966, № 4, стор. 25—28; П. Д. Думина, Н. Ф. Максимов. Роль телевизионных фильмотек в создании документальных фильмов. — «Советские архивы», 1969, № 4, стор. 49—53.

кінематографа як сам процес розкопок, так і відкриття пам'яток на-бирають значно ширшого наукового звучання.

Та до цього часу, як уже зазначалося, історики мало зверталися до кіноджерел. Є вдалі добірки ілюстрацій з кіноматеріалів, але майже немає історичних праць, створених засобами кіно (якщо не лічити окремих документальних, інформаційного характеру фільмів, у роботі над якими історики беруть дуже малу участь). Безумовно, причина цього полягає в специфіці кіноджерел. Щоб користуватися ними, потрібні відповідна підготовка і знання. А поки що цих знань майбутні історики у вузах не одержують. Це питання, хоч воно й складне, вимагає негайного розв'язання.

Праця істориків має багато спільного з працею письменників. Як ті, так й інші за допомогою письмових засобів, у специфічних для кожного формах розповідають про події, явища, людей. Та все частіше й частіше кращі художні твори екранізуються, і тоді, як правило, письменники стають авторами або співавторами сценаріїв, тобто беруть активну участь у тому, щоб і засобами кінематографа донести до глядача свої думки. Тим часом участь істориків у створенні кінофільмів — рідкість.

Створення художніх і документальних кінофільмів—справа колективна. Історики мають виявити певну ініціативу, налагодити творчі контакти з кіностудіями і зайняти в цих колективах належне місце.

Автор не ставив своїм завданням дати в цьому повідомленні широкі рекомендації щодо використання засобів кіно в історичних дослідженнях. Крім згаданих, виникають й інші важливі питання. І одними роздумами та міркуваннями справі не зарадиш. Пора переходити до практичного здійснення ряду заходів.

Записки

В. М. ЯКОВИШИН (Івано-Франківськ)

УЧАСТЬ СІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ІДЕЙНО-ВИХОВНІЙ І КУЛЬТУРНО- ОСВІТНІЙ РОБОТІ (1966—1970 рр.)

В умовах комуністичного будівництва дедалі більшого значення набуває ідеологічна робота партії. XXV з'їзд КПРС підкреслив, що сила нашого ладу — в свідомості мас, що в діяльності Комуністичної партії важливе місце займають питання

ідейного виховання радянських людей, проблеми формування нової людини — активного будівника комунізму¹.

У розв'язанні цих завдань активним помічником партії виступає сільська інтелігенція. Важливе значення для розвитку творчої активності сільської інтелігенції мали рішення XXIII з'їзду КПРС, пленумів ЦК та інші партійні документи, прийняті в 1966—1970 рр. В постанові ЦК КПРС від 14 серпня 1967 р. «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» вказувалося на необхідність широкого залучення до пропагандистської роботи різних загонів спеціалістів². Питання участі інтелігенції у розв'язанні корінних проблем комуністичного виховання трудящих, розвитку їх трудової і громадської активності завжди перебували в полі зору ЦК Компартії України, обкомів, міськкомів, райкомів, первинних парторганізацій республіки. Спрямовуючи творчу активність сільської інтелігенції, партійні організації нагромадили в цій роботі значний досвід. Його вивчення й узагальнення має важливе теоретичне і практичне значення.

Проблема участі інтелігенції в комуністичному будівництві, і зокрема вихованні трудящих, в останні роки привертає увагу багатьох дослідників; опубліковано монографії, брошури, статті. Серед них великий науковий інтерес становлять дослідження П. П. Амеліна, Л. Ю. Беренштейна, В. К. Василенко, О. Д. Гончарова, М. Є. Добрускіна, В. І. Кисельова, Б. П. Ковалевського, Ю. О. Курносова, З. І. Монич, М. М. Моторнюка, В. С. Петренка, В. П. Хижняка, С. А. Федюкіна³.

¹ Див. Л. І. Брежнев. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики, К., 1976, стор. 86.

² Справочник партійного работника, вып. 8, М., 1968, стор. 256.

³ В. И. Киселев. Участие интеллигенции села в воспитательной работе, М., 1967; Советская интеллигенция, М., 1968; Л. Ю. Беренштейн. В авангарде трудящихся села, К., 1968; Ю. О. Курносов. Роль интеллигенции Украины в коммунистическом воспитании трудящихся (1959—1965 гг.), К., 1968; П. П. Амелин. Интеллигенция и социализм, Л., 1970; А. Д. Гончаров. Подъем культуры села — дело партийное, М., 1970; В. С. Петренко. Село на путях подъема, К., 1970; М. Добрускін. Интеллигенция в советском обществе, К., 1971; З. И. Монич. Интеллигенция в структуре сельского населения, Минск, 1971; Б. П. Ковалевский. Укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства коммунизма, К., 1972; С. А. Федюкин. Великий Октябрь и интеллигенция, М., 1972; В. П. Хижняк. Коммунистическое воспитание трудящихся села, К., 1973; В. К. Василенко. Деятельность Коммунистической партии Украины по перебудові партійної освіти і

Питання розвитку культури і політичної свідомості трудівників села розглянуто також в ряді інших праць⁴. В більшості з них на основі великого фактичного матеріалу досліджуються культурне будівництво, формування і розвиток радянської інтелігенції, узагальнюється діяльність партійних організацій по комуністичному вихованню трудящих. Однак автори названих досліджень не ставили перед собою завдання аналізувати спеціально роботу парторганізацій по розвитку творчої активності сільської інтелігенції в комуністичному вихованні трудівників села. Ці питання в українській радянській історіографії висвітлені ще недостатньо. В даній замітці робиться спроба у тісному зв'язку з завданнями, які розв'язували партійні організації республіки в цілому, розглянути деякі питання участі сільської інтелігенції західних областей України в ідейно-виховній та культурно-освітній роботі серед населення в роки восьмої п'ятирічки.

Керуючись рішеннями XXIII з'їзду КПРС, пленумів ЦК та іншими документами партії, в досліджуваній період парторганізації урізноманітнювали форми й методи ідейного впливу на маси. Сільські парторганізації активно залучали інтелігенцію до пропаганди марксистсько-ленінської теорії. Завдяки цьому праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна стали надбанням багатьох мільйонів трудівників села. Велику роль відіграла й нова система політичної освіти, яка дала змогу слухачам послідовно вивчати усі складові частини марксизму-ленізму в їх нерозривній єдності і взаємозв'язку. Запроваджена в 1965 р. система політосвіти вимагала залучення до пропагандистської роботи нових загонів інтелігенції. Якщо в 1965/66 навчальному році в Івано-Франківській області пропагандистами працювали 1674 представники інтелігенції⁵, то в 1969/70-му — вже 4916 чол. Поліпшився їх якісний склад. У 1970 р. 92,1% пропагандистів області мали вищу і незакінчену вищу освіту⁶, тимчасом як у 1966 — 85%. Подібні кількісні і якісні зміни у складі пропагандистських кадрів відбулися і в інших областях. Про це свідчать такі дані. Якщо в 1966 р. пропагандисти республіки з вищою і незакінченою вищою освітою становили 79,4%, то в 1970 р. — 93%.

Сільські партійні організації формували пропагандистські кадри з числа теоретично і професійно підготовлених людей і, насамперед, з сільської інтелігенції. Наприклад, у первинній парторганізації колгоспу «Дружба» Сокальського району Львівської області пропагандистами працювали два директори шкіл, вчителька і головний агроном колгоспу. Всі вони були членами КПРС, мали вищу освіту і достатній досвід пропагандистської роботи⁸.

Велика увага партійних організацій в цей період приділялася питанням теоретичної і методичної підготовки пропагандистів. Основною

вдосконаленню масово-політичної роботи (1966—1971 рр.), К., 1974; М. М. Моторнюк. Виховання молодого покоління — справа партійна, К., 1974.

⁴ М. П. Недо. Сельская интеллигенция и культурное развитие советской деревни на современном этапе, М., 1966; И. Ф. Клебанов. Проблемы развития духовной культуры колхозной деревни, М., 1969; Л. Т. Чернусь. Формирование духовного облика крестьянства в период строительства коммунизма, К., 1970; Н. С. Кулиш. Пути преодоления культурно-бытовых различий между городом и деревней, К., 1970; Ю. И. Зарецкий. Партийное руководство идейно-политическим воспитанием сельской интеллигенции в современных условиях, М., 1971.

⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 243, спр. 1, арк. 65.

⁶ Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 53, спр. 132, арк. 31.

⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 243, спр. 1, арк. 65, 21; Парти́йна осві́та і життя, К., 1971, стор. 9.

⁸ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 1566, оп. 1, спр. 37, арк. 25.

формою навчання були постійно діючі семінари і курси, які працювали при будинках і кабінетах політосвіти партійних комітетів. Там сільські пропагандисти поглиблювали свої теоретичні знання, вивчали проблеми методики, основи психології, педагогіки, обмінювалися досвідом роботи. Широко використовувалися теоретичні й методичні конференції, співбесіди, семінарські заняття. Важливе місце в навчанні пропагандистів відводилося питанням боротьби з буржуазною ідеологією, аргументованої критики різних буржуазних теорій, зокрема ідеології українського буржуазного націоналізму. З цією метою в багатьох парторганізаціях широко практикувалося проведення конференцій на тему «Глибоке оволодіння ленінською теоретичною спадщиною — головна умова боротьби з буржуазною ідеологією»⁹.

Значну теоретичну і методичну допомогу сільським пропагандистам подавали кабінети політосвіти, створені в багатьох колгоспах і радгоспах на громадських засадах. Наприклад, протягом тільки 1967/68 навчального року у Бродівському районі Львівської області в них було прочитано для самостійно вивчаючих марксистсько-ленінську теорію 154 лекції з різних проблем, проведено 67 теоретичних конференцій, узагальнено досвід п'яти пропагандистів¹⁰.

Глибоке вивчення слухачами теорії марксизму-ленінізму, партійних документів сприяло формуванню у них наукового світогляду. Зростав їх інтерес до агітаційно-масової роботи. В Івано-Франківській області, наприклад, із 55,5 тис. слухачів нею займалися понад 70%. Практичним результатом вивчення марксистсько-ленінської теорії був, зокрема, вступ багатьох слухачів до партії. Наприклад, у 1969/70 навчальному році первинна парторганізація колгоспу ім. Черемшини Косівського району Івано-Франківської області за рахунок слухачів політосвіти зростала на 13 чол.¹¹ У Бродівському районі Львівської області в 1970/71 навчальному році комуністами стали 65 слухачів¹².

Важливою формою діяльності сільської інтелігенції по формуванню наукового світогляду трудівників села була її участь в лекційній пропаганді. Підтвердженням цього є те, що в досліджуваний період близько 60% членів товариства «Знання» УРСР були представниками сільської інтелігенції і на їх частку припадало 56% усіх прочитаних лекцій та інших пропагандистських заходів¹³. Значний досвід у цій справі нагромадила первинна парторганізація колгоспу ім. Леніна Бережанського району Тернопільської області. Запроваджений єдиний день читання лекцій дав можливість збільшити число постійних слухачів, а також розширити пропаганду знань з різних галузей. До лекційної роботи було залучене широке коло сільської інтелігенції. Партбюро з найбільш досвідчених комуністів — спеціалістів створило групу доповідачів у складі 12 чол. Крім того, лекторська група первинної організації товариства «Знання» була збільшена до 20 чол.¹⁴. Ці групи працювали у тісній взаємодії, за скоординованим партбюро планом читання лекцій в усіх селах колгоспу.

⁹ В. К. Василенко. Діяльність Комуністичної партії України по перебудові партійної освіти і вдосконаленню масово-політичної роботи (1966—1971 рр.), К., 1974, стор. 74.

¹⁰ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1959, арк. 83.

¹¹ Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 53, спр. 71, арк. 133.

¹² «Вільна Україна», 7 липня 1971 р.

¹³ «Трибуна лектора», 1969, № 7, стор. 16.

¹⁴ О. З. Шехтер. Лекції і доповіді — випробувані форми пропаганди і агітації, Львів, 1971, стор. 8.

У досліджуваній період пропаганда марксизму-ленінізму, суспільно-політичних знань набула значного розмаху. В Івано-Франківській області, наприклад, із 120 тис. лекцій, прочитаних у 1968 р., 30 тис. було присвячено питанням історії КПРС, 16 тис. — марксистсько-ленінської філософії, 14 тис. — економічної політики КПРС, 11 тис. — ідеологічної боротьби¹⁵.

У період підготовки до 50-річчя Великого Жовтня центральне місце належало пропаганді матеріалів, що розповідали про боротьбу Комуністичної партії за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, про становлення Радянської влади на Україні, економічні і культурні досягнення республіки в сім'ї братніх народів СРСР. З цієї тематики в УРСР 1967 р. було прочитано 32 тис. циклів лекцій¹⁶. Великий інтерес у трудівників сіл Львівщини викликали цикли лекцій: «КПРС — розум, честь і совість нашої епохи», «Від перемоги Великого Жовтня до перемоги комунізму», «Під зорею Великого Жовтня», «Борці за велику справу», «Львівщина за роки Радянської влади» та ін.¹⁷

Особлива увага приділялася лекціям про життя і діяльність В. І. Леніна. Про це свідчать, зокрема, такі цифри: в республіці з даної тематики було проведено 12 600 циклів лекцій, працювало 6340 кінолекторіїв, 1250 радіолекторіїв, 510 пересувних політичних клубів. А всього протягом 1968—1970 рр. прочитано понад 2 млн. лекцій і доповідей¹⁸. У Тернопільській області виступали близько 10 тис. лекторів (71,4%), працювало понад 1000 лекторіїв¹⁹.

Великою популярністю користувались ленінські народні читання. Зокрема, на Львівщині 1968 р. вони були організовані у 3305 колективах²⁰. В Івано-Франківській області ленінські читання відвідувало близько 35 тис. чол.²¹. Тематика цих читань охоплювала широке коло актуальних проблем ленінізму, а також практичних питань комуністичного будівництва.

В лекціях на суспільно-політичні теми важливе місце відводилося пропаганді ідей дружби народів СРСР, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. В 1968 р. на Львівщині на ці теми прочитано 30 тис. лекцій, а в 1907 колективах — цикли лекцій²².

У багатьох парторганізаціях поряд з читанням лекцій, циклів лекцій на патріотичні та інтернаціональні теми з активною участю сільської інтелігенції проводилися тематичні вечори: «В сузір'ї братніх республік», «В сім'ї радянських народів», «Два світи — дві долі», «У дружбі народів — наша сила», «Уклін тобі, сестро Росіє», «Україна і Росія поріднилися назавжди» та інші, на яких розкривалися велич і сила братерської дружби, єднання народів нашої країни, шана і любов до великого російського народу. Значна частина масових заходів була присвячена викриттю ворожой, антинародної суті українського буржуазного націоналізму, сіонізму.

Однією з найбільш ефективних форм участі сільської інтелігенції в

¹⁵ Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 53, спр. 132, арк. 8.

¹⁶ «Правда України», 3 листопада 1970 р.

¹⁷ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 8, спр. 2192, арк. 5.

¹⁸ Университет для всех, К., 1970, стор. 10, 11.

¹⁹ «Вільне життя», 18, 24 березня 1970 р.

²⁰ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1975, арк. 68.

²¹ Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 53, спр. 132, арк. 188.

²² Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1975, арк. 68.

лекційній роботі є народні університети. Через них численний загін інтелігенції несе трудівникам села політичні і сільськогосподарські знання, допомагає їм ще ближче спілкуватися з мистецтвом, літературою. Кількість народних університетів на селі неухильно збільшувалася. Наприклад, у Тернопільській області за два роки їх число зросло з 66 до 200, а слухачів в них збільшилося втричі і становило в 1970 р. 17 тис. чол.²³ Загалом же по республіці тільки протягом 1968—1971 рр. кількість народних університетів на селі зросла з 648 до 2285, а слухачів, — відповідно, з 71 919 до 396 596 чол.²⁴

У вихованні трудящих Комуністична партія важливе місце відводить боротьбі проти пережитків минулого в свідомості і поведінці людей, зокрема релігійних забобонів. «Наша програма, — говорив В. І. Ленін, — вся побудована на науковому і, до того ж, саме матеріалістичному світогляді. Тому роз'яснення нашої програми неодмінно включає і роз'яснення справжнього історичного і економічного коріння релігійного туману. Наша пропаганда неодмінно включає і пропаганду атеїзму...»²⁵.

Керуючись ленінськими вказівками, партійні організації західних областей республіки широко залучали сільську інтелігенцію до пропаганди атеїстичних знань серед трудящих. Лише в Івано-Франківській області цю роботу вели понад 4,5 тис. пропагандистів-атеїстів²⁶. В республіці на ці теми щороку читалося в середньому понад 200 тис. лекцій. В даний період у багатьох парторганізаціях з ініціативи сільської інтелігенції були створені школи «Знання про природу». В 1970 р. на Україні діяло 4437 таких шкіл, де навчалось близько 130 тис. чол.²⁷ Слухачі цих шкіл протягом двох років навчання знайомилися з найновішими досягненнями природничих наук, набували наукових знань, які підводили їх до атеїстичних висновків. Під час занять використовувалися різні форми атеїстичної пропаганди: тематичні вечори, усні журнали, демонстрування кінострічок тощо. Всі ці засоби в поєднанні з індивідуальним підходом давали хороші практичні результати. Наприклад, атеїсти с. Лолин Долинського району Івано-Франківської області наполегливою роз'яснювальною роботою звели нанівець діяльність секти єговістів, в якій налічувалося понад 40 чол. Зусиллями пропагандистів Прикарпаття протягом 1966—1970 рр. було відірвано від релігійних сект єговістів, п'ятидесятників та адвентистів сьомого дня понад 760 чол.²⁸.

Важливим засобом партії в комуністичному вихованні населення В. І. Ленін вважав політичну агітацію²⁹. Партійні організації, розв'язуючи завдання дальшого піднесення сільськогосподарського виробництва, постійно підвищували рівень політичної агітації в масах. Питання масово-політичної роботи систематично розглядалися на засіданнях бюро партійних комітетів, у первинних організаціях. Первинна парторганізація колгоспу ім. Леніна Буцацького району Тернопільської області, наприклад, протягом 1967—1969 рр. ставила їх на порядку денному партзборів 11 разів³⁰.

²³ «Вільне життя», 28 лютого 1970 р.

²⁴ Архів Товариства «Знання» УРСР. Статистичний звіт про діяльність Товариства «Знання» УРСР за 1968—1971 рр., К., 1971, стор. 13.

²⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 135.

²⁶ «Комуніст України», 1973, № 3, стор. 37.

²⁷ Статистичний звіт про діяльність Товариства «Знання» УРСР за 1968—1971 рр., стор. 11; Університет для всіх, стор. 13.

²⁸ «Прикарпатська правда», 27 липня 1968 р.; Життям переконані, Ужгород, 1971, стор. 13.

²⁹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 388.

³⁰ Партархів Тернопільського обкому Компартії України, ф. 69, оп. 42, спр. 17, арк. 80.

Вживалися заходи для зміцнення агітколективів за рахунок, насамперед, партійних, радянських, комсомольських працівників, інтелігенції села. Зокрема, в Івано-Франківській області у 1967 р. з 16 775 сільських агітаторів 6412 були члени КПРС, 4178 — комсомольці. Агітаційно-масову роботу вели 1410 спеціалістів сільського господарства, 2924 передовики виробництва³¹.

В досліджуваній період партійні організації багато уваги приділяли питанням удосконалення політичної інформації населення. Велике значення в цій справі мали вказівки XXIII з'їзду КПРС про те, що «вся політична агітація повинна будуватися на базі широко і систематично поставленої інформації населення про політичне, економічне, культурне життя країни і міжнародне становище»³². Виконуючи рішення XXIII з'їзду КПРС, сільські парторганізації зміцнювали групи й налагоджували діяльність політінформаторів. До неї залучалися люди переважно з числа сільських інтелігентів, які мали вищу освіту, вміли глибоко, в доступній формі викласти слухачам найважливіші проблеми сучасності. Протягом 1967—1970 рр. кількість політінформаторів в республіці збільшилася з 125 тис. до 300 тис. чол.³³

Принципове значення мала спеціалізація у справі політичного формування населення. В більшості сільських партійних організацій вона здійснювалась у чотирьох напрямках: з питань внутріполітичного життя; економічної політики партії; проблем розвитку культури і науки; зовнішньої політики партії та міжнародного становища країни. Це відповідало вказівкам XXIII з'їзду КПРС про основні завдання політичної агітації і водночас давало можливість більш конкретно і диференційовано вести методичну роботу з політінформаторами.

Заслуговує на увагу досвід масово-політичної роботи партійних організацій гірських районів Івано-Франківської області. Тут у кожному віддаленому присілку з ініціативи сільської інтелігенції були створені так звані агітхати³⁴. Як правило, в них щотижня виступали лектори, політінформатори, агітатори. Тут же проводилися зустрічі з керівниками районних організацій, членами парткомів, правління колгоспів, влаштовувались перегляди кінофільмів, виступали учасники художньої самодіяльності та ін. У Верховинському районі, наприклад, завдяки 50 агітхатам було додатково охоплено політичним впливом близько 3 тис. жителів³⁵. Івано-Франківський обком партії в 1970 р. вивчив досвід парторганізацій Косівського і Верховинського районів по організації роботи агітхат і поширив його на всі гірські райони області. На Львівщині і Тернопільщині популярністю користувалися автоагітпоїзди.

Сільській інтелігенції належить важлива роль у піднесенні культурно-освітнього рівня трудівників села. Культурно-освітню роботу В. І. Ленін розглядав як неодмінну складову частину діяльності партії по комуністичному вихованню трудящих, як могутній засіб піднесення їх загального культурного рівня. Спираючись на інтелігенцію, сільські парторганізації використовували культурно-освітні заклади у вихованні населення на революційних, бойових і трудових традиціях, на прикладі життя і діяльності В. І. Леніна. У Львівській області, наприклад, значного поширення набула ініціатива сільської інтелігенції Кам'янсько-Бузь-

³¹ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 271, арк. 143.

³² XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, ч. II, К., 1966, стор. 299.

³³ «Під прапором ленінізму», 1970, № 11, стор. 15.

³⁴ «Комуніст України», 1971, № 7, стор. 30.

³⁵ Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 53, спр. 74, арк. 22.

кого району по створенню в кожному колгоспі та радгоспі музеїв і кімнат революційної, бойової і трудової слави³⁶. На Тернопільщині з участю інтелігенції протягом тільки 1968—1970 рр. було відкрито 818 музеїв, кімнат і залів В. І. Леніна. За цей час в них проведено 4083 лекцій, 3988 бесід, 2718 екскурсій, в яких взяли участь понад 140 тис. чол.³⁷ У 1970 р. в республіці діяло 2125 громадських музеїв, що на 1209 більше, ніж у 1966 р.³⁸ Зростання і діяльність громадських музеїв свідчили про життєвість цих нових вогнищ культури на селі.

Невід'ємною складовою частиною культосвітньої роботи є художня самодіяльність. Завдяки активній участі в ній сільської інтелігенції самодіяльне мистецтво трудівників села набувало дедалі більшої масовості і зближалося з мистецтвом професіональних колективів. За роки восьмої п'ятирічки кількість самодіяльних аматорів зросла на 781 797 чол. і становила в 1970 р. 1827,9 тис. З кожної тисячі сільського населення в кінці восьмої п'ятирічки в художній самодіяльності брало участь 87 чол., проти 45 — у 1965 р.³⁹ Відповідно до загального розвитку художньої самодіяльності відбувалося значне зростання самодіяльного мистецтва на місцях. Якщо в 1966 р. на Івано-Франківщині було 2983 гуртки з числом учасників 42 тис., то в 1970 р. їх стало, відповідно, 4675 і близько 67,5 тис.⁴⁰ За цей період художньою самодіяльністю на Тернопільщині почало займатися на 1700 колективів більше порівняно з попереднім, а безпосередньо в 1970 р. 6402 самодіяльні колективи області об'єднували вже понад 103 тис. учасників⁴¹.

Поряд з традиційними колективами самодіяльного мистецтва набули поширення народні театри, хорові капели, ансамблі пісні й танцю, оркестри народних інструментів, студії образотворчого мистецтва. В діяльність цих колективів важлива роль належала сільській інтелігенції.

У розвиток культури на селі великий вклад вносить і міська інтелігенція. В досліджуваній період її представники часто виїжджали в села з концертами, виставами, лекціями, а також подавали всебічну допомогу сільським колективам художньої самодіяльності. Питання шефської роботи завжди перебували в полі зору партійних організацій. Львівський обком партії, наприклад, спеціальною постановою закріпив у період підготовки до 50-річчя Великого Жовтня колективи театрів, філармонії, мистецьких навчальних закладів і окремих митців за 109 самодіяльними сільськими колективами⁴². Вони допомагали самодіяльним артистам у виборі репертуару, підготовці декорацій, складанні режисерських планів. Під час Всесоюзного фестивалю самодіяльного мистецтва, присвяченого 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, сільським аматорам активно допомагали понад 7 тис. майстрів мистецтв республіки. Міська інтелігенція брала також активну участь у підготовці кадрів для села. Тільки на десятимісячних і річних курсах при обласних будинках народної творчості в роки восьмої п'ятирічки підготовлено 28 тис. керівників художньої самодіяльності різних жанрів⁴³. У підне-

³⁶ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1850, арк. 189.

³⁷ Партархів Тернопільського обкому Компартії України, ф. 319, оп. 1, спр. 117, арк. 1—2; ф. 315, оп. 1, спр. 135, арк. 1.

³⁸ В. П. Х и ж и я к. Комуністичне виховання трудівників села, стор. 128.

³⁹ «Народна творчість та етнографія», 1971, № 1, стор. 4; «Під прапором лєнінізму», 1972, № 1, стор. 61.

⁴⁰ Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 53, спр. 62, арк. 15.

⁴¹ «Вільне життя», 11 квітня, 5 червня 1970 р.

⁴² Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 8, спр. 2165, арк. 5, 6.

⁴³ «Соціалістична культура», 1971, № 3, стор. 3; № 6, стор. 37; № 11, стор. 14.

сенні культури сільських трудівників значну роль відіграли фестивалі художньої самодіяльності, конкурси, університети культури, лекторії, зустрічі з творчою інтелігенцією, художні виставки тощо.

У роки восьмої п'ятирічки сільська інтелігенція під керівництвом партійних організацій внесла значний вклад у підвищення рівня ідейно-виховної і культурно-освітньої роботи на селі, що мало величезний вплив на зростання політичної і виробничої активності сільських трудівників. Виконуючи історичні накреслення партії, вона проводила значну ідейно-виховну роботу в усіх сферах господарського і культурного будівництва на селі, спрямовану на дострокове виконання завдань комуністичного будівництва.

Ю. С. ШЕМШУЧЕНКО (Київ)
З ІСТОРІЇ ОХОРОНИ ПРИРОДИ
НА УКРАЇНІ

Охорона природи і раціональне використання її ресурсів в нашій країні набули значення важливого державного завдання, на виконання

якого спрямована система організаційних, технічних, санітарних, юридичних та інших заходів, виділяються необхідні кошти. Тільки в нинішній п'ятирічці на збереження навколишнього середовища передбачаються витрати в 11 млрд. крб. У майбутньому, зазначалося на XXV з'їзді КПРС, ця сума збільшуватиметься¹.

Проблема охорони природи охоплює питання забезпечення належних умов для життя, трудової діяльності і відпочинку людини, що було і є вищою метою діяльності КПРС і Радянської держави на всіх етапах соціалістичного і комуністичного будівництва. Характерним прикладом принципового ставлення соціалістичної держави до проблеми охорони природи є її природоохоронна діяльність у перші післяжовтневі роки. Саме тоді, незважаючи на важкий економічний стан, голод і розруху, було вжито певних практичних заходів по налагодженню природоохоронної роботи в країні.

До Жовтневої революції царський уряд фактично не приділяв уваги охороні природи. Тому в русі за її збереження в той час брали участь окремі ентузіасти. З їх допомогою зберігалася, зокрема, лісова дача біля водопаду Учан-Су в Криму, була оголошена заповідною ділянка цілини на території теперішньої Сумської області, до чого багато зусиль доклав великий російський вчений В. В. Докучаєв.

У 1898 р. землевласник Фальц-Фейн виділив як заповідні дві порівняно великі ділянки степової цілини на території нинішньої Херсонської області, де зараз заповідник Асканія-Нова. Ним же були створені широко відомі ботанічний і акліматизаційний сади.

У 1910 р. в с. Хортиці теперішньої Запорізької області виникло перше в Росії громадське товариство охоронців природи, яке організував місцевий вчитель П. П. Бузук. На січень 1911 р. товариство налічувало 79, а на вересень того ж року — вже 190 членів. Метою товариства було збереження фауни, флори і мінералів та поширення серед місцевого населення ідей про раціональне користування дарами природи².

Слідом за Хортицьким товариством охоронців природи і на його зразок утворилися відповідні товариства у Петербурзі, Москві, Києві, Харкові та інших містах. На Україні особливо плідно працювало Харківське товариство любителів природи, яке очолював професор місцевого університету В. І. Талієв.

¹ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 48.

² Труды ботанического сада императорского Юрьевского университета, Юрьев, 1912, т. XIII, стор. 25.

Діяльність окремих аматорів, хоч і мала позитивне значення, але не могла істотно вплинути на загальний стан охорони природи в дореволюційній Росії. Як писав напередодні Жовтневої революції В. І. Талієв, в Росії «при низькому загальному культурному рівні, любов до природи не є поширеною. А тому, хоч ідея охорони природи проникла до нас із Західної Європи ще до війни і викликала виникнення з ініціативи академіка І. П. Бородіна природоохоронної комісії при Російському географічному товаристві, практичне втілення її в життя досі не мало відповідного ґрунту»³.

З перемогою Великого Жовтня розпочався новий етап охорони природи в нашій країні. Корінні суспільні зміни і ліквідація права приватної власності на природні ресурси дали можливість розширити межі природоохоронної роботи, надати їй змісту і значення державної політики. В. І. Ленін не раз вказував на необхідність в умовах соціалістичного будівництва охорони природи як шляхом консервації окремих її об'єктів (заповідників, пам'яток природи), так і, головним чином, раціональної експлуатації природних ресурсів, передбаченої науково-технічними правилами.

Правовою основою для організації охорони природи в союзних республіках у той період став підписаний В. І. Леніним 16 вересня 1921 р. декрет РНК РСФРР «Про охорону пам'яток природи, садів і парків». Згідно з декретом, загальне керівництво справою охорони природи в РСФРР було покладено на Головнауку Народного комісаріату освіти, як відомство, що не займалося безпосередньою експлуатацією природних ресурсів⁴.

Першою спеціалізованою природоохоронною установою на Україні була секція (з 1924 р. — комісія) охорони природи Сільськогосподарського наукового комітету Народного комісаріату земельних справ республіки. Вона почала діяти у 1919 р. одночасно з організацією комітету.

Підлеглих органів або службових осіб на місцях секція не мала, а тому у своїй діяльності спиралася на осередки Товариства охорони пам'яток мистецтва й старовини, місцеві органи Сільськогосподарського наукового комітету України та на численний загін кореспондентів, які працювали при комітеті. Як підрозділ Сільськогосподарського наукового комітету секція здійснювала свої заходи через комітет або Комісаріат земельних справ УРСР, якому був підпорядкований комітет.

До обов'язків секції (комісії) входило: виявлення і реєстрація природних об'єктів, що мають визначну наукову і естетичну цінність; підготовка матеріалів по організації державних заповідників; організація науково-дослідної роботи в заповідниках; боротьба з порушеннями заповідного режиму; пропаганда ленінських ідей про охорону природи тощо.

За час свого існування (до 1927 р.) секція (комісія) по охороні природи зробила чимало корисного. Було, зокрема, проведено інвентаризацію визначних природних об'єктів республіки, підготовлено і видано збірник наукових праць «Матеріали охорони природи на Україні», зроблено перші спроби організації природоохоронних досліджень, обстежено багато пам'яток природи тощо. Особливо слід відзначити діяльність секції по організації перших державних заповідників. З ініціативи секції у квітні 1919 р. уряд республіки видав декрет про утворення заповідника Асканія-Нова. Слідом за ним були засновані Лісовий державний заповідник України ім. Т. Г. Шевченка в районі Канєва, Державний

³ В. Талієв. Охрана природы.— «Природа», 1917, № 11—12, стор. 1161.

⁴ Сборник узаконений РСФСР, 1921, № 65, ст. 492.

рибний заповідник Конча-Заспа під Києвом. У цей же час почала працювати орнітологічна станція в с. Шарівці біля Богодухова.

Поряд з секцією (комісією) по охороні природи Народного комісаріату земельних справ у розглядуваний період виникла й більш досконала система природоохоронних органів у складі Народного комісаріату освіти республіки (НКО). Початком її слід вважати кінець 1925 р., коли при одному з управлінь комісаріату — Укрнауці було запроваджено посаду Центрального інспектора у справі охорони пам'яток природи. Йому підпорядковувались чотири крайові інспектури у Києві, Харкові, Одесі і Дніпропетровську, між якими була поділена вся територія республіки.

Значну допомогу крайовим інспектурам подавали створені місцевими органами влади громадські комісії по охороні пам'яток природи і культури в округах та великих містах. Ці комісії вважались науково-консультативними і дорадчими органами й повинні були всіляко сприяти роботі крайових інспектур. Оперативне керівництво діяльністю комісій здійснювали президії у складі голови, його заступника та секретаря, що обиралися на загальних зборах членів комісій.

Важливим етапом в удосконаленні організації охорони природи через систему НКО УРСР стала постанова ВУЦВК і РНК УРСР від 16 червня 1926 р. «Про пам'ятники культури і природи», якою було затверджено положення з аналогічною назвою⁵. Відповідно до цього положення, пам'ятки культури і природи поділялися за значенням на республіканські і міські та знаходилися у загальному віданні НКО республіки і його місцевих органів.

Положенням заборонялося знищувати, переробляти і змінювати зовнішній вигляд пам'яток, проводити археологічні розкопки курганів, городищ, стоянок без дозволу НКО УРСР та його місцевих органів. Тут же вказувалося, що пам'ятки культури і природи, які мають особливе наукове, історичне або культурне значення, а також сади і парки наукового та історико-мистецького значення за постановою РНК УРСР можуть бути оголошені заповідниками, що управляються на підставі особливих про кожний з них положень.

Для допомоги Народному комісаріатові освіти УРСР і його місцевим органам у здійсненні покладених на них завдань при зазначеному комісаріаті, згідно з Положенням про пам'ятки культури й природи, було передбачено заснування Українського комітету охорони пам'яток природи (УКОПП). Цей комітет розпочав свою роботу незабаром після прийняття постанови «Про пам'ятники культури і природи», хоч його склад офіційно було затверджено тільки 24 грудня 1927 р.

За своїм правовим становищем УКОПП був міжвідомчим органом з науково-дорадчими повноваженнями та деякими оперативними функціями. До його складу входили представники заінтересованих урядових і громадських організацій (НКО, Всеукраїнської академії наук, Українського комітету краєзнавства, Народного комісаріату земельних справ республіки), а також визначні вчені-природознавці.

У своїй діяльності УКОПП спочатку керувався настановами НКО УРСР і Головнауки, при якій він безпосередньо функціонував. Дещо пізніше, 23 березня 1929 р., НКО УРСР затвердив статут комітету, згідно з яким на нього покладалися завдання по вивченню пам'яток природи, по реєстрації і обстеженню їх, здійсненню контролю за додержанням режиму заповідності, розробці проектів законодавчих актів з питань охорони природи тощо⁶.

⁵ Збірник узаконень УРСР, 1926, № 32—33, ст. 259.

⁶ Київський обласний державний архів, ф. 212, оп. 1, спр. 9, арк. 38—39.

Перше засідання офіційно затвердженого складу членів УКОПП відбулося 12 лютого 1928 р., на якому було визначено основні напрями і форми роботи комітету. Його члени дійшли згоди про робочі органи УКОПП. Було, зокрема, утворено вузький та розширений пленуми комітету. До першого з них входили члени комітету, що проживали в Харкові (тодішній столиці УРСР), а до другого — члени комітету з інших міст України. Вузький пленум мав скликатися на засідання двічі на рік, а розширений — один раз кожного року. Для виконання поточної роботи комітет обрав спеціальне бюро з п'яти членів і двох кандидатів та голову комітету⁷.

З утворенням УКОПП була ліквідована посада Центрального інспектора у справі охорони природи при Укрнауці, але залишилися крайові інспектури, які стали органами комітету на місцях. Деякі з них були перетворені у комітети, на що їх орієнтувала Укрнаука. Так, ще листом від 13 листопада 1926 р. Укрнаука НКО УРСР рекомендувала всім крайінспекторам створити тимчасові крайові комітети по охороні пам'яток природи з представників окружних органів народної освіти, охорони здоров'я, земельних справ, окрвиконкомів, природознавчих і сільськогосподарських товариств, Всеукраїнської спілки мисливців та рибалок, наукових і навчальних закладів⁸. Відповідно до цих рекомендацій у 1927 р. було утворено Одеський крайовий комітет по охороні пам'яток природи.

У порівнянні з Центральним інспектором по охороні природи при Укрнауці Український комітет по охороні пам'яток природи мав ширші можливості для організації природоохоронної роботи. Про конкретні результати цієї діяльності дає уявлення звіт комітету за період з 12 лютого 1928 р. по 11 квітня 1929 р. За цей період комітет склав реєстр лісів і цілинних земель республіки і 199 пам'яток природи, взяв на облік старі насадження на шляхах по всіх округах України, здійснив експедиційні обстеження Михайлівської цілини на Сумщині, заповідника Асканія-Нова, інших визначних об'єктів.

З ініціативи УКОПП було організовано Піщаний заповідник у низзі Дніпра. До РНК УРСР, крім того, комітет подав ще шість проектів постанов про утворення нових заповідників⁹.

У 1927—1928 рр. УКОПП встановив тісні зв'язки з відповідним комітетом Російської Федерації. Відомі також листування УКОПП з Всеросійським товариством по охороні природи з приводу організації орнітологічних заповідників на узбережжі Чорного і Азовського морів, з Азербайджанським комітетом охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи про форми і методи діяльності комітетів. Висловлюючись за дальший розвиток постійних зв'язків між природоохоронними органами і організаціями союзних республік, представники УКОПП в одному з листів до Всеросійського товариства по охороні природи у 1930 р. обґрунтували ідею про доцільність створення Всесоюзного комітету охорони природи, до якого як асоціації входили б відповідні комітети союзних республік.

Розвиваючи демократичні засади в організації охорони природи, УКОПП наприкінці 20-х років здійснив чимало заходів, спрямованих на широке залучення громадськості до природоохоронної діяльності, зміцнення зв'язків з селянськими масами, створення республіканського товариства по охороні природи та гуртків юних природоохоронців з чис-

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 9388, арк. 18.

⁸ Там же, спр. 9387, арк. 61.

⁹ Там же, спр. 9388, арк. 34.

ла школярів. Комітет створив мережу кореспондентів, кількість яких на початку 1929 р. досягла 145 чол. і які працювали по всій Україні.

Звання кореспондента Українського комітету по охороні пам'яток природи, згідно з інструкцією Укрнауки, присвоював комітет за поданням крайового інспектора. Кореспонденти виконували окремі доручення комітету чи крайового інспектора, надсилали до комітету інформацію з відповідних питань, читали лекції для населення, брали участь в організації гуртків «Друзі охорони пам'яток культури і природи», допомагали контролювати стан охорони заповідників та інших природних об'єктів.

Діяльність Українського комітету охорони пам'яток природи, що відбувалася у важкі роки подолання економічної розрухи і відбудови народного господарства, не була позбавлена і деяких помилок. Фінансові труднощі, зокрема, заважали УКОПП створити розгалужену систему своїх органів на місцях, а недоліки у визначенні правового статусу комітету (відсутність права на накладення адміністративних стягнень) не давали йому можливості ефективно реагувати на факти порушення природоохоронного законодавства.

Недоліки у додержанні режиму заповідності в розглядуваний період були зумовлені також подвійною підпорядкованістю заповідників. Адже навіть після ліквідації Наукового сільськогосподарського комітету Народного комісаріату земельних справ УРСР такі заповідники, як Асканія-Нова, Конча-Заспа, Лісовий ім. Т. Г. Шевченка та деякі інші, як і раніше, залишалися у віданні НКЗС республіки, а Народному комісаріатові освіти підпорядковувались менш значні заповідники. УКОПП, проте, і за цих умов приділяв певну увагу заповідникам, які знаходились у віданні НКЗС УРСР, але розв'язанню тих або інших питань нерідко заважали відомчі бар'єри. У листі до генерального прокурора республіки від 10 грудня 1929 р. НКО УРСР констатував, що НКЗС УРСР не погоджує своїх заходів щодо охорони заповідників з НКО, внаслідок чого зменшується кількість дичини у заповіднику Асканія-Нова і порушується режим його охорони¹⁰.

У цілому ж діяльність НКО УРСР і, зокрема, його Комітету охорони пам'яток природи мала важливе значення. Завдяки його зусиллям до нашого часу збереглися унікальні природні об'єкти.

З 1967 р. в Українській РСР діє Державний комітет Ради Міністрів УРСР по охороні природи. Важко, звичайно, порівнювати його з Комітетом по охороні пам'яток природи чи іншими довоєнними природоохоронними органами республіки. І за обсягом повноважень, і за формами діяльності, і за своєю структурою нинішній комітет є значно досконалішим державним органом, ніж його попередники. І це закономірно, бо при створенні Державного комітету Ради Міністрів УРСР по охороні природи був використаний досвід організації і діяльності УКОПП.

¹⁰ Там же, спр. 9387, арк. 494.

Л. І. ЄВСЕЛЕВСЬКИЙ (Кременчук)
ДІЯЛЬНІСТЬ
ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ
«ІСТОРІЇ ФАБРИК І ЗАВОДІВ»

Наукове висвітлення історії фабрик і заводів СРСР, яке було започатковане в перші роки Радянської влади, широкого розмаху набуло в 30-ті роки. Центральний Комітет ВКП(б),

схваливши ініціативу О. М. Горького про видання серії збірників «Історії заводів», у своїй постанові від 10 жовтня 1931 р. зазначав, що робота по створенню історії заводів «повинна дати картину розвитку

старих і постання нових заводів, їхню роль в економіці країни, становище робітників до революції і методи експлуатації на старих заводах, боротьбу робітників з підприємцями, побутові умови, постання революційних організацій і роль кожного заводу в революційному русі»¹.

Постановою ЦК було затверджено Головну редакцію «Історії фабрик і заводів». 5 листопада 1931 р. затверджено Всеукраїнську комісію по виданню історії заводів на чолі з М. М. Чуvirиним. До складу комісії ввійшли партійні та державні діячі, видатні письменники².

Для написання історії Головна редакція визначила такі підприємства Української РСР: Харківський паровозобудівний, Сталінський металургійний заводи (Донецький металургійний завод ім. В. І. Леніна), Дніпрогес, Кадіївську шахту ім. Ілліча, Дніпропетровський металургійний завод ім. Петровського, харківські заводи електромеханічний, тракторний, «Серп і молот», Старокраматорський і Новокраматорський машинобудівні, Миколаївський суднобудівний, Луганський паровозобудівний заводи, Одеський порт, завод «Комунар» (Запоріжжя), київський завод «Арсенал», Смілянський цукрозавод³.

Інститут історії ВУАМЛІНу виділив спеціальні бригади, що вивчали історію велетнів індустріальної України — харківських заводів «Серп і молот», електромеханічного, паровозобудівного та інших підприємств республіки. Активну участь у цій роботі брали аспіранти, широкі кола робітників, а також члени Українського товариства істориків-марксистів.

У 1933 р. було написано перший том історії Харківського паровозобудівного заводу. Головна редакція, обговоривши рукопис, вказала на істотні його недоліки і запропонувала комісії ширше використовувати архівні матеріали, а також спогади робітників. У зв'язку з цим на заводі було організовано бригаду (31 чол.), яка займалася виявленням документів у центральних обласних і заводському архівах. Крім того, у збиранні матеріалів з історії заводу взяли участь 45 чол., а 57 ветеранів праці написали свої спогади⁴.

У 1932—1934 рр. Головна редакція видала 12 збірників «Історії заводів», у яких містилися в основному матеріали методичного характеру. Статті з історії заводів друкувалися на сторінках збірника «Історія пролетариата», який випускав Інститут історії Комуністичної академії 1930—1935 рр. У журналі «Борьба классов» було введено спеціальний розділ «Маси творять і пишуть історію»⁵.

У 1933 р. члени Головної редакції відвідали заводи ім. Петровського (Дніпропетровськ), «Комунар» (Запоріжжя), Краматорський машинобудівний завод і Дніпрогес. Вони ознайомилися із станом роботи цих підприємств, виступали з доповідями, проводили співбесіди, консультації⁶, що сприяло поліпшенню діяльності авторських колективів.

Значну допомогу Всеукраїнській редакції подавав М. Горький. Він, зокрема, стежив за станом справ на підприємствах, листувався з редакціями заводів. Так, одержавши повідомлення про поганий стан роботи на шахті ім. Ілліча (Кадіївка), Максим Горький звернувся до парткому, шахткому і шахтоуправління з листом, в якому писав: «Щойно організована ваша редколегія, до того ж її робота проходить при не-

¹ «Вісті», 11 жовтня 1931 р.

² ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 145а, спр. 132, арк. 77.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. 7952, оп. 1, спр. 7, арк. 8.

⁴ Там же, арк. 7.

⁵ Л. С. Рогачевская. Некоторые итоги изучения истории фабрик и заводов. — «Вопросы истории», 1963, № 3, стор. 111.

⁶ «Борьба классов», 1933, № 6, стор. 136.

достатній увазі і допомозі громадських організацій. Ідеї історії шахти не дістали необхідного висвітлення перед робітничою масою, між тим книга має бути створена саме за участю шахтарської маси, за участю кращих ударників. Праця з історії шахти має служити засобом, який допомагає в боротьбі за вугілля, засобом більшовицького виховання сотень і тисяч молодих робітників»⁷. А у листі, надісланому 19 липня 1932 р. до парткому Дніпровської гідроелектростанції М. Горький писав: «Намагайтесь роботу з історії Дніпростанції проводити за широкою участю робітничих мас із залученням кваліфікованих літераторів, а також інженерно-технічних працівників»⁸.

У травні 1934 р. було проведено Всеукраїнську нараду з питань «Історії заводів», на якій відзначалося, що до роботи залучено сотні кращих ударників, написано спогади з історії минулого заводів, опрацьовано рукописи, що надійшли до Головної редакції. Позитивну оцінку здобули окремі розділи історії Харківського паровозобудівного заводу. Так, у брошурі «Шлях до першої майвки» на документальних джерелах, статистичних даних показано умови праці і побуту робітників, висвітлено історію заводу від його заснування до першого травневого страйку 1900 р.⁹.

Найбільш вдалим з нарисів, що ввійшли до першого збірника «Історії заводів», були «Висока напруга» Н. Башмака, «Гребля» В. Кузьмича, «Девиденди» Г. Яковенко, «Перша комсомольська» М. Мурашова, «Піонери кам'яновугільної справи» П. Радченка¹⁰.

Високу оцінку здобула також книжка М. Ізотова «Моє життя, моя робота» (Харків, 1934). Ось що про неї писав журнал «Культфронт»: «Більшовицька історія, історія боротьби класів, боротьби за соціалізм, насамперед і передусім цікавиться людьми... Перша книга «Історія заводів» на Україні — це книжка про людину. І ця людина Микита Ізотов вибійник з Донбасу, що втілив у собі риси передового класу, який його породив, класу, якому вже належить і майбутнє у всьому світі»¹¹.

При вивченні історії фабрик і заводів виникали великі труднощі. Це пояснювалося, насамперед тим, що секретаріат Всеукраїнської редакції не подавав систематичної допомоги авторам, мало уваги приділялося роботі редакційних комісій з боку окремих партійних і громадських організацій, не вистачало досвідчених кадрів і коштів. Так, на поточному рахунку Всеукраїнської редакції на 15 травня 1934 р. було 436 крб., а за конторисом належало 50 тис.

О. М. Горький звернувся до голови РНК УРСР В. Я. Чубаря з проханням допомогти Всеукраїнській редакції: «Підготовча робота... утруднюється через брак коштів, необхідних на розробку архівів, на оплату звільнених працівників, консультації, на авансування авторських груп, які пишуть книги, оформляють увесь матеріал, зібраний для книг і відносини з якими потрібно зараз же визначити договорами»¹².

До того ж, Українська Академія наук, ВУАМЛІН у своєму плані на 1932—1933 рр. визначили для вивчення історії 26 підприємств, у тому числі 6, виділених Головною редакцією, що також не давало змоги зосередити увагу наукових працівників на першорядних завданнях редакції¹³.

⁷ А. М. Горький и создание истории фабрик и заводов. Сборник документов и материалов, М., 1959, стор. 206.

⁸ Там же, стор. 208.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 7952, оп. 1, спр. 7, арк. 37.

¹⁰ Там же, арк. 36.

¹¹ «Культфронт», 1934, № 2, стор. 48.

¹² А. М. Горький и создание истории фабрик и заводов, стор. 211—212.

¹³ «История пролетариата СССР», 1932, № 12, стор. 108.

12 жовтня 1934 р. Головна редакція надіслала лист секретарю ЦК КП(б) України М. М. Попову, в якому йшлося про істотні недоліки в діяльності Всеукраїнської редакції. Висловлюючи незадоволення роботою Всеукраїнської редакції, О. М. Горький у листі від 20 жовтня 1934 р. до М. М. Попова пропонував «поставити справу так, щоб замість видання скоростиглих, недоброякісних брошурок і збірників редакція зайнялася серйозною підготовкою до видання в 1935 р. основних рукописів, одного-двох, але хорошої літературної якості»¹⁴.

Авторські колективи, долаючи труднощі, з допомогою партійних організацій і адміністрації заводів розгорнули широку роботу по вивченню матеріалів історії заводів. Головна і Всеукраїнська редакції надавали великого значення створенню історії Дніпрогесу. «Мені передали, що ви приділяєте велику увагу Дніпрогесу. Чи не можна форсувати роботу по Дніпрогесу з таким розрахунком, щоб в найближчому часі зробити книгу? Для цього буде потрібно зміцнити авторський колектив і поставити створення книги з історії Дніпрогесу в прямий обов'язок Спілки письменників»¹⁵, — писав О. М. Горький секретареві ЦК КП(б)У М. М. Попову. Завдяки цій підтримці великого пролетарського письменника величній будові першої п'ятирічки — Дніпрогесу було присвячено чимало нарисів і брошур¹⁶.

Історію Київського заводу «Арсенал» писали ветерани підприємства. Вони зібрали багато спогадів старих арсенальців. Бригади ВУАН та Інституту книгознавства допомогли опрацювати зібрані ними матеріали¹⁷.

Зібрано й вивчено багато матеріалів з історії Горлівського району. До редакції надійшов збірник документів і спогадів про життя і боротьбу робітників Горлівсько-Щербинівського району 1905—1919 рр. Але через відсутність вступної статті у ньому та коментарів до документів збірник не був надрукований.

Авторські колективи і широка громадськість складали бібліографічні довідки з історії заводів, в яких давався перелік не тільки книжок, а й статей із журналів і газет дореволюційних видань і видань радянського часу. Наприклад, бібліографія заводу ім. Петровського має 35 аркушів. На 52 сторінках вміщені матеріали з історії металургійного заводу ім. Дзержинського (Південно — Російсько — Дніпровське металургійне товариство в с. Каменському)¹⁸. Цікавий матеріал зібрали члени комісії заводу «Серп і молот» та інших підприємств.

І нині щороку видаються книги з серії «Історії фабрик і заводів». На промислових підприємствах створені народні музеї трудової слави, працюють редакційні комісії, ведеться літопис трудових звершень. При написанні багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» автори широко використовували матеріали з цієї серії.

¹⁴ А. М. Горький и создание истории фабрик и заводов, стор. 233—234.

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 7952, оп. 1, спр. 7, арк. 138.

¹⁶ В. Мазурин. Как родился Днепрогэс, М., 1929; Л. Олин. Днепрогэс и индустриализация СССР, М., 1929; С. Михалевич. Днепрогэс, 1930; Д. Заславский, А. Магид. Встречный победил. С бригадой «Правды» на Днепрогэсе, М.—Л., 1930; Кариневич-Бетонный. Электрогигант на Днпре, М., 1930; Н. Усков, П. Шиндер. Днепрогэс как школа советского строительства, М.—Л., 1931; Ф. Гладков. Письма о Днепрогэсе. Очерки, М., 1931; З історії Дніпрогесу (уривки), Харків, 1934; В. Юрезинский, В. Дончак, Я. Башмак. Из истории ДГС им. Ленина. Пробные главы. Харьков, 1934; С. Янтаров. Великое историческое строительство (Днепрогэс). Изд. 2-е, доп. и переработ., К., 1935.

¹⁷ «Вісті», 4 жовтня 1932 р.

¹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 7952, оп. 6, спр. 18, арк. 1; спр. 28, арк. 52; спр. 151, арк. 8.

В. О. ШИРОКОВ (Сімферополь)

**ДО ПИТАННЯ ПРО ЗВ'ЯЗКИ
БІЛЬШОВИКІВ СЕВАСТОПОЛЯ
І ЧОРНОМОРСЬКОГО ФЛОТУ
З ЦК РСДРП(б)**

У ЛЮТОМУ — ЖОВТНІ 1917 Р.

Радянська історична наука доби-
лась значних успіхів у вивченні бо-
ротьби партії за перемогу соціалі-
стичної революції. В історико-пар-
тійній літературі широко висвітлена
боротьба трудящих Таврійської
губернії за перемогу Радянської

влади¹. На жаль, в цих працях недостатньо показано двосторонній зв'язок ЦК РСДРП(б) з більшовиками Севастополя і Чорноморського флоту. В даному повідомленні зроблена спроба розкрити цю тему.

При дослідженні даного питання в основному використано спогади учасників безпосередніх подій того часу. Це пояснюється тим, що матеріали з березня по червень 1917 р. майже всі загинули в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн. Мемуари революціонерів (при всій їх суб'єктивності) і частина документів, що збереглися, допомагають висвітлити ряд важливих питань з досліджуваної проблеми. Особливу цінність становить листування більшовиків Криму з ЦК РСДРП(б), Іспартом і спогади Ю. П. Гавена, Н. І. Островської, М. К. Сапронова, С. Г. Сапронова, М. А. Пожарова, Ж. А. Міллера, А. Й. Калича, П. З. Марченка, О. П. Платонова, І. Л. Сюсюкалова та інших членів Севастопольського комітету РСДРП(б)².

В ряді праць, присвячених історії Криму вказується, що нібито до 1917 р. в Криму не було більшовицьких організацій. Вперше це твердження висловив Ю. П. Гавен в статті «Возникновение Крымской организации РКП (большевиков)»³.

Документи свідчать, що революційна робота в Севастополі й на флоті продовжувалась і в роки реакції. У 1906—1908 рр. там діяли більшовицький воєнний комітет РСДРП(б), бойові робітничі дружини, випускались листівки, дві нелегальні більшовицькі газети «Солдат» і «Рабочий». Лише влітку 1906 р. в Севастополі працювало близько 12 більшовиків⁴. В результаті жорстоких переслідувань з боку урядових властей, яких зазнали більшовики, революційно настроєні матроси в роки реакції, севастопольська більшовицька організація була розгромлена⁵. Після Лютневої революції з підпілля вийшла група більшовиків близько 30 чол.⁶.

¹ Л. И. Ремпель. Красная гвардия в Крыму, Симферополь, 1931; В. К. Жуков. Черноморский флот в революции. 1917—1918 гг., М., 1931; А. П. Платонов. Февраль и Октябрь в Черноморском флоте, Симферополь, 1932; М. А. Атлас. Борьба за Советы, Симферополь, 1933; П. Н. Надинский. Очерки по истории Крыма, т. 2, Симферополь, 1957; Н. Гречанюк, П. Попов. Моряки Черноморского флота в борьбе за власть Советов, Симферополь, 1957; Л. Волошинов. Октябрь в Крыму и Северной Таврии, Симферополь, 1960; И. Чирва. Крым революционный, К., 1963; та ін.

² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 79, 269, 270, 272; Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 193, спр. 282, 312, 412, 418, 693; та ін.; Партархів Краснодарського крайкому КПРС, ф. 2831, оп. 1, спр. 486; Музей Чорноморського флоту в Севастополі, інв. № 4421/40; фонди музею ГУ—1106—1108.

³ Ю. П. Гавен. Возникновение Крымской организации РКП (большевиков).— Сборник статей, воспоминаний и документов «Революция в Крыму», Симферополь, 1923, № 2, стор. 6—7.

⁴ Кримський обласний державний архів, ф. 483, оп. 1, спр. 469, 174, 504; Протоколы первой конференции военных и боевых организаций РСДРП, М., 1932, стор. 21; Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг.—Сборник документов, Симферополь, 1955, стор. 139, 142, 159.

⁵ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1, спр. 330, арк. 1—2; спр. 442, арк. 11—13.

⁶ А. П. Платонов. Черноморский флот в революции 1917 г. и адмирал Колчак, Л., 1925, стор. 27—28; Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1, спр. 693; ф. 849, оп. 2, спр. 51.

Центральний Комітет партії поставив перед місцевими більшовиками завдання: зібрати сили, зміцнити свої лави, розгорнути політичну роботу серед трудящих.

Перед більшовиками Севастополя і Чорноморського флоту поставило багато організаційно-політичних питань. У них ще не вистачало достатнього досвіду роботи, у березні — травні 1917 р. ще не було регулярного зв'язку з ЦК РСДРП(б). В адресній книзі ЦК РСДРП(б) лише токар Севастопольського морського заводу І. К. Ржанніков листувався з Центральним Комітетом⁷. До того ж в більшості міст Таврійської губернії діяли об'єднані соціал-демократичні організації, до складу яких входили більшовики і меншовики. Проте більшовики Севастополя і Чорноморського флоту діяли самостійно невеличкими групами 5—6 чол.⁸

Про час і обставини відновлення діяльності Севастопольської організації РСДРП(б) в літературі існує різнобій. Одні твердять, що це відбулося на початку квітня, інші — в кінці квітня або просто у квітні, липні 1917 р.⁹ У спогадах члена РСДРП(б) з травня 1917 р., депутата Севастопольського Центрального військово-виконавчого комітету першого скликання, члена Севастопольського Ревкому і більшовицької Ради П. З. Марченка вказується більш точна дата — 15 квітня 1917 р. і склад учасників партійних зборів¹⁰. В інших матеріалах учасників тих подій наводяться цікаві факти: у квітні того ж року Центральний Комітет партії направив у Севастополь свого представника М. Т. Тимофєєву (Рейнгольд) для створення місцевої більшовицької організації. Вона привезла з собою кілька примірників газети «Правда» від 7 квітня 1917 р. з статтю В. І. Леніна «Про завдання пролетаріату в даній революції». М. Т. Тимофєєва провела бесіди серед більшовиків про програму і тактику партії, про Квітневі тези¹¹. «Це,— писав П. З. Марченко,— ідейно загартувало нас, краще підготувало до боротьби з есерами і меншовиками»¹².

На перших партійних зборах було сформовано Севастопольський комітет РСДРП(б) і розглянуті організаційні питання. 22 квітня на розширених зборах було 15 більшовиків і 30 співчуваючих їм робітників, матросів і солдатів. На зборах затвердили комітет в складі тт. С. Г. Сапронова (голова), І. К. Ржаннікова (секретар)*, І. Л. Сюсюкалова (технічний секретар і скарбник), А. В. Клепікова і А. Й. Калича (члени). Збори зобов'язали всіх присутніх провести на своїх кораблях, в частинах і на підприємствах бесіди з роз'ясненням Квітневих тез, організувати, де можливо, більшовицькі партосередки¹³.

⁷ «Исторический архив», 1956, № 6, стор. 52.

⁸ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1, спр. 193, 418; Партархів Краснодарського крайкому КПРС, ф. 2831, оп. 1, спр. 486; Музей Чорноморського флоту, інв. № 4421/50.

⁹ Борьба большевиков за власть Советов в Крыму, Симферополь, 1957, стор. 63; Военные моряки в борьбе за победу Октябрьской революции, стор. 73, 479; П. Н. Надинский. Очерки истории Крыма, т. 2, стор. 14; И. И. Попов. Моряки Черноморского флота в Октябрьской революции.— «Морской сборник», 1947, № 10, стор. 108.

¹⁰ Партархів Краснодарського крайкому КПРС, ф. 2831, оп. 1, спр. 486, арк. 1—3.

¹¹ А. П. Платонов. Февраль и Октябрь в Черноморском флоте, стор. 30—31.

¹² Партархів Краснодарського крайкому КПРС, ф. 2831, оп. 1, спр. 486, арк. 2—3.

* Н. Гречанюк і П. Попов у названій праці (стор. 29) пишуть, що скарбником був обраний І. К. Ржанніков. Нам здається, що посланцю ЦК, члену партії з 1903 р., пітерському робітникові відводилася більш важлива роль.

¹³ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1, спр. 418, 693, 857; Музей Чорноморського флоту, інв. № 4421/50, фонди музею ГУ—1106—1108; А. П. Платонов. Февраль и Октябрь в Черноморском флоте, стор. 30—31.

«Комітет,— пише С. Г. Сапронов,— поставив завдання: провадити роботу по збільшенню чисельності партійної організації, розгорнути організовану боротьбу за маси з буржуазією, есерами і меншовиками, встановити зв'язок з ЦК, одержати необхідну літературу, придбати печатку, бланки партквитків, оформити членство»¹⁴.

Центральний Комітет партії затвердив протокол зборів від 22 квітня лише 1 червня 1917 р. На наш погляд, з 15 квітня по 1 червня 1917 р. тривав організаційний період в діяльності Севастопольського комітету РСДРП(б). Не можна тому погодитися з твердженням П. І. Попова, що самостійна більшовицька організація Севастополя і Чорноморського флоту існувала з липня 1917 р., а до того більшовики, мовляв, входили в об'єднану організацію¹⁵.

У квітні — травні 1917 р. партійні осередки були створені на бойових кораблях, в мінній школі і в напівекіпажі. Їх очолили: на есмінці «Капитан Сакен» С. Г. Сапронов, у підводників — І. А. Назукін, на лінкорах «Евстафий» — І. Л. Сюсюкалов, «Георгий Победоносец» — Л. К. Куценко, «Три Святителя» — О. А. Макшанчиков, «Свободная Россия» — О. П. Платонов, в партії тралення — В. Ю. Драчук, в Севастопольському флотському напівекіпажі Г. Д. Булатніков, у військовому порту — І. К. Ржанніков, у фортеці — А. Й. Калич і М. К. Сапронов, в торговому флоті — А. В. Клепиков, в авіаційному загоні — П. З. Марченко¹⁶.

З травня 1917 р. встановився постійний двосторонній зв'язок ЦК РСДРП(б) з більшовиками Севастополя і Чорноморського флоту. Севастопольський комітет РСДРП(б) підтримував регулярний зв'язок через кур'єрів з Центральним Комітетом партії, а через О. Х. Алексакіса і І. Тарана — з Харківською, Юзівською і Катеринославською партійними організаціями. З цих пролетарських центрів надходила до Севастополя партійна література, зразки партійних квитків¹⁷.

ЦК РСДРП(б) неодноразово вказував кримським більшовикам на необхідність створення губернської парторганізації, на обрання керівного партійного центру.

3 серпня у Сімферополі зібралися на нараду керівники більшовицьких організацій і груп, на якій обрали Тимчасове губернське бюро РСДРП(б), обговорили земельне, національне, організаційне питання і підготували до виборів в Установчі збори¹⁸.

17 вересня 1917 р. Я. М. Свердлов писав Ж. А. Міллеру: «Добре було б скликати губернську конференцію нашої партії, намітити там кандидатів, повідомити нам, одержати від нас запропонованих нами кандидатів та ін.»¹⁹

2 жовтня 1917 р. в Сімферополі, в приміщенні клубу будівельників на вул. Салгірній (нині пр. Кірова, 26) * відбулася перша губернська конференція, на якій обрали губернський комітет РСДРП(б) в складі 7 чол., затвердили губернського парторганізатора (Ж. А. Міллера), спи-

¹⁴ Музей Чорноморського флоту, інв. № 4421/50.

¹⁵ ЦПА ІМД при ЦК КПРС, ф. 40, оп. 1, спр. 8, арк. 50—51; Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1, спр. 611а, арк. 1—40.

¹⁶ А. П. Платонов. Февраль и Октябрь на Черноморском флоте, стор. 30; фонди музею Чорноморського флоту, ГУ—1107, 1108; Партархів Краснодарського крайкому КПРС, ф. 2831, оп. 1, спр. 486, арк. 6—7.

¹⁷ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1, спр. 693, арк. 10.

¹⁸ И. Чирва. Назв. праця, стор. 15.

¹⁹ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (март—октябрь 1917 г.). Сборник документов, т. 1, М., 1957, стор. 11.

* Нині там встановлено меморіальну дошку.

сок кандидатів в Установчі збори²⁰. Таким чином, конференція поклала початок об'єднанню більшовицьких сил губернії.

23—24 листопада 1917 р. відбулася друга губернська конференція. На той час в краї налічувався 1821 комуніст, з них 350 чол. працювали в більшовицькій організації Севастополя і Чорноморського флоту. Конференція обрала новий губком партії у складі Ж. А. Міллера, М. А. Пожарова, Я. Ю. Тарвацького, Ю. П. Гавена, Н. І. Островської²¹.

Значну роль в діяльності більшовиків Севастополя і флоту відіграла газета «Правда», яка несла в широкі маси трудящих слово партії, мобілізувала їх на боротьбу за владу Рад. «Центральний Комітет через «Правду», — говорив Я. М. Свердлов, — здійснював ідейне і організаційне керівництво всією партією. В «Правді» товариші знаходили відповіді на всі теоретичні питання»²². Севастопольські більшовики вжили енергійних заходів для її розповсюдження. Так, 4 квітня 1917 р. судовий комітет лінкора «Три Святителя» звернувся з закликом до судових комітетів інших кораблів відмовитися читати буржуазні газети і вимагати, щоб виписали більшовицькі видання: «Правду», «Соціал-демократ», «Рабочую газету»²³. Це звернення знайшло широкий відгук серед чорноморських моряків. 17 червня загальні збори представників судових комітетів кораблів «Свободная Россия», «Евстафий», «Иоанн Златоуст», «Борец за свободу», «Очаков», «Прут», «Авиатор», «Георгий Победоносец», «Король Карл» і «Эльбрус» направили в газету «Правду» резолюцію протесту проти переслідування Тимчасовим урядом за революційну агітацію. 27 червня 1917 р. «Правда» цей документ опублікувала.

Керуючись настановами ЦК РСДРП(б) про завоювання більшості в Радах, більшовики Севастополя і Чорноморського флоту вжили всіх заходів, щоб виконати вказівку партії. Члену Севастопольської Ради депутатів армії, флоту і робітників А. Й. Каличу, наприклад, місцева організація РСДРП(б) за вказівкою ЦК доручила створити в Севастопольській Раді більшовицьку фракцію, яка і була організована наприкінці травня 1917 р. До складу її ввійшли А. Й. Калич (голова), І. А. Назукін, І. К. Ржанніков, І. Л. Сюсюкалов, С. Г. Сапронов, А. В. Клепиков²⁴. «Заяву нашу (про затвердження фракції. — В. Ш.) зустріли сміхом — так нас було мало, — писав пізніше С. Г. Сапронов — ...Але нас не збентежило глузування. Нехай запропоновані нами резолюції не приймалися Радою, проте вони показували масам, за що саме борються більшовики. Наші гасла, які виходили з Квітневих тез Леніна, викликали горячий відгук серед матросів і солдатів, розміщених на гальорці цирку, де засідала Рада»²⁵.

Більшовицька фракція добилася заборони арештовувати промовців-більшовиків, надання їй приміщень для освітньої роботи, вироблення порядку «агітації і у всіх морських і сухопутних частинах і робітничих кварталах Севастополя і його районів з питань поточного моменту і підняття революційного настрою»²⁶.

²⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 268, арк. 1; «Правда», 16 листопада 1917 р.

²¹ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б)..., т. 2, стор. 127; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 268, арк. 3—14.

²² Шестой съезд РСДРП (большевиков). Протоколы, М., 1958, стор. 37.

²³ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1, спр. 37, арк. 12.

²⁴ Там же, спр. 418, арк. 5.

²⁵ Октябрь на фронте. Воспоминания, М., 1967, стор. 265.

²⁶ ЦДА ВМФ, ф. Р-181, оп. 1, спр. 13, арк. 226—227, 252; спр. 21, арк. 98; спр. 39, арк. 309; спр. 40, арк. 15.

Діяльність більшовицької фракції в Раді знайшла широку підтримку в масах, про що свідчить її кількісний склад. Так, в липні, в умовах переслідування більшовиків, вони одержали 11, в серпні — 25, а в жовтні 1917 р. — 58 депутатських місць²⁷.

Більшовики Севастополя і Чорноморського флоту боролись за зміцнення профспілок і вивільнення їх з-під впливу меншовиків і есерів. На початку травня 1917 р. в Севастополі діяло 18 профспілок, які об'єднували 7277 чол.²⁸ В Криму профспілки створювались за відомчим принципом, що приводило до роз'єднання робітників і службовців на одному підприємстві, а це заважало їх об'єднаним виступам. Провідну роль в профспілках відігравали меншовики і есери, які спрямовували їх діяльність по лінії поступок і угод з буржуазією. Під їх впливом профспілки займали контрреволюційну позицію. Так, у вересні 1917 р. профспілка друкарів Севастополя ухвалила не друкувати «статті і брошури лівого напрямку». Після рішучого протесту команди лінкора «Свободная Россия» профспілка друкарів відмовилася виконувати попередню свою постанову²⁹.

В фабрично-заводських комітетах діяльність більшовиків була більш успішною. Вони об'єднували на підприємствах всіх трудящих, незалежно від професії, а це сприяло їх згуртуванню. Під гаслом «8-годинний робочий день» і «Робітничий контроль над підприємством» більшовики вели серед мас агітаційну роботу, роз'яснювали їм свою економічну платформу, викривали політику угодовців. Фабзавкоми під тиском робітників приймали більшовицькі резолюції, керували страйком робітників³⁰.

12—14 жовтня в Сімферополі відбувся перший губернський з'їзд 10 фабрично-заводських комітетів. На порядку денному з'їзду стояли питання: доповіді з місць, організація і діяльність фабзавкомів та їх зв'язок з профспілками, окремі понадурочні роботи, участь комітетів у виборах до Установчих зборів, вибори делегата на Всеросійську конференцію, війна, демобілізація та ін. Заслухавши представників Севастопольського порту, з'їзд відзначив, що «комітет», який делегував їх, користується великим авторитетом і популярністю...»³¹

Значну роботу вели більшовики серед робітничої і учнівської молоді. У Севастопольській «Спілці молоді» активно працював молодий балаклавський більшовик О. Х. Алексакіс. Під його впливом революційна частина молоді порвала з променшовицькою «Спілкою молоді». 11 червня 1917 р. на організаційних зборах було оголошено про утворення Спілки соціалістичної молоді, прийнято Статут, обрано комітет у складі 12 чол. під головуванням О. Х. Алексакіса³². Восени в спілці налічувалося близько 300 чол.

Центральний Комітет партії приділяв значну увагу викриттю контрреволюційної політики буржуазного Тимчасового уряду, переборенню оборонських настроїв на флоті.

²⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 269, арк. 4—5; Переписка Секретаріата ЦК РСДРП (большевиків)..., т. 1, стор. 157—158; П. Н. Надинский. Назв. праця, стор. 30; «Известия Севастопольского Совета военных и рабочих депутатов», 19 жовтня 1917 р.

²⁸ «Крымский вестник», 13 травня 1917 р.

²⁹ «Революционный Севастополь», 1 жовтня 1917 р.

³⁰ Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, стор. 45, 65.

³¹ Там же, стор. 85; Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 849, оп. 2, спр. 54, арк. 155; Хроника революционных событий в Крыму, Симферополь, 1969, стор. 43—44.

³² «Известия Севастопольского Совета депутатов армии, флота и рабочих», 14 червня 1917 р.; Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1, спр. 38, арк. 44—50; спр. 68, арк. 6.

У дні квітневої кризи, коли робітники і солдати продемонстрували гаряче прагнення до миру, а Тимчасовий уряд заявив про свою готовність продовжувати війну, Чорноморський флот знаходився ще в положенні оборонських настроїв. Командуючому Чорноморським флотом і його прибічникам вдалося провести вибори 190 делегатів * від ЧФ для посилення на фронті, Балтфлот і в міста країни з метою агітації за продовження «війни до переможного кінця». Делегатами, в основному, були есери і меншовики на чолі з полковником А. Верховським (пізніше — воєнний міністр в кабінеті Керенського) і комісаром Ф. Баткіним (есер). З метою викриття політики делегації рішенням більшовицького комітету до її складу були обрані більшовики: солдат-артилерист А. Й. Калич і радист О. А. Макшанчиков³³.

Центральний Комітет партії надавав великого значення викриттю контрреволюційної суті Чорноморської делегації. Коли представники ЧФ прибули до Петрограда, ЦК РСДРП(б) зобов'язав більшовиків А. Й. Калича і О. А. Макшанчикова вести роботу по роз'ясненню оборонської політики делегації Чорноморського флоту. На мітингу в Петроградському гвардійському корпусі, наприклад, виступив більшовик А. Й. Калич і заявив, що їх делегація не висловлює думку всього ЧФ, більшість матросів проти продовження війни, вони за мир, за передачу влади до рук Рад і розподіл землі. Есери поспішили закрити мітинг³⁴.

Всезростаюча революційна ситуація в країні, активна агітаційна діяльність більшовицької партії по викриттю мети імперіалістичної війни — все це привело до того, що Чорноморська делегація вже наприкінці травня перестала користуватися авторитетом. В Кронштадті, на кораблях Балтійського флоту, вона була освістана, а Баткіна навіть стягнули з трибуни. Частина делегатів зрозуміла свою помилку і, повернувшись до Севастополя, підтримувала більшовиків³⁵.

Центральний Комітет партії для роботи серед солдатів ЧФ і метою вирвати їх з-під впливу соціал-угодівців делегував п'ять більшовиків на чолі з матросом членом Кронштадської Ради Н. М. Неверовським. 27 травня 1917 р. в розпал боротьби революційних матросів з контрреволюційним офіцерством в Севастополь прибула делегація балтійських більшовиків *. Під їх впливом моряки-чорноморці не виконували накази командування флотом, викрили і провалили намагання контрреволюційного офіцерства посилити свій вплив в Раді збором введення куряльної системи виборів. Вони провели мітинг і шiori протесту проти політики командування флотом і ЦВК Севастопольської Ради депутатів армії, флоту і робітників, а 7 червня відібрали зброю у всіх офіцерів, усунули від посади командуючого флотом віце-адмірала Колчака і начальника його штабу капітана I рангу Смирнова³⁶.

Все це відіграло важливу роль в справі розгрому контрреволюційних сил на півдні Росії, які готувалися до боїв.

* У названій праці П. Н. Надінського на стор. 19 названо 150 делегатів на чолі з Ф. Баткіним. Очевидно, автор використав цей факт з спогадів А. Й. Калича.

³³ ЦДА ВМФ, ф. 327, оп. 1, спр. 372, арк. 60.

³⁴ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1, спр. 418, арк. 2.

³⁵ Там же, спр. 670, арк. 14.

* П. Н. Надінський на стор. 19 названої праці дату приїзду вказує 27 квітня 1917 р.

³⁶ ЦДА ВМФ, ф. Р-29, оп. 1, спр. 256, арк. 16; ф. Р-181, оп. 1, спр. 13, арк. 93—94; ф. Р-397, оп. 1, спр. 372, арк. 110; ф. 716, оп. 1, спр. 277, арк. 196; Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1, спр. 38, арк. 4—6, 19—20; Допрос Колчака, Л., 1925, стор. 14; «Морской сборник», 1924, № 7, стор. 14; «Крымский вестник», 7 червня 1917 р.

У червні 1917 р. командуванню флотом вдалося провести вибори і відправити на фронт нову делегацію для ведення агітації за продовження війни. В організаційному звіті VI з'їздові партії Я. М. Свердлов відзначив успіхи у зростанні чисельності партійних рядів у головних пунктах зосередження флоту на півдні — Одесі, Херсоні і Севастополі, при тому він підкреслив, що «в цьому районі сильніша, ніж де б то не було, оборонська течія, і товариші блокуються з обсеронцями»³⁷.

ЦК РСДРП(б) націлював більшовиків Севастополя і Чорноморського флоту на забезпечення союзу пролетаріату з трудящим селянством. Посланці чорноморців А. Й. Калич і О. А. Макшанчиков, повернувшись з Петрограда, привезли партійну літературу, в тому числі «Відкритий лист до делегатів Всеросійського з'їзду селянських депутатів», написаний В. І. Леніним³⁸. Лист вождя партії надрукували в Севастополі у кількості 500 примірників і розповсюдили серед матросів, солдатів і робітників³⁹.

Більшовики Севастополя і ЧФ проводили агітаційну роботу на селі, закликали селян конфіскувати землю, ліси. Проте серед селян Таврійської губернії значний вплив мали есери. До кінця червня тут не було навіть Рад селянських депутатів, а Севастопольська Рада селянських депутатів майже до кінця 1917 р. існувала окремо⁴⁰.

Липневі події показали, що мирний розвиток революції неможливий. Дволаддя кінчилось. В цих умовах В. І. Ленін, партія обґрунтували нову тактику: на VI з'їзді партії було взято курс на збройне повстання, а у вересні — жовтні розроблено план його військово-технічної підготовки. Партія більшовиків з подвійною енергією розгорнула роботу по завоюванню мас на свою сторону. Особливого значення надавалося роботі в армії і флоті.

В період безпосередньої підготовки соціалістичної революції, незважаючи на недостатність сил, ЦК РСДРП(б) приділяв велику увагу більшовицьким організаціям Таврійської губернії. З серпня 1917 р. було встановлено регулярне листування Центрального Комітету партії з місцевими більшовиками Криму. Партія направляла туди загартовані кадри більшовиків, завдання яких полягало в тому, щоб «перетворити Севастополь в революційну базу Чорноморського узбережжя»⁴¹. Ця настанова і стала керівною в діяльності місцевої парторганізації. При допомозі посланців з Балтики більшовикам Севастополя в середині 1917 р. вдалося завоювати маси на свою сторону і встановити Радянську владу, а в січні 1918 р. перетворити Чорноморський флот в опору революційного руху в Причорноморському і Приазовському басейнах. Високу оцінку морякам-чорноморцям дала газета «Правда», яка в другу річницю Жовтня писала, що вони «перші взяли за зброю проти Корнілова і Каледіна»⁴².

Севастополь один з перших в Таврійській губернії встановив Радянську владу, подав значну допомогу трудящим інших міст півдня країни в їх боротьбі за встановлення влади трудящих.

³⁷ Шестой съезд РСДРП (большевиков), стор. 36.

³⁸ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 43—47.

³⁹ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1. спр. 418, арк. 2; спр. 693, арк. 10.

⁴⁰ Там же, спр. 282, арк. 66.

⁴¹ Ю. П. Гавен. Октябрь в Крыму.— «Революция в Крыму», № 1, Симферополь, 1922, стор. 5.

⁴² «Правда», 7 листопада 1919 р.

Л. Г. МЕЛЬНИК (Київ),
Л. Е. РАКОВСЬКИЙ (Вінниця)

**ПЕРШІ ВИСТУПИ РОБІТНИКІВ
ЦУКРОВАРЕНЬ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ
УКРАЇНІ В ДОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД
(30—50-ті роки XIX ст.)**

Початкові форми класової боротьби робітників окремих районів і галузей промисловості Росії досліджені ще недостатньо. Опубліковано лише кілька загальних праць і статей, автори яких побіжно торкалися виступів робітників цукрової

промисловості у 30—50-х роках XIX ст.¹

У даній замітці на основі матеріалів центральних і місцевих архівів робиться спроба розкрити форми боротьби робітників цукрової промисловості Правобережної України проти соціального гноблення в дореформений період.

Економічна політика царизму в останні передреформені десятиріччя, як і раніше, була спрямована на захист інтересів поміщиків-цукрозаводчиків, які нещадно експлуатували робітників. Часто останні не одержували ніякої платні і були позбавлені будь-яких прав, оскільки робітничого законодавства не існувало. Широке використання дешевої жіночої і дитячої праці також впливало на зниження рівня заробітної плати і було одним з джерел первісного нагромадження. «...В міру того як капітал нагромаджується,— писав К. Маркс,— становище робітника мусить погіршуватися, хоч би яка була, висока чи низька, його оплата»².

Посилення експлуатації викликало дедалі зростаючий опір експлуатованих, зокрема й робітників цукроварень. Як і тогочасний селянський рух, виступи робітників цукрової промисловості набирали різних форм. Найпоширенішими з них були подання прохань, скарг, псування апаратів і машин, втечі. В. І. Ленін, характеризуючи початкові форми боротьби робітників, писав, що «був час, коли ворожість робітників проти капіталу виявлялася тільки в невиразному відчутті ненависті проти своїх експлуататорів, у невиразному усвідомленні свого гніту і рабства та в бажанні помститися над капіталістами. Боротьба проявлялася тоді в окремих повстаннях робітників, які руйнували будинки, ламали машини, били фабричне начальство і т. п. Це була перша, початкова форма робітничого руху, і вона була необхідна тому, що ненависть до капіталіста завжди і скрізь була першим поштовхом до пробудження в робітниках прагнення захистити себе»³.

З розвитком цукрової промисловості поміщики-цукрозаводчики все більше відчували нестачу дешевої робочої сили і тому збільшували обсяг «урочних» робіт, що викликало протести робітників.

Основними групами робітників у той час були кріпосні і наймані селяни. Після введення інвентарних правил селяни лише частину тижня працювали на панщині, а за решту робочих днів їм платили гроші. Якщо поміщик віддавав їх працювати за контрактом, то «половина робочих днів у році належить йому», а решта — селянам⁴. Але, будучи обплутаними державними і поміщицькими боргами, селяни не одержували

¹ К. Г. Вобльй. Опыт истории свеклосахарной промышленности СССР, т. 1 (до освобождения крестьян, 1861), М., 1928; І. О. Гуржій. Зародження робітничого класу України. Кінець XVIII — перша половина XIX ст., К., 1958; Б. В. Тихонов. Развитие свеклосахарной промышленности во второй половине 40-х и в 50-х гг. XIX ст. (К истории начала промышленного переворота).— «Исторические записки», № 62, М., 1958; В. К. Яцунский и М. К. Рожкова. Рабочие дореформенной России.— Очерки экономической истории России первой половины XIX века. Сборник статей, М., 1959; Б. Т. Миллеруд, А. П. Пархолько. Революционное прошлое рабочих сахарных заводов Черкасской области.— «Сахарная промышленность», 1965, № 11.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 612.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 2, стор. 99.

⁴ Житомирський обласний державний архів, ф. 424, оп. 1, спр. 1, арк. 8—11.

ніякої платні. Так, у 1854 р. управляючий Смілянськими цукровими заводами писав поміщиці А. Бердяєвій в Рославль, що «поміщики посилають своїх людей на роботу і беруть собі всі зароблені гроші... Це селянам не подобається. Не маючи ніяких заробітків, вони працюють без бажання... і навіть часто тікають. Найвигідніший спосіб для поміщика тоді, коли він визначить, скільки місячного жалування він бере собі» і скільки залишає селянам⁵.

Робітничі ряди поповнювалися і за рахунок державних селян, неспроможних платити державні податки. У такому разі окружне правління направляло їх на цукрові заводи. Наприклад, влітку 1842 р. Переяславське окружне правління направило на Смілянські цукрові заводи 500 державних селян, яким платили по 9 крб. асигнаціями у місяць, але 4 крб. йшло в рахунок сплати податків і недоїмок⁶. Для цукрозаводчика такі робітники вважалися найманими, а насправді вони залежали від поміщика, заводського правління чи держави. Тому тогочасні статистичні дані про категорії робітників слід розглядати критично, бо вони не завжди відображають дійсне становище. Згідно з цими даними, в 1844 р. на 10 цукрових підприємствах Подільської губернії працювало 1103 найманих робітники і не було жодного кріпака⁷. До категорії найманих тут віднесли й селян, що відробляли певну кількість панщини, а за решту днів отримували платню. Щоправда, частина державних селян працювала на цукрових підприємствах добровільно з метою економічного зміцнення своїх господарств. І лише такий найм «мав риси капіталістичного характеру»⁸. З посиленням розкладу феодально-кріпосницької системи питома вага найманих робітників збільшується. І. О. Гуржій вважав, що в 50-х роках у цукровій промисловості було зайнято від $\frac{1}{3}$ до $\frac{3}{4}$ і навіть більше найманих робітників, але «серед них чимало було й кабальних»⁹.

Становище кабальних робітників мало чим відрізнялося від життя кріпаків. У квітні 1850 р. Кругловська економія, підписуючи контракт про віддачу селян на Смілянські цукрові заводи, зазначала, що під час роботи вони «повністю підпорядковуються заводському начальству або тим особам, яким буде доручено керівництво. За непослух, грубощі та інші провини, як і за невиконання обов'язків», їх карало заводське начальство, що «користується поміщицькими правами»¹⁰.

Низька заробітна плата, знущання адміністрації підприємств, тяжка праця викликали справедливі протести з боку робітників. Селяни поміщика Лизогуба, які працювали на Смілянських заводах (1856/57 виробничий рік), просили прикажчика артілі розповісти поміщику, що «десяцький» жорстоко повадився з ними¹¹.

У жовтні 1849 р. робітник Старо-Пісочнянського цукрового заводу Кам'янецького повіту Вівчар відмовився працювати в нічну зміну, за що наглядач побив його різками. А коли про цей випадок дізнався управляючий заводом Торчинський, він також ударив робітника по голові, «закував його в кайдани і взяв під варту». Інші робітники, хоч і співчували Вівчару, побоюлися активно протестувати проти свавілля адміністрації. Лише згодом кілька його односельців поскаржилися при-

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 619, оп. 1, спр. 1370, арк. 140.

⁶ Там же, спр. 1269, арк. 79—80.

⁷ Хмельницький обласний державний архів (далі — ХмОДА), ф. 228, оп. 1, спр. 117.

⁸ Л. Г. Мельник. Технічний переворот на Україні у XIX ст., К., 1972, стор. 34.

⁹ І. О. Гуржій. Назв. праця, стор. 100.

¹⁰ Там же, стор. 122—123; ЦДІА УРСР, ф. 619, оп. 1, спр. 1352, арк. 3.

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 619, оп. 1, спр. 1385, арк. 68.

ставу третього стану на жорстоке ставлення представників адміністрації до підлеглих. Їх скаргу розглядав Кам'янецький земський суд, проте його вирок про шестимісячне тюремне ув'язнення Торчинського не був виконаний власницею заводу поміщицею Русановою¹².

Часто робітники скаржилися на недоброякісне харчування. «Харчі протягом усієї зими були дуже поганими,— розповідав робітник Смілянського заводу Дмитро Олаєв у березні 1852 р.,— борошно змішували в деякі місяці з ячменем, пшоно нечисте, часто було більше полови, ніж самого пшона»¹³. Управляючий цього ж заводу в 1859 р. писав, що «робітники на різних роботах скаржилися на погане харчування..., і я переконався в цьому, побачивши хліб невипеченим»¹⁴.

Робітники просили також поліпшити умови праці і життя, збільшити заробітну плату. Як правило, поміщики і цукрозаводчики не задовольняли скарг і прохань підлеглих, тому останні шукали захисту в державних органах. Інколи сваволя адміністрації і поміщиків була настільки очевидною, що органи влади змушені були вживати заходів до її стримування. Так, у серпні 1846 р. робітник Шепетівського заводу Никифор Петіон подав скаргу приставу на майстра Сальмо-Робіна за систематичні покарання «його та інших селян», що працювали на заводі. На суді робітники показали сліди побоїв і довели цим самим вину майстра. Суд оштрафував Сальмо-Робіна на 20 крб. сріблом¹⁵.

Причиною подання багатьох скарг було невиконання поміщиками і цукрозаводчиками умов контрактів. Наприклад, 21 квітня 1858 р. наглядач Куренівського кварталу писав адміністрації Куренівського цукрово-рафінадного заводу (Київ), що «скарги робітників цукрово-рафінадного заводу вже подавалися неодноразово», і тепер державні селяни Жуковського управління Київського повіту Кузьма Полегенький, Роман Чухлін та інші знову скаржаться, що уже декілька місяців завод виплачує їм по 8 крб. на місяць, а не по 9 крб., як було домовлено. Наглядач просив адміністрацію дотримуватися умов контракту¹⁶.

Подібні скарги подавалися досить часто. Так, за неповними даними, лише від робітників цукрових заводів графа Бобринського в 1859 р. надійшло 15 скарг і прохань, 4 з яких — на погане харчування і знущання підприємців, причиною 5 скарг була невиплата зароблених грошей тощо¹⁷.

Більшість скарг тривалий час не розглядалася, що було звичайним явищем для тогочасної Росії. Наприклад, 1858 р. від різних верств населення Київської губернії надійшло 6362 скарги, 1937 з яких визнано такими, що заслуговують на увагу, одразу відмовлено 570 подавачам, а решту — $\frac{2}{3}$ скарг — залишено «у стані розгляду»¹⁸.

Хоч скарги свідчили про низький рівень свідомості робітників, однак вони давали і позитивні наслідки. Часто робітників спільно виробляли свої вимоги, для подання скарг виділяли «ходаків» — найбільш авторитетних товаришів. Це деякою мірою згуртовувало робітників, об'єднувало їх спільністю мети. Вони шукали інші, більш ефективні методи боротьби з існуючими порядками.

¹² ХмОДА, ф. 228, оп. 1, спр. 2115, арк. 1—7, 25.

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 619, оп. 1, спр. 2240, арк. 19.

¹⁴ Там же, спр. 1412, арк. 164.

¹⁵ К. Г. Зобляй. Назв. праця, стор. 227—228; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 1, спр. 6506, арк. 3—15.

¹⁶ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 1664, оп. 1, спр. 3, арк. 14.

¹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 619, оп. 1, спр. 49, 1394, 1412, 1413, 2180.

¹⁸ КОДА, ф. 804, оп. 1, спр. 44, арк. 14.

Досить поширеною її формою у досліджуваний період була відмова виконувати розпорядження цукрозаводчиків і наглядачів. Так, у 1846 р. 103 кабальні робітники Смілянських цукрових заводів після закінчення виробничого сезону відмовилися «займатися іншими роботами» і вимагали дозволу на повернення до своїх сімей. Не одержавши дозволу, селяни поміщика Хмизовського з Могилівської губернії почали самовільно залишати завод. Адміністрація, всупереч своїй волі, була вимушена відпустити селян додому раніше визначеного контрактом строку¹⁹.

Але майже завжди подібні «самочинства» робітників жорстоко каралися поміщиками і адміністрацією підприємств. Коли селяни Суразької економії відмовилися залишитись ще на рік на Смілянських заводах, адміністрація «дала їм зрозуміти, що самочинство не приведе ні до чого хорошого.., частина з них у тому переконалася»,— зазначалось в листі представника контори заводу до поміщика²⁰. Влітку 1852 р. робітник Смілянського цукрово-рафінадного заводу Максим Іванов, який часто «рішуче ухилявся від роботи», був відправлений «у поліцію»²¹.

Активною формою боротьби робітників були втечі. З цукрових заводів вони втікали як поодинокі, так і групами. Так, управляючий Багринівською економією (Поділля) Шнейдер у 1853 р. обвинувачував орендаря заводу Томачинського в тому, що він допоміг робітнику цукроварні Григорію Сапуну самовільно виїхати в Бессарабію²².

Особливо часто тікали кабальні робітники, яких поміщики змушували працювати замість відробітку панщини. Управляючий Смілянськими цукровими заводами повідомляв поміщику Маркевичу, що в травні 1856 р. прибув прикажчик з людьми, але з 100 душ по дорозі втекло 18²³. 1848 р. адміністрація Смілянських цукрових заводів вимагала від Богушевської контори повернення на заводи 200 чол., які самовільно залишили роботу. Але остання пообіцяла направити лише 100 осіб, та й то за умови, що ці люди будуть одержувати харчі²⁴.

Не всі втікачі поверталися до своїх сімей. З 200 селян, що втекли з Смілянських цукрових заводів, додому повернулося «не більше 70 осіб», частина померла в дорозі, інші шукали роботу за вільним наймом²⁵. Так, навесні 1839 р. представники адміністрації цукрових заводів Бобринського виявили в Миколаївському Чорноморському адміралтействі 23 втікачів і добилися повернення їх на Смілянські заводи²⁶. 21 серпня 1857 р. Смілянська головна контора повідомила управляючого Суразькою економією, що 7 робітників втекли і протягом 3,5 місяців перебували «лише в 10 верстах від того місця», де працювала решта робітників економії²⁷.

Не витримували тяжкої праці і систематичних знущань прикажчиків і наглядачів оброчні і державні селяни. На початку жовтня 1855 р. 45 державних селян самовільно залишили роботу на Смілянських заводах. Золотоніське окружне управління за втечу передало їх суду з рекомендацією відправити їх з урядником знову на заводи²⁸.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 619, оп. 1, спр. 2117, арк. 111—113.

²⁰ Там же, спр. 1385, арк. 68.

²¹ Там же, спр. 2151, арк. 7.

²² Вінницький обласний державний архів, ф. 222, оп. 1, спр. 1834, арк. 496.

²³ ЦДІА УРСР, ф. 619, оп. 1, спр. 1375, арк. 102.

²⁴ Там же, спр. 2172, арк. 53.

²⁵ Там же, арк. 54.

²⁶ Там же, оп. 2, спр. 2, арк. 1.

²⁷ Там же, оп. 1, спр. 1395, арк. 11—12.

²⁸ Там же, спр. 2151, арк. 203—205.

У 50-х роках XIX ст. втечі селян з цукроварень набирали масового характеру. З уривкових даних відомо, що протягом 1854—1859 рр. лише з Смілянських цукрових заводів втекло більше 600 робітників²⁹. Зростання кількості втікачів змушені були визнати навіть органи влади. Зокрема, у рапорті волинського губернатора за 1850 р. зазначалося, що рік у рік в губернії збільшується кількість «втікачів і бродяг» і лише в цьому році затримано 1263 осіб³⁰. Певна частина з них — це робітники цукрових заводів. У 1854 р. в Київській губернії затримано «біглих» 2244 чоловіки і 1564 жінки, з них 998 чоловіків і 209 жінок з Київської губернії, а решта — з інших губерній³¹.

Царське самодержавство всіляко захищало інтереси цукрозаводчиків. Так, у 1853 р. купці-цукрозаводчики Яхненко і Симиренко звернулися до київського генерал-губернатора з проханням запровадити на цукроварнях Київщини положення 1835 р. «Про відносини між хазяями фабричних закладів і робочими людьми, що поступають до них за наймом»³², за яким робітникам заборонялося до закінчення строку найму залишати роботу і вимагати підвищення заробітної плати. Їх прохання мотивувалося тим, що останнім часом не вистачає робочої сили, внаслідок чого багато заводів «не забезпечено успішним ходом робіт». І вже того ж року положення набрало чинності в Київській і Подільській губерніях³³.

Тепер цукрозаводчики не просили, а вимагали у поміщиків повернення втікачів. У серпні 1854 р. Смілянська контора вимагала від управляючого Августовської економії Могилівської губернії дати негайно «розпорядження, щоб люди, які втекли звідси без будь-яких причин, були повернуті на роботи якнайшвидше, але не пізніше 15 серпня»³⁴.

Не менш поширеною формою протесту проти нестерпних умов праці були самогубства робітників. 28 серпня 1853 р. в рапорті Вінницького земського суду зазначалося, що селянин Захар Подосенко працював на Якушинецькому цукровому заводі лише 4 дні, після чого захворів. Оскільки завдаток у розмірі 4 крб. сріблом, який він одержав, повернути не вдалося, а працювати на цукровому заводі Подосенко не міг, то, не знайшовши іншого виходу, селянин повісився³⁵.

Часто робітники свідомо псували машини і апарати. Так, під час будівництва цукрового заводу в с. Бучаках (маєток С. Потоцької) підневільні робітники «не укріпили шпунтом» парового котла, що призвело до аварії³⁶. В грудні 1853 р. управляючий Капітоновським цукровим заводом повідомляв у Борисівську вотчину поміщика Щимкевича, що його селяни працюють погано, псують агрегати, «кидаючи каміння і шматки заліза разом з буряками під тертушку тільки для того, щоб поламати машину і цим самим зупинити завод»³⁷.

Примітивне обладнання цукрових підприємств, майже повна відсутність техніки безпеки призводили до виникнення пожеж на окремих заводах. Однак часто-густо підприємства підпалювали самі робітники. Так, 24 лютого 1851 р. Ямпільський земський суд Подільської губернії

²⁹ Там же, спр. 1370, 1384, 1394, 1395, 2151, 2193.

³⁰ Там же, ф. 442, оп. 1, спр. 8121, арк. 18.

³¹ КОДА, ф. 804, оп. 1, спр. 5, арк. 138.

³² ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 1, спр. 9486а, арк. 1.

³³ Полное собрание законов Российской империи, т. XXVIII, СПб., 1854, стор. 61, 669.

³⁴ ЦДІА УРСР, ф. 619, оп. 1, спр. 1374, арк. 5.

³⁵ О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. II, К., 1962, стор. 341.

³⁶ ЦДІА УРСР, ф. 486, оп. 1, спр. 10530, арк. 341.

³⁷ Там же, ф. 619, оп. 1, спр. 1370, арк. 58.

повідомляв київському генерал-губернатору, що в ніч з 20 на 21 лютого в с. Маївка згорів цукровий завод, причому в цей час печі не працювали, оскільки вже було закінчено переробку всіх буряків. Але причини пожежі не встановлено³⁸. Аналогічні пожежі виникли на Верхняцькому заводі Уманського повіту в ніч з 17 на 18 вересня 1854 р. і Пруснянському заводі поміщика Мацевича на Черкащині (серпень 1856 р.)³⁹.

Лише в 50-х роках на Правобережній Україні спалахнуло 11 цукрових підприємств: 3 з них навмисно підпалено, в 4 випадках були підстави сподіватися, що це зробив хтось сторонній, в трьох — не з'ясовано причин і тільки в одному випадку зовсім не говориться про них⁴⁰. Таким чином, у середньому щороку два заводи з тих чи інших причин були охоплені полум'ям.

У 50-х роках XIX ст. в боротьбу зключаються й наймані робітники цукроварень. Вони виступають спільно з кабальними. Найбільшими були виступи робітників заводів купців Яхненка і Симиренка. Відпрацювавши виробничий сезон, але не дочекавшись закінчення строку найму, 53 робітники з центральних губерній Росії почали вимагати від цукрозаводчиків паспорти. Коли підприємці відмовились їх видати, більше половини робітників втекли без документів і в лютому 1853 р. прибули до Києва з скаргою на цукрозаводчиків. Губернське начальство наказало їм повернутися на завод, але з 13 чол. повернувся лише один.

2 квітня того ж року 130 робітників-татар, які працювали в кількох артілях, почали збиратися групами і, домовившись «не видавати один одного», 24 травня самовільно залишили завод, 2 квітня відмовилися працювати 13 державних селян з Черкаського повіту. У червні 95 робітників — підданих поміщика Пустовського з Пінського повіту — також «самочинно залишили завод», але пристав наздогнав їх і повернув на підприємство. Цього ж місяця 80 селян поміщика Новицького з Полтавської губернії «змовились піти з заводу наступної ночі». Група інших робітників (більше 100 чол.) також готувалася до втечі, але, боячись «найсуворішого покарання», залишилася на місці, однак до роботи не приступила. Цукровий завод не працював. Його власники звернулися за допомогою до жандармського управління. Частину робітників повернули на завод. А робітників-татар наздогнали аж у Смілі. Останні заявили, що «ні під яким приводом» не повернуться на завод, краще «підуть у заслання, навіть приймуть смерть»⁴¹. На судовому процесі в Черкасах вони розповіли про тяжкі і виснажливі умови праці, де їх примушували переносити великі вантажі, за найменшу провину штрафували, зобов'язували працювати у вихідні і святкові дні, погрожуючи «назавжди приписати до заводу»⁴². Ці факти не могли спростувати навіть представники підприємства.

Під час заворушень на Городищенському цукровому заводі (1853 р.) особливо яскраво проявилися характерні особливості робітничого руху дореформеного періоду: низька організованість і стихійність виступів (не всі робітники брали в них участь і виступали одночасно), не було єдиного керівного центру. Так, з 130 робітників-татар, що працювали на заводі, не вийшли на роботу 102, а з 30 дер-

³⁸ Там же, ф. 442, оп. 1, спр. 8687, арк. 4.

³⁹ Там же, спр. 1145, арк. 3; оп. 35, спр. 164, арк. 6.

⁴⁰ Там же, оп. 1, спр. 8687, 8691, 11405; оп. 32, спр. 346, 1138, 1405; оп. 33, спр. 465; оп. 35, спр. 164, 715; КОДА, ф. 2, оп. 2, спр. 3219.

⁴¹ ЦДА УРСР, ф. 442, оп. 1, спр. 10499, арк. 2, 12, 16.

⁴² Там же, арк. 14–16.

жавних селян Черкаського повіту — 12. Важливою рисою цього виступу був той факт, що робітники різних національностей — українці, росіяни, білоруси і татари — починали розуміти необхідність спільної боротьби проти гнобителів, хоча ще й не усвідомлювали основної причини своїх бідувань.

Не меншого розмаху набрали виступи робітників Смілянських цукрових заводів влітку 1858 р. За вимогою адміністрації підприємства Інсарський повітовий суд розглянув справу про втікачів. На суді вони заявили, що «краще підуть в острог за вирокom суду етапом», ніж повернутися на заводи⁴³. Щоб зберегти «порядок і спокій», місцеві органи влади були змушені, за свідченням старокостянтинівського городничого, посилити суворий нагляд за неблагонадійними робітниками цукрових підприємств⁴⁴.

Отже, у досліджуваній період робітники цукрової промисловості Правобережної України, як і всієї Росії, будучи ще передпролетаріатом, не розуміли справжніх причин свого тяжкого становища і тому помилково вважали, що його можна поліпшити шляхом спалювання маєтків або підприємств чи організацією втеч. Найгостріша боротьба проходила на тих заводах, де працювали кріпаки або кабальні робітники, тобто там, де широко використовувався позаекономічний примус.

Слід зазначити, що, хоч робітники цукроварень почали виділятися із загальної маси селянства, але їх виступам, як і селянським, були властиві локальність, стихійність, відсутність чіткої політичної програми. До того ж, в артілях, які створювали цукрозаводчики за національними чи територіальними ознаками, існувала кругова порука. Кожна артіль на підприємстві являла собою відокремлену одиницю.

За таких умов зусилля робітників спрямовувалися не на організовані виступи проти гніту поміщиків і наглядачів, а на псування окремих машин і апаратів, підпалювання підприємств. Все це свідчило про низький рівень свідомості робітників дореформеного періоду. Щодо цього В. І. Ленін писав: «Роздрібнена, одинична, дрібна експлуатація прив'язує трудящих до місця, роз'єднує їх, не дає їм можливості зрозуміти свою класову солідарність, не дає можливості об'єднатися, зрозумівши, що причина гноблення — не та чи інша особа, — а вся господарська система»⁴⁵. Крім того, необхідно враховувати сезонний характер діяльності цукрових заводів, де робітники були разом лише 4—6 місяців, а решту часу виконували сільськогосподарські роботи. Подання скарг свідчило про оборонний характер виступів. Але окремі бунти, спроби невиконання рішень суду — це вже перші прояви класової свідомості робітників. В. І. Ленін вказував: «...Примітивні бунти виражали вже собою деяке пробудження свідомості: робітники втрачали споконвічну віру в непорушність порядків, які давили їх, починали... не скажу розуміти, а почувати необхідність колективної відсічі, і рішуче поривали з рабською покірністю перед начальством»⁴⁶.

В цілому виступи робітників цукрових заводів були важливою складовою частиною загальноросійського робітничого і селянського руху напередодні реформи 1861 р.

⁴³ Там же, ф. 619, оп. 1, спр. 2193, арк. 24—39.

⁴⁴ Там же, ф. 442, оп. 798, спр. 63, ч. 1, арк. 27.

⁴⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 1, стор. 289—290.

⁴⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 28.

Е. М. ГОЛІН (Київ)

**ПОЛЬСЬКІ ЗАХІДНІ ТА ПІВНІЧНІ
ЗЕМЛІ ПІСЛЯ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ**

Внаслідок всесвітньо-історичної перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні Народній Польщі, згідно з рішеннями Потс-

дамської конференції, були повернуті її споконвічні землі по ріках Одрі, Нисі та на Балтійському узбережжі.

За період, що минув після другої світової війни, народ ПНР, керований Польською об'єднаною робітничою партією, відбудував господарство возз'єднаних земель, всебічно розвинув їх економіку і культуру, перетворив на процвітаючі області країни. Завдання, які вирішувалися тут, за складністю не мали рівних в історії. Необхідно було заселити, освоїти, економічно розвинути і злити воєдино з рештою польських земель територію, рівну $\frac{1}{3}$ всієї площі країни. При цьому слід зазначити, що всі ці процеси здійснювалися країною, яка до другої світової війни була однією з найвідсталіших у Європі, а в роки окупації зазнала величезних матеріальних та людських втрат. Труднощі полягали й у тому, що процес господарського будівництва на возз'єднаних землях відбувався одночасно з відродженням із попелу і руїн решти польських земель, з проведенням найглибших політичних, соціально-економічних та культурних перетворень у масштабі всієї країни.

Вороги комунізму на Заході багато разів передвіщували Польщі невдачі у заселенні, господарському освоєнні та розвитку її західних та північних земель. Проте, що було б неможливим для капіталістичної держави, стало можливим для соціалістичної країни. Успіхи Народної Польщі в економічному розвитку західних і північних земель — це, насамперед, результат соціалістичної системи господарства, соціалістичного ладу, який зробив освоєння і розвиток возз'єднаних земель кровною справою мільйонів польських трудящих.

Не менш важливим фактором, що обумовив розквіт економіки західних і північних земель, є приналежність Народної Польщі до світової соціалістичної системи. Братня співпраця ПНР з іншими соціалістичними країнами, і насамперед з СРСР, полегшила і прискорила освоєння та економічний розвиток возз'єднаних земель. Лише в 1950—1960 роках Радянський Союз поставив Польщі устаткування майже для 100 заводів, електростанцій тощо, а також надав технічну допомогу в будівництві ще 200 підприємств¹. Серед об'єктів, споруджених з допомогою СРСР,— і ряд промислових новобудов на західних і північних землях. Таким чином, успіхи Народної Польщі в економічному розвитку возз'єднаних земель — це переконливе свідчення високої ефективності соціалізму, його величезних переваг над капіталістичною системою. «Соціалізм,— підкреслював Перший секретар ЦК ПОРП тов. Е. Герек,— гарантував Польщі повернення на споконвічні п'ястівські землі вздовж Одери і Балтики, колись відторгнуті силою, створив умови для відбудови монолітної, однорідної в національному відношенні польської держави»². Саме тому, в умовах гострої ідеологічної боротьби, яка відбувається нині на світовій арені між соціалізмом і капіталізмом, дослідження історичних досягнень Польщі на західних і північних землях є важливим і актуальним. Крім того, важливість вивчення історичних досягнень польського народу на возз'єднаних землях визначається й тим, що навіть після офіційного визнання ФРН післявоєнних кордонів у Європі, в цій країні продовжують активно діяти реваншистські сили, яких не можна недооцінювати. Причому, якщо раніше їх

¹ «Коммунист», 1975, № 5, стор. 87.

² «Правда», 22 липня 1974 р.

спільниками були найтвердолобіші політики в інших країнах Заходу, то нині вони мають підтримку і з боку кліки Мао Цзе-дуна, яка взяла на себе підлу роль підбурювача західнонімецьких реваншистів до перегляду післявоєнних європейських кордонів³. У своєму виступі на XXV з'їзді КПРС голова Німецької комуністичної партії Г. Міс відзначив, що пекінські маоїсти відкрито і беззастережно стали пособниками найреакційніших сил західнонімецького імперіалізму⁴.

У псевдонауковому обґрунтуванні реваншистських зазіхань на землі соціалістичних країн активну роль відіграє пресловутий «остфоршунг» («дослідження Сходу»). Велика заслуга у викритті його інсинуацій та розробці історико-економічної проблематики західних та північних земель належить ученим ПНР, зокрема, колективу познанського Західного інституту, який спрямовує та об'єднує всю наукову роботу, що ведеться у ПНР в цьому напрямі. Радянські науковці не можуть залишатися осторонь боротьби з брехливими твердженнями «остфоршунгу», тим більше, що західнонімецькі реваншисти висувають вимоги не лише на возз'єднанні землі Польщі, але й на Калінінградську область та район Клайпеди.

Фальсифікатори багато разів здіймали галас про «нездатність» Народної Польщі заселити західні і північні землі⁵. Проблема заселення повернутих земель і справді була дуже складною. Напередодні другої світової війни на цих землях проживало 8,8 млн. чол.⁶, у тому числі близько 1,2 млн. польського населення, яке збереглося тут, незважаючи на багатовікові намагання його онімення. При наближенні фронту основна маса німецького населення (за підрахунками автора на основі офіційних західнонімецьких джерел близько 5,7 млн. чол.)⁷ залишила ці землі⁸. Буржуазні пропагандисти твердять, нібито Польща вже після війни «вигнала» з повернутих їй земель усе німецьке населення, що проживало тут⁹. Проте це злісна вигадка. У післявоєнний час (з 1945 по 1949 рр.) з усієї території Польщі (а не лише з возз'єднаних земель) в обидві частини Німеччини було репатрійовано близько 3,2 млн. німців¹⁰. На західних і північних землях залишилося місцеве польське населення (понад 1 млн. чол.)¹¹.

Таким чином, швидке заселення возз'єднаних земель стало проблемою першорядного значення, оскільки без її розв'язання неможлива була їх господарська відбудова. Цей процес відбувався в ході революційних перетворень у масштабі всієї країни, в умовах запеклої боротьби, яка за своєю гостротою межувала з громадянською війною. Десятки тисяч борців за нову, соціалістичну Польщу — польських комуністів — загинули. Поселенську кампанію очолила Польська робітничка партія. Вона провела серед трудящих величезну роз'яснювальну, агі-

³ Див. «Правда», 22 лютого 1975 р.

⁴ Див. «Правда», 3 березня 1976 р.

⁵ Див. A. Eissner. Stockende Besiedlung der deutschen Ostgebiete.— "Aussenpolitik", Stuttgart, 1961, Heft 11, стр. 789; Das östliche Deutschland. Ein Handbuch, Würzburg, 1959, стр. 827—828, та ін.

⁶ Ziemia Zachodnie i Północne w liczbach, Warszawa, 1966, стр. 42.

⁷ Підраховано за: Die deutschen Vertreibungsverluste, Wiesbaden, 1958, стр. 67, 116, 153, 187; Tatsachen zum Problem der deutschen Vertriebenen und Flüchtlinge, Bonn, 1961, Tafel 3.

⁸ Під час втечі населення зазнало значних втрат, відповідальність за які сучасні реваншисти намагаються цинічно перекласти з гітлерівських властей на ПНР та СРСР. (Див. «Правда», 25 квітня 1975 р.).

⁹ Див. Das östliche Deutschland, стр. 823; A. Eissner. Polnische Annexionen nach dem ersten Weltkrieg.— „Aussenpolitik“, 1962, Heft 1, стр. 57.

¹⁰ Materiały i studia z najnowszej historii Polski, I, Warszawa, 1963, стр. 127; Rocznik Statystyczny 1950, Warszawa, 1951, стр. 22.

¹¹ Materiały i studia z najnowszej historii Polski, I, стр. 128.

таційну та організаторську роботу, відрядила на західні і північні землі десятки тисяч своїх членів, а також оперативні групи, які організовували там осередки ППР, апарат державної влади та управління, налагоджували відбудову і роботу промисловості. По всій країні були створені переселенські комітети. Міста і повіти старих земель брали шефство («патронат») над відповідними адміністративно-територіальними одиницями на возз'єднаних землях. Туди також поселялися і демобілізовані воїни Війська Польського.

Поселенці складали три великі контингенти: 1) переселенці з старих воєводств; 2) репатріанти з СРСР (головним чином із західних областей УРСР, БРСР, а також з Литви); 3) реемігранти з країн Заходу (головним чином з Франції). Наприкінці 1950 р. польське населення західних і північних земель становило вже 5 936,2 тис. чол.¹²

У наступні роки зростання чисельності населення на возз'єднаних землях відбувалося головним чином за рахунок надзвичайно високих темпів природного приросту, який був (і залишається нині) значно вищим за середній по всій Польщі. Це явище пояснюється особливостями вікової структури поселенців. Ще в середині 60-х років половину жителів возз'єднаних земель становили люди, що народилися тут після війни¹³. Як наслідок, за станом на 31 грудня 1973 р. населення західних і північних воєводств* становило вже 8,9 млн. чол.¹⁴ Важливо відзначити, що в демографічному відношенні ці землі більш щільно зрослися з рештою польських земель, ніж колись із землями Німеччини (у довоєнний час на ці землі припадало 21,2% території і лише 12,3% населення, а нині частка цих земель у території країни — близько 33%, в населенні — 26,5)¹⁵.

Землі на схід від Одери та Нейсе були найменш розвинутим в індустріальному відношенні районом Німеччини. Промислове виробництво зосереджувалося головним чином у Сілезії, хоч і там питома вага населення, зайнятого в промисловості, була нижчою, ніж у середньому по Німеччині. До того ж підприємства на цих землях надзвичайно потерпіли від воєнних руйнувань, розміри яких західнонімецькі реваншисти, щоб применшити вклад польського народу в післявоєнний економічний розвиток своєї країни, всіляко занижують¹⁶. У дійсності ж на західних та північних землях було зруйновано 72,6% всіх промислових підприємств (проти 65,2% по країні в цілому)¹⁷.

Фальсифікатори намагалися довести, ніби поляки на західних та північних землях лише «витрачали німецьку спадщину», нічого не створюючи взамін¹⁸. Насправді капіталовкладення в соціалістичному секторі економіки на цих землях лише за перше післявоєнне двадцятиріччя становили понад 350 млрд. злотих, у тому числі в промисло-

¹² Западное Агентство Печати (далі — ЗАП). Информационный бюллетень, 1965, № 7, стор. 21.

¹³ ЗАП. Информационный бюллетень, 1966, № 2, стор. 20.

* Ольштинського, Гданського, Щецинського, Кошалінського, Зельоногурського, Вроцлавського (з містом Вроцлав), Опольського. Кордони возз'єднаних земель не цілком збігаються з кордонами цих воєводств. (Назви воєводств подані згідно з адміністративним поділом, що існував у ПНР до червня 1975 р.).

¹⁴ Rocznik Statystyczny 1974, Warszawa, 1974, стор. 67.

¹⁵ Підраховано за: Ziemię Zachodnie i Północne w liczbach, стор. 10; Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1956. Wiesbaden, 1956, стор. 13, 585; Rocznik Statystyczny 1974, стор. 67.

¹⁶ Див. А. Ейсснер. Polens materiellen Verluste im Zweiten Weltkrieg. — "Ausserpolitik", 1962, Heft 12, стор. 830—836.

¹⁷ Rocznik Statystyczny 1947, Warszawa, 1947, стор. 72.

¹⁸ Див. Das östliche Deutschland, стор. 851.

вість — близько 160 млрд. злотих¹⁹. Вже до середини 60-х років переважна частина основних фондів господарства на возз'єднаних землях була створена трудовими зусиллями та матеріальними витратами польського народу. Капіталовкладення в промисловість на цих землях за період з 1945 по 1970 рр. майже в 3 рази перевищили оціночну вартість основних фондів промисловості напередодні другої світової війни²⁰. Можна з певністю твердити, що вже на початку 70-х років практично всі основні фонди промисловості на західних і північних землях Польщі були справою рук польського народу, а промислове виробництво тут перевищувало довоєнний рівень, за нашими підрахунками, в 4,4 раза²¹.

В індустріальному розвитку возз'єднаних земель за післявоєнний час відбулися глибокі якісні зміни, виник ряд нових галузей виробництва. Значно зросла питома вага важкої і хімічної промисловості, електроенергетики і електротехніки, машинобудування, радіоелектроніки та ін. Одним з найбільших досягнень польського народу було спорудження тут одного з велетнів польської індустрії — Турошувського паливно-енергетичного комбінату, створеного при братній допомозі СРСР та НДР. Внаслідок його введення (1965 р.) у дію видобуток бурого вугілля перевищив рівень 1936 р. в 6,7 раза, а виробництво електроенергії — у 5,3 раза²². Нині на північні і західні землі припадає більше половини загальнопольського видобутку бурого вугілля і близько 30% виробництва електроенергії²³. А внаслідок створення на возз'єднаних землях потужної мідної промисловості (Легніцько-Глогувський міднопромисловий округ) ПНР нині не лише задовольняє власні потреби в міді (яку раніше імпортувала), але й перетворилася на експортера цього цінного металу.

За роки народної влади на західних і північних землях Польщі збудовано десятки великих промислових підприємств, продукція яких відома далеко за межами країни. Так, важкі верстати, що виробляються на заводі «Рафамет» у м. Кузня Рациборська, експортуються в десятки країн, у тому числі в ФРН, Англію, Японію. Світовою славою користуються пасажирські вагони та електропоїзди заводу «Пафаваг» у Вроцлаві. В цьому ж місті розташований завод «Ельвро», де виготовляються електронно-обчислювальні машини (у рамках РЕВ постачає свої виробни в інші соціалістичні країни).

Показником бурхливого розвитку хімічної промисловості на возз'єднаних землях є хоча б те, що ще в середині 60-х років виробництво тут сірчаної кислоти перевищило рівень 1937 р. майже в 7 разів²⁴.

Вийшовши широким фронтом на Балтику, Народна Польща створила сучасне і розгалужене морське господарство. В 1973 р. польські судноверфі (ім. В. І. Леніна у Гданську, ім. А. Варського в Щеціні, ім. Паризької Комуні в Гдині) збудували 77 океанських суден загальною місткістю 742 тис. реєстрових тонн бруто²⁵, в той час як довоєнне сумарне виробництво суден на цьому узбережжі становило близько

¹⁹ Підраховано за: Rocznik Statystyczny 1966, Warszawa, 1966, стор. 91, 101; Ziemie Zachodnie i Północne w liczbach, стор. 14; Ziemie Zachodnie w granicach Macierzy, Poznań, 1966, стор. 23 (в цінах 1961 р.).

²⁰ Підраховано за: Ziemie Zachodnie w granicach Macierzy, стор. 201; H. Rechowicz. Western and Northern Poland, Warsaw, 1972, стор. 30.

²¹ Підраховано за: „Trybuna Ludu”, 9 травня 1965 р.; H. Rechowicz. Назв. праця, стор. 32.

²² Підраховано за: Rocznik Statystyczny Przemysłu 1966, Warszawa, 1967, стор. 132—133.

²³ H. Rechowicz. Назв. праця, стор. 34.

²⁴ Підраховано за: Rocznik Statystyczny Przemysłu 1966, стор. 134—135.

²⁵ Rocznik Statystyczny 1974, стор. 217.

30 тис. т на рік²⁶. ПНР нині посідає дев'яте — десяте місце в світі по виробництву морських і друге (після Японії) — риболовних суден²⁷, які відзначаються високим технічним рівнем і користуються величезним попитом на світовому ринку. Серед постійних покупців польських суден на першому місці стоїть Радянський Союз, гарантований ринок якого є одним з факторів, що визначають бурхливе зростання суднобудування Польщі. А завдяки створенню сучасного океанського риболовства морські вилови ПНР порівняно з 1938 р. зросли більш як у 17 разів²⁸.

Польські порти на Балтиці — Гданськ, Щецін, Гдиня, внаслідок їх докорінної реконструкції та розширення, забезпечують нині не лише потреби зовнішньої торгівлі країни, але й транзит інших соціалістичних держав (ЧССР, НДР, Угорщини та ін.). Їх вантажооборот значно перевищує довоєнний і продовжує динамічно зростати. Тоннаж польського торговельного флоту зріс порівняно з довоєнним часом майже у 17 разів²⁹. Таким чином, морське господарство ПНР, що базується на Балтійському узбережжі, перетворилося на надзвичайно важливу, органічно складову частину економіки країни.

Реваншистська пропаганда багато разів віщувала Народній Польщі невдачі й у відбудові та піднесенні сільського господарства возз'єднаних земель, всіляко применшувала успіхи польського народу у цій справі³⁰. Проте дійсність спростувала й ці твердження. Ще в першій половині 60-х років на західних і північних землях було перевищено довоєнну врожайність зернових, а в середині 60-х років — досягнуто довоєнної врожайності картоплі (в 1970 р. вона становила вже 197 ц з гектара проти 168 ц з 1 га в 1934—1938 рр.)³¹.

Незважаючи на майже повне знищення поголів'я худоби під час війни, в 1973 р. у 7 західних і північних воєводствах налічувалося 3,7 млн. голів великої рогатої худоби, 3,1 млн. свиней³². Товарна продукція сільського господарства на цих землях вища, ніж середня по країні, що пояснюється, насамперед, високою питомою вагою тут великих, механізованих державних господарств, які відіграють важливу роль у забезпеченні всієї Польщі продовольством і сировиною.

На початку 70-х років на західних і північних землях ПНР функціонувало 27 з 85 вищих навчальних закладів країни. З них найбільшим академічним центром є Вроцлав з його 8 вузами (в тому числі університетом, політехнічним інститутом, вищою економічною школою, консерваторією). На цих землях розташовані видатні науково-дослідні центри, театри, бібліотеки, а Балтійське узбережжя, Мазурські озера та ін. перетворилися на місця масового туризму і відпочинку.

Однією з тез, поширюваних реваншистською пропагандою, є твердження, ніби Народна Польща не спромоглася злити возз'єднані та

²⁶ "Polish Western Affairs", 1962, № 1, стор. 195; ЗАП. Информационный бюллетень, 1959, № 7, стор. 34.

²⁷ Польская Народная Республика. Справочник, М., 1974, стор. 51.

²⁸ ЗАП. Информационный бюллетень, 1959, № 26, стор. 5; Ziemię Zachodnie i Północne w liczbach, стор. 29; Rocznik Statystyczny, 1974, стор. 262.

²⁹ Ziemię Zachodnie i Północne w liczbach, стор. 27; Rocznik Statystyczny 1974, стор. 395.

³⁰ Див. Niederschlesien unter polnischer Verwaltung. Unter Mitarbeit von Richard Breyer, Dieter Grossmann und Karl Hartmann, von Ernst Bahr und Kurt König, Frankfurt/Main—Berlin, 1967, стор. 65, 139; "Osteuropa — Wirtschaft", Stuttgart, 1961, Heft 2, стор. 150.

³¹ Ziemię Zachodnie i Północne w liczbach, стор. 23; H. Rechowicz. Назв. праця, стор. 78. Порівнюючи ці дані, слід мати на увазі високий рівень хімізації сільського господарства довоєнної Німеччини.

³² Rocznik Statystyczny 1974, стор. 310.

інші свої землі в єдиний народногосподарський комплекс³³. А якщо це, мовляв, так, то і зараз ще не пізно повернути їх німецькому імперіалізму.

Насправді ж повна інтеграція західних і північних земель у єдиному народногосподарському комплексі країни — це найважливіший наслідок їх розвитку після другої світової війни. Всі землі Народної Польщі нерозривно зв'язані між собою. І якщо й досі поляки ще говорять про возз'єднані землі, то лише для того, щоб знову і знову показати всьому світові, і не в останню чергу — реваншистам на Заході, які величезні і глибокі зміни сталися тут при соціалізмі. Нині на західних і північних землях проживає понад чверть населення країни.

Польський народ з впевненістю і оптимізмом дивиться у майбутнє. Соціалістичні завоювання Народної Польщі та її державні кордони — непорушні. «Запорукою тому, — підкреслив у своїй промові Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв на ювілейному засіданні сейму з нагоди 25-річчя ПНР, — творча праця народів соціалістичних країн, їхні величні плани, їхня спільна рішучість розвивати своє братерське співробітництво в усіх галузях, зміцнювати Варшавський Договір, який надійно забезпечує суверенітет його учасників, безпеку і недоторканність кордонів соціалізму в Європі, в тому числі кордону Народної Польщі на Одрі і Нисі...»³⁴

Нині, як відзначив VII з'їзд ПОРП, Народна Польща вступає в новий, вищий етап соціалістичного розвитку, в етап будівництва розвинутого соціалістичного суспільства³⁵.

³³ Див. G. W. Strobel. Die deutsche Frage und Polen im Jahre 1962. — "Osteuropa", 1964, Heft 3, стор. 196—202; Zwanzig Jahre Volkspolen. — "Europa — Archiv", 13 Folge, 10 липня 1965 р., стор. 499—508.

³⁴ «Правда», 22 липня 1969 р.

³⁵ Див. "Trybuna Ludu", 9 грудня 1975 р.

Борці за щастя народу

М. Й. ШЛИК (Гродно)

**ВИДАТНИЙ ПОЛЬСЬКИЙ
МАРКСИСТ-ЛЕНІНЕЦЬ**

Юліан Брун був провідним ідеологом і теоретиком Комуністичної партії Польщі, полум'яним борцем за соціалістичну Польщу. Майбутній пропагандист марксизму народився 21 квітня 1886 р. у Варшаві в сім'ї з волелюбними, революційно-патріотичними традиціями. Ще його дід брав активну участь у польському визвольному повстанні 1863—1864 рр. У будинку Брунів часто проводилися лекції «Літаючого університету»*, на яких були присутні такі відомі вчені та громадські діячі, як Людвік Крживицький і Стефанія Семполовська. Там проходили також збори нелегального Союзу соціалістичної молоді,

* Літаючий університет — нелегальний вищий учбовий заклад, в якому викладання велося польською мовою, створений у зв'язку з проведенням царизмом у Польщі політики русифікації освіти. З метою конспірації його заняття проводилися на різних приватних квартирах, у тому числі й на квартирі Брунів.

членом якого пізніше став Юліан Брун. А в 1905 р. на квартирі Брунів постійно зустрічалися керівні діячі СДКПІЛ і був робочий кабінет Варшавського комітету цієї партії.

З 16 років Юліан залучається до революційної роботи, зокрема до видання підпільного молодіжного органу — газети «Рух». У 1902 р. за участь в першотравневій демонстрації його було виключено з гімназії, а в 1904 р. під час демонстрації на Гжибові — вперше заарештовано. 1905 р. Юліан Брун вступив до СДКПІЛ і під прапором революційного марксизму боровся проти самодержавства. В період революції 1905—1907 рр. він виконував різні партійні доручення в Любліні, Домбровському районі, а згодом уже як член районного комітету СДКПІЛ — у передмісті Варшави — Празі.

Після чергового арешту у 1906 р. Юліан Брун виїхав у Париж, де ґрунтовно вивчав суспільні науки в Сорбоннському університеті. До 1909 р. він був членом «паризької секції» СДКПІЛ. У той період у Франції популярною була течія революційного синдикалізму. Юліан Брун також цікавився питаннями про державу і парламентаризм, відповідь на які він знайшов лише значно пізніше — у праці В. І. Леніна «Державна революція».

У 1912 р. Юліан Брун повернувся до Кракова, а з 1914 по 1918 р. жив у Болгарії. Незважаючи на суворий поліцейський нагляд, там він активно співробітничав з членами партії «тісних соціалістів». Повернувшись на батьківщину у 1919 р., Юліан Брун вступив у Комуністичну партію Польщі і енергійно включився у політичне життя країни. Зокрема, в 1922 р. він був присутній у Львові на судовому процесі 39 комуністів, заарештованих у листопаді 1921 р. під час конференції Комуністичної партії Східної Галичини, що проходила в монастирі святого Юра. Хоча в ті роки ця партія формально вважалася легальною, однак поліція постійно переслідувала її членів. Львівський процес викликав великий політичний резонанс, адже перед судом присяжних стали такі відомі революціонери, як Стефан Круликовський, Казимеж Циховський, провідний діяч КПЗУ Остап Длуський, журналіст Юзеф Ковальчик, Чеслава Гроссерова та ін. Процес тривав півтора місяця. Незважаючи на нелегальне становище, Юліан Брун здійснив велику роботу щодо підготовки до видання стенограм засідань, які були опубліковані в легальній пресі.

Того ж року Юліан Брун як представник ЦК КРПП під псевдонімом Антонович взяв участь у роботі розширеного засідання бюро Комінтерну в Москві, де 21 лютого зробив доповідь.

У 1923 р. на історичному II з'їзді КРПП Юліана Бруна було обрано членом ЦК, а також редактором теоретичного органу партії — «Нови Пшегльонд». З цього часу він став одним з провідних публіцистів і пропагандистів Комуністичної партії Польщі.

У листопаді 1925 р. польський буржуазно-поміщицький уряд знову заарештував його і засудив до восьмирічного тюремного ув'язнення. Однак і в катівнях Мокотовської тюрми мужній польський марксист не припинив боротьби. Він був старостою політв'язнів і написав книгу «Трагедія помилок Стефана Жеромського», вперше видану у 1926 р. У ній переконливо показано, що С. Жеромський, засуджуючи Велику Жовтневу соціалістичну революцію, помилково вважав, що суспільний переворот повинен здійснитися шляхом культурної еволюції. Юліан Брун закликав С. Жеромського та інших представників польської інтелігенції відкинути ці романтичні ілюзії. Отже, він проводив думку про неминучість класової боротьби і соціалістичної революції. Відомий польський письменник Леон Кручковський, високо оцінюючи книгу Бруна, писав у «вступному слові» до її чергового видання: «Саме від неї роз-

почався мій шлях до марксизму як світогляду та директиви дій».¹

У 1926 р. в результаті обміну політв'язнями між Польщею і СРСР Юліан Брун виїхав у Москву. Невдовзі як кореспондент ТАРС він прибув до Парижа, але вже в 1927 р. був висланий французькими властями за розповідь про демонстрацію протесту проти страти Н. Сакко і Б. Ванцетті. У липні — вересні 1928 р. Брун у складі польської делегації брав участь у роботі VI конгресу Комінтерну. У 1929 р. його обрано членом ЦК КПЗБ, а в 1930 р. на V з'їзді КПП — членом ЦК КПП. З 1930 до 1937 р. він був членом центральної редакції теоретичного органу КПП — «Нови Пшегльонд». У цей час він проводить велику публіцистичну діяльність, зокрема друкує багато статей у журналах «Большевик», «Историк-марксист», «Драпо руж», «Рундшау» та ін. Перу Бруна належить і проект Маніфесту єдиного фронту ЦК КПП. В 1938—1939 рр. польський марксист пише ряд ґрунтовних праць, у тому числі «Зародження народної армії», «Пілсудчина і національне питання в Польщі», «Нарис історії Польщі».

Захопивши Бельгію, гітлерівці заарештовують Бруна, який тоді перебував там (у зв'язку з виданням газети «Нови Пшегльонд», редакція якої знаходилась у Бельгії), і переправляють у концтабір у Францію. Бруну вдалося втекти з табору і виїхати до Москви. В 1941 р. він переїхав до Саратова, де працював у польській редакції радіостанції ім. Т. Г. Шевченка. 27 листопада 1941 р. під псевдонімом Броневич польський революціонер виступав на радіомітингу, присвяченому дружбі польського і радянського народів. Він закликав поляків активніше боротися з фашистами, підкресливши, що незалежність їхньої країни можна відстояти тільки в ході спільної боротьби з радянськими братами.

У березні 1942 р. Юліан Брун вдруге виступив по радіо з лекцією на тему «Ленін і любов до батьківщини», а 29 березня 1942 р. — останній раз — на тему «Братерство радянських народів». Саме в ті важкі для нашої країни дні він наголошував, що розрахунки Гітлера та його кліки на виникнення національної ворожнечі в Радянському Союзі виявилися безпідставними. Діяльність Бруна та інших польських патріотів на радіостанції ім. Т. Г. Шевченка сприяла зміцненню дружніх відносин між обома народами. Високо оцінювали його роботу в цьому напрямі співробітники радіостанції. Так, заступник голови Українського радіокомітету В. Грош говорив, що, хоча Брун був найстарішим працівником, він писав не тільки краще, а й більше за всіх. Статті, фейлетони, історичні та літературні нариси, полемічні замітки — все це швидко виходило з-під пера Бруна. Він був справжнім енциклопедистом знань про Польщу, живою і точною антологією класичної і нової польської літератури².

28 квітня 1942 р. Юліан Брун помер. Його теоретична спадщина займає чільне місце в польській марксистській історіографії. Відомий соціолог Ежи Вятр вважає, що вона належить до найкращих сторінок у розвитку політичної думки польського робітничого руху.

Пам'ять Ю. Бруна гідно вшановують на його батьківщині — у Польській Народній Республіці. Нині ім'ям талановитого публіциста названо вулицю, школу і будинок журналіста, встановлено щорічну премію ім. Бруна для найбільш здібних молодих публіцистів. У 1955—1956 рр. видано його вибрані твори у двох томах.

Julian Brun. Stefana Zeromskiego tragedia pomylek, Warszawa, 1958, стор. 5.
Цит. за кн. Н. М. Калениченко. Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки другої світової війни, К., 1957, стор. 113.

На допомогу викладачу історії

ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЧНИХ ТА ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИХ ПОЧУТТІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ ТА В ПОЗАКЛАСНІЙ РОБОТІ

На всіх етапах розвитку радянського суспільства одним з головних завдань КПРС вважала і вважає виховання молоді в дусі радянського патріотизму, безмежної любові й відданості Батьківщині, Комуністичній партії, вірного служіння своєму народові, дружби і поваги до трудящих усіх країн. «Партія,— сказав Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнєв на урочистому засіданні, присвяченому 100-річчю з дня народження В. І. Леніна,— виховує в кожному комуністі, в кожній радянській людині палкого патріота, який віддає всі свої сили на благо Батьківщини, і разом з тим — переконаного інтернаціоналіста»¹. Питання комуністичного виховання юнацтва є сьогодні як ніколи актуальним, адже від нашої молоді, наголосив Леонід Ілліч, «...залежить, яким буде Союз Радянських Соціалістичних Республік на початок третього тисячоліття нашої ери»².

Провідне місце у вихованні учнів, формуванні їх комуністичного світогляду належить урокам історії, а також добре продуманим і чітко спланованим позакласним заходам. На уроках у старших класах систематично вивчаються твори основоположників марксизму-ленінізму, важливі документи КПРС і міжнародного комуністичного руху, періодична преса та архівні матеріали.

Добір яскравого фактичного матеріалу розширює кругозір учнів, поглиблює їх переконання у великій правоті ленінської партії, яка забезпечила перемогу першої в світі пролетарської революції заради щастя трудового народу, заради кращого майбутнього всього людства.

Уже 23 роки викладає історію у Комарнівській середній школі Львівської області комуніст Д. В. Андрійченко. На його уроках завжди звучить мотив патріотичного й інтернаціонального виховання. А йде це від глибокого усвідомлення великої виховної ролі вчителя у формуванні майбутніх громадян — активних будівників комунізму.

На уроці історії СРСР у 10-му класі на тему «Зміцнення братньої сім'ї радянських республік» значна увага приділяється возз'єднанню західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі. Повідомлення про те, що урок відбудеться в шкільному музеї В. І. Леніна, десятикласники сприйняли з великим задоволенням, бо кожного разу вони виносять звідти незабутні враження і нові знання. Урок розпочався в залі музею «Ленін і Україна». Коротко ознайомивши учнів з темою і планом уроку, Д. В. Андрійченко розповів про трагічну долю однієї з перших на Львівщині комуністок Уляни Ковтун. Ця патріотка самовіддано боролась за возз'єднання західноукраїнських земель. Люті вороги нашого народу — українські буржу-

¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 556.

² Л. І. Брежнєв. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1973, стор. 10.

азні націоналісти жорстоко її покатували. Понад 30 років вона була прикутою до ліжка.

Багато кращих синів і дочок українського народу заплатили власним життям за омріяну свободу. Та довгожданий день визволення настав — 17 вересня 1939 р. радянські люди подали руку допомоги своїм братам і сестрам за Збручем. Учні розглядають полотна художників Л. І. Левицького («Дума про возз'єднання») і В. П. Петухова («Йдуть брати зі Сходу»). Вчитель розповідає про те, якою стала Львівщина за роки Радянської влади. В дорадянський період цей край був одним з найвідсталіших у Європі. Майже 70% дорослого населення було неписьменним, а рідною мовою навчалося лише 5% від загальної кількості українських дітей. Вищу і середню освіту могли здобути в той час лише представники панівних класів.

Використавши газету «Вільна Україна» від 8 серпня 1967 р., вчитель наводить такі дані. У 1967 р. на Львівщині працювало понад 1700 шкіл, в яких навчалося майже 440 тис. дітей. Вища і середня спеціальна освіта стала доступною для всіх трудящих. Якщо в 1939 р. тут було лише 4 вузи, в яких навчалося менше 5 тис. студентів, то в 1967 р. у Львові й області налічувалося 12 вузів, в яких здобували спеціальність 72 тис. студентів — діти колгоспників, робітників та радянської інтелігенції. У вузах і науково-дослідних інститутах області працювало понад 6 тис. наукових працівників, серед них 151 доктор наук, 1567 кандидатів, 819 доцентів. Все це викликає в учнів почуття законної гордості за наші великі економічні й культурні досягнення, підвищує їх активність у навчанні й суспільно-корисній роботі.

На уроці історії СРСР з теми «Велика Вітчизняна війна 1941—1945 рр.» Д. В. Андрійченко розповів учням 10-го класу про те, що на тимчасово окупованій у роки війни радянській території фашистські варвари зруйнували 1710 міст, 70 тис. сіл, 98 тис. колгоспів, 84 тис. шкіл, 32 тис. промислових підприємств³. Ці цифри, звичайно, сприяли серйозним роздумам учнів. Та особливо були вражені школярі, коли вчитель сказав їм, що у Великій Вітчизняній війні загинуло 20 млн. радянських людей, тобто кожен десятий на той час громадянин Радянського Союзу. На цьому уроці учні дізналися про злочини фашистів на Львівщині, зокрема, в місті Комарно, де в перші місяці окупації загарбники знищили понад 3 тис. жінок, стариків і дітей.

Високих результатів у важливій справі виховання радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму можна досягти за допомогою добре продуманої системи навчання, різноманітних форм роботи як на уроках, так і в позаурочний час. Досвід багаторічної діяльності парторганізації і педагогічного колективу Комарнівської середньої школи по патріотичному та інтернаціональному вихованню свідчить, що переважна більшість учнів стала значно краще засвоювати програмовий матеріал. Протягом 10 років у школі не було жодного другорічника, а близько 50% учнів вчаться на відмінно і добре. Багато випускників здобули вищу освіту, 8 з них захистили кандидатські дисертації.

Вже з перших класів учням має прищеплюватися інтерес до героїчного минулого нашого народу. На уроках історії вони знайомляться з досягненнями Радянської країни, вчаться з повагою ставитись до героїв, які боролися за наше сьогоденне щасливе життя.

Затямувавши подих, слухають учні розповіді вчителів про безприкладний героїзм трудящих нашої Батьківщини в роки Великої Віт-

³ Див.: История Коммунистической партии Советского Союза, М., 1970, стор. 535.

чизняної війни. Нерідко вони самі підбирають матеріал з окремих питань. Так, на уроці історії учениця 10-го класу Берегівської середньої школи № 2 Тамара С. з захопленням розповідала про радянського патріота, національного героя Італії Ф. Полетаєва, а Олексій Г.— про подвиг героїчного захисника Ленінграда Г. Масловського. У цій школі на уроки історії часто запрошують учасників Великої Вітчизняної війни. Зокрема, вчитель історії О. Зазнобін провів урок, на якому побував учасник розгрому німецько-фашистських загарбників під Москвою П. П. Федосов. Школярі уважно вислухали його хвилюючу розповідь. Глибокі патріотичні почуття викликають уроки вчительки історії цієї ж школи Н. П. Феллер. На одому з них після короткої вступної бесіди на тему «Велика Вітчизняна війна» вчителька продемонструвала учням документальний фільм, що відображає події воєнних років. Так учителі історії використовують уроки для того, щоб сприяти перетворенню радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму в норму повсякденної поведінки всіх вихованців школи.

Значно збагатилися форми і методи патріотичного й інтернаціонального виховання в позаурочний час. Зміст позакласної і позашкільної роботи визначається суспільно-необхідним характером діяльності учнів.

Серед позакласних і позашкільних заходів важлива роль у патріотичному й інтернаціональному вихованні належить комсомольським політклубам, предметним гурткам та поїздкам по місцях революційної, бойової і трудової слави. Так, у Коломийській середній школі № 9 успішно працює клуб «Кругозір». Учасники цього клубу прочитали і обговорили книгу Ю. Фучіка «Репортаж із зашморгом на шії», провели диспут на тему «Наші сучасники», організували цикли бесід («Комсомол у бою і праці», «Партія — наш керманич» тощо). Це допомагає учням старших класів краще проводити політінформації, розповідати своїм ровесникам не тільки про події в нашій країні, а й за кордоном. Класи — переможці першого етапу ленінського заліку були нагороджені безплатними поїздками по рідному краю. Декілька класів їздили по ленінських місцях, активісти були нагороджені путівками до міст-героїв Ленінграда, Москви, Одеси, Севастополя⁴.

У Колчинській середній школі Закарпатської області вже кілька років активно працює комсомольський клуб «Прометей». Голова ради клубу викладач історії В. Даночко поставила перед слухачами клубу завдання — вивчити біографію В. І. Леніна та окремі його праці. Члени клубу виступали з рефератами. Магдалина Б., зокрема, підготувала доповідь, у якій охарактеризувала ленінські праці «Чергові завдання Радянської влади», «Про кооперацію», «Про нашу революцію». Тема виступу Тетяни Р.— «В. І. Ленін — засновник пролетарської партії нового типу, теоретик і вождь соціалістичної революції». Десятикласник Василь У. розповів, як втілюється в життя аграрна програма нашої партії. Він підкреслив велике значення III Всесоюзного з'їзду колгоспників, який прийняв новий Примірний статут сільськогосподарської артілі. Інші учні виступили з доповненнями. Залучення молоді до роботи в політичних клубах допомагає комсомольським організаціям шкіл у проведенні виховної роботи з юнаками і дівчатами.

Вивчення життя і революційної діяльності В. І. Леніна, його геніальних праць сприяло більш глибокому усвідомленню учнями свого громадського обов'язку, розкрило і виховало у них глибокі патріотичні почуття. Так, колчинські старшокласники виступили ініціаторами

⁴ Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 486, оп. 1, сир. 34, арк. 84.

створення при школах гуртків юних механізаторів. Вони одними з перших на Мукачівщині відгукнулися на заклик партії: «Молодь — на трактор». Нині в школі з допомогою спеціалістів колгоспу створено гурток, в якому успішно навчаються механізаторським професіям майже 40 старшокласників. Більшість з них виявила бажання по закінченні десятирічки поповнити механізаторський загін рідного колгоспу.

Довго готувалися вихованці Сокальської школи-інтернату Львівської області до поїздки в Ленінград. І ось така поїздка відбулася під час літніх канікул 1968 р. Ця чудова подорож дала дітям багаті враження. З великим хвилюванням вони знайомилися з містом трьох революцій, його архітектурними пам'ятниками та визначними місцями. Учасники екскурсії поклали квіти до пам'ятника В. І. Леніну на Фінляндському вокзалі, бачили паровоз, на якому вождь революційного пролетаріату приїхав у Петроград з-за кордону для керівництва революційною боротьбою. Глибоко хвилюючим було знайомство екскурсантів з легендарним крейсером «Аврора», з якого 25 жовтня 1917 р. було дано сигнал до штурму Зимового палацу. Потім учні побували у Смольному, де в буремні жовтневі дні 1917 р. містився штаб революції. Приємні враження залишилися в них після екскурсії до Ермітажу, Зимового палацу, Центрального Військово-Морського музею⁵. Багате історичне минуле і прекрасне сьогодення міста Леніна. Адже в цьому місті розпочалася Велика Жовтнева соціалістична революція, саме тут прозвучали ленінські слова про перемогу пролетаріату. Повернувшись додому, учні з допомогою вчителів старанно опрацювали і систематизували зібраний матеріал, поповнили експозицію шкільного музею.

Важливою умовою, що забезпечує успіх патріотичного й інтернаціонального виховання, є зв'язок навчально-виховної роботи з сучасними завданнями комуністичного будівництва в нашій країні, з практичними завданнями школи в цілому. Палко люблячи свою Вітчизну, готуючи себе до її захисту, учні повинні добре пам'ятати, що в житті завжди є місце подвигу, і що героями в бою, як правило, стають ті, хто чесно і сумлінно виконує свій обов'язок перед Батьківщиною в мирний час, хто в кожній справі постійно проявляє відданість Радянській Вітчизні.

М. П. КУРАХ (с. Нижні Ворота
Воловецького району Закарпатської області)

⁵ «Вперед» (орган Сокальського райкому Компартії України і районної Ради депутатів трудящих), 4 липня 1968 р.

ПАМ'ЯТНИКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ЗБЕРЕЖЕННЯ І ВІДБУДОВА ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТОК НА УКРАЇНІ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945—1958 рр.)

Великих руйнувань зазнала територія Української РСР під час тимчасової окупації в роки Великої Вітчизняної війни. Німецько-фашистські загарбники зруйнували і спалили 714 міст і селищ міського типу та 28 тис. сіл. Найбільше постраждали такі міста, як Київ, Харків, Чернігів, Львів, Полтава, Севастополь. У республіці було пошкоджено близько 2 тис. пам'яток архітектури, пограбовано 151 музей і вивезено з них майже 40 тис. експонатів¹.

У серпні 1946 р. Верховна Рада Української РСР прийняла закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства на 1946—1950 рр. Поряд з першочерговими завданнями відбудови житлового фонду, промислових, сільськогосподарських і транспортних підприємств планом передбачалося також «забезпечити дальший розвиток української радянської культури і мистецтва»², в тому числі значно розширити мережу культурно-освітніх закладів і установ, зокрема, збільшити кількість музеїв.

Однією з важливих проблем відбудови зруйнованих міст було збереження їх історичного обличчя. В липні 1945 р. відбулися Всесоюзна та республіканська наради головних архітекторів міст, на яких обговорювалися важливі питання містобудування, зокрема, консервації і відбудови історичних пам'яток та введення їх до нових архітектурних ансамблів³. Науково-методичне керівництво в цих складних питаннях почала здійснювати Академія архітектури УРСР.

Комітет у справах архітектури при Раднаркомі СРСР у листопаді 1945 р. організував спеціальну комісію для обстеження пошкоджених історико-архітектурних пам'яток України. Комісія констатувала, що найцінніші архітектурні пам'ятки Києва, Львова та Чернігова перебувають в аварійному стані і потребують невідкладної консервації та реставрації. Вказувалося також на необхідність запровадження законодавчих актів, які б визначили заходи по охороні, реставрації і використанню пам'яток.

У зв'язку з цим РНК УРСР та ЦК КП(б)У 22 лютого 1946 р. прийняли постанову «Про відбудову міста Чернігова», якою передбачалося також збереження пошкоджених історичних та архітектурних споруд⁴.

¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 154; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів, К., 1969, стор. 131, 188, 249, 251, 335—336; М. В. Коваль. Історія пам'яток, К., 1965, стор. 78, 81; його ж. Все для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр., К., 1970, стор. 72, 181; В. І. Акуленко. Збереження та відбудова історичних пам'яток на Україні в роки Великої Вітчизняної війни.— «УІЖ», 1973, № 5, стор. 107.

² Восьма сесія Верховної Ради УРСР 1-го скликання, 27—30 серпня 1946 року. Стенографічний звіт, К., 1947, стор. 213.

³ «Советское искусство», 27 липня 1945 р.

⁴ А. А. Карибід. Мишле і сучасне стародавнього центру Чернігова — дітинця.— «УІЖ», 1972, № 3, стор. 95.

У Чернігові було організовано державний історико-архітектурний заповідник, який об'єднував усі пам'ятки на території колишнього Кремля. На Управління у справах архітектури при Раднаркомі УРСР, а також Чернігівський обком КП(б)У та облвиконком покладалося завдання забезпечити належну охорону пам'яток міста, запобігти їх дальшому руйнуванню шляхом реставрації зруйнованих споруд, їх консервації та впорядкування навколишньої території. Такі ж заходи були вжиті при відбудові і консервації пам'яток столиці України — Києва та інших міст.

Але цього було не досить, щоб відновити історико-архітектурні пам'ятки республіки, та й зберігати їх в умовах післявоєнних економічних труднощів, при нестачі будівельних матеріалів було нелегко. Крім того, давалися взнаки наслідки певної недооцінки пам'яток минулого в 30-х роках, коли функції охорони і реставрації історико-архітектурних пам'яток поступово розсосереджувалися по різних установах або й зовсім до них послаблювалася увага, хоч у перші десять років Радянської влади справа організації, охорони і реставрації була на такій висоті, як ніде в світі⁵.

Для остаточного подолання наслідків війни та відновлення діяльності державних органів в галузі культурного будівництва РНК УРСР і ЦК КП(б)У 6 грудня 1945 р. прийняли постанову «Про заходи до впорядкування стану пам'ятників культури, старовини і природи на території УРСР»⁶. Пам'ятки культури і старовини, які мали наукову, історичну або художню цінність, переходили під особливу охорону Радянської держави. Залежно від цінності пам'ятки поділялися на 3 категорії: загальносоюзного, республіканського та місцевого значення. Слід зазначити, що категорія пам'яток загальносоюзного значення вводилася законодавством вперше. Пам'ятки, що мали особливу наукову, художню або історичну цінність, оголошувалися заповідниками.

Справою охорони історичних пам'яток, заповідників, монументів тощо віднині мав займатися Комітет у справах культурно-освітніх установ, а пам'яток архітектури, монументального живопису, скульптури, а також садово-паркової архітектури — Управління у справах архітектури. На ці органи покладалося завдання виявлення та складання реєстру пам'яток республіканського й загальносоюзного значення, а також внесення пропозицій про оголошення визначних пам'яток або їх груп заповідниками. Списки пам'яток місцевого значення затверджували виконкоми обласних Рад депутатів трудящих. Державні органи мали також проводити наукові дослідження, ремонт і реставрацію пам'яток незалежно від того, в чиєму віданні перебували останні, укладати охоронно-орендні договори з установами та підприємствами, які використовували пам'ятки-споруди в господарських цілях. Згідно з положенням «Про пам'ятники культури і старовини» пам'ятки загальносоюзного і республіканського значення утримувалися за рахунок республіканського, а пам'ятки місцевого значення — місцевого бюджету. Крім того, кошти, які надходили від оренди пам'яток-споруд, витрачалися лише на їх утримання, ремонт і реставрацію.

Для здійснення загальнодержавного нагляду за всіма пам'ятками республіки, а також координації роботи державних органів у цій галузі культурного будівництва 10 серпня 1946 р. при Раді Міністрів УРСР

⁵ Охрана памятников истории и культуры. Сборник документов, М., 1969, стор. 12; И. Грабарь, А. Панкратова. Вернуться к ленинской системе охраны памятников культуры. — В кн. И. Грабарь. О древнерусском искусстве, М., 1966, стор. 381.

⁶ Збірник постанов і розпоряджень Уряду УРСР, 1945, № 17—18, ст. 128.

була утворена Урядова комісія по охороні пам'яток культури і старовини. До її складу входили також представники Комітету у справах культурно-освітніх установ, Комітету у справах мистецтв, Управління у справах архітектури, Головного управління по заповідниках при Раді Міністрів УРСР, Академії наук УРСР, Академії архітектури УРСР та Управління у справах архітектури м. Києва.

Члени Урядової комісії розглядали проекти списків пам'яток та законодавчих актів, затверджували порядок обліку, реєстрації та охорони пам'яток, плани їх реставрації, реконструкції або знесення, а також забудови території, санкціонували проведення археологічних розкопок⁷.

Урядовій комісії надавалося право вимагати звіти від міністерств, відомств, установ і організацій з питань обліку, охорони, збереження і реставрації пам'яток, використовувати апарат відомств і установ, представники яких входили до комісії, для інспектування та інших організаційних заходів по охороні пам'яток.

У практичному виконанні поставлених завдань велику роль відіграла постанова Ради Міністрів УРСР від 19 квітня 1946 р. «Про структурні зміни в штатах органів охорони пам'ятників історії і старовини»⁸. Згідно з постановою відділ охорони історико-культурних пам'ятників Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР було перетворено на Управління охорони пам'ятників культури і старовини. В складі культурно-освітніх відділів виконкомів обласних Рад депутатів трудящих організовувалися сектори охорони пам'яток історії та культури. Крім того, до штату відділів у справах архітектури при облвиконкомах вводилися посади інспекторів по охороні архітектурних пам'яток. Пізніше такі посади було введено також у культурно-освітніх відділах облвиконкомів⁹.

Прийняті правові акти сприяли розгортанню роботи щодо виявлення та наукового опису пам'яток, а також взяття їх на державний облік. Активну участь у цій роботі брали краєзнавці, працівники музеїв і заповідників. Подані нижче дані свідчать про збільшення кількості зареєстрованих пам'яток історії, археології та мистецтва¹⁰.

Виявлено пам'ятників		Взято на облік	
1947 р.	1948 р.	1947 р.	1948 р.
19 678	42 530	19 678	25 000

Розроблялися зразки охоронної документації (облікових карток, охоронних грамот, охоронно-орендних договорів тощо). Так, лише в системі Комітету культурно-освітніх установ у 1949 р. було замовлено 3 тис. охоронних дошок для встановлення їх на пам'ятках¹¹. Було складено реєстри пам'яток архітектури, історії та археології загальносоюзного і республіканського значення. Характерно, що всі братські та індивідуальні могили полеглих воїнів підлягали реєстрації як пам'ятки місце-

⁷ Там же; Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів, т. 2, К., 1961, стор. 121—122.

⁸ Збірник постанов і розпоряджень Уряду УРСР, 1946. № 8—9, ст. 54.

⁹ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 1, оп. 57, 1949 р., спр. 12, арк. 55.

¹⁰ Там же, спр. 31, арк. 31.

¹¹ Там же, ф. 1, оп. 56, 1949 р., спр. 48, арк. 11, 12; оп. 57, 1949 р., спр. 12, арк. 55.

вого значення. До цієї ж категорії належали і бюсти державних діячів, які було споруджено за рішенням місцевих органів влади¹².

Було вжито невідкладних заходів для належного підтримання стану багатьох пам'яток, зокрема, споруд Святогорського монастиря на Донеччині, стародавньої фортеці Меджибіж на Хмельниччині, пам'яток Галича, Львова тощо¹³. Впорядковувалися історичні місця, пов'язані з життям і діяльністю Т. Г. Шевченка, Лесі Українки, Леся Мартовича та інших відомих діячів вітчизняної культури¹⁴.

14 жовтня 1948 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про заходи до поліпшення охорони пам'ятників культури», в якій чітко визначалися права і функції союзних, республіканських і місцевих державних органів у галузі культурного будівництва, а також встановлено єдиний порядок обліку, використання та реставрації пам'яток на всій території Радянського Союзу¹⁵. 30 грудня 1948 р. була прийнята постанова «Про заходи до поліпшення охорони пам'ятників культури на території УРСР»¹⁶. Функції охорони пам'яток культури, тобто нагляду за їх утриманням та збереженням, покладалися на місцеві органи влади: виконавчі комітети обласних, міських, районних, селищних та сільських Рад депутатів трудящих. Керівництво охороною пам'яток археології та історії мав здійснювати Комітет культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР. У віданні Управління у справах архітектури та новоутвореного Комітету у справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР перебували, відповідно, пам'ятки архітектури та мистецтва. Протягом 1948—1949 рр. названі відомства мали провести облік виявлених пам'яток культури.

Згідно з постановою Держплан при Раді Міністрів УРСР був зобов'язаний виділяти кошти для реставрації і збереження пам'яток культури, які не перебували в орендному використанні. При Президії Академії наук УРСР було створено науково-методичну раду по охороні пам'яток культури, яка здійснювала науково-методичне керівництво справою охорони і вивчення пам'яток культури, удосконаленням наукових методів реставраційних робіт і розробкою наукової класифікації пам'яток¹⁷.

Постановою було затверджено також «Положення про охорону пам'ятників культури на території Української РСР». Перший пункт його проголошував: «Всі пам'ятки культури, що мають наукове, історичне або художнє значення, є недоторканим всенародним надбанням і перебувають під охороною держави». Були визначені категорії пам'яток, що підлягали державній охороні: пам'ятки архітектури, мистецтва, археології та історії.

Положенням охоплювалося значно ширше коло пам'яток, що підлягали державній охороні, ніж попередніми законодавчими актами. Зокрема, вперше під державну охорону бралися пам'ятки соціалістичного будівництва, Великої Вітчизняної війни, пам'ятки історії техніки, військової справи, господарства, побуту. Велика увага приділялася пам'яткам меморіального значення.

¹² Там же, спр. 31, арк. 33; ф. 1, оп. 56, 1948 р., спр. 48, арк. 68; ф. 1, оп. 57, 1949 р., спр. 12, арк. 238; ф. 1, оп. 56, 1948 р., спр. 48, арк. 121.

¹³ Там же, ф. 1, оп. 57, 1949 р., спр. 12, арк. 51, 77, 86; ф. 1, оп. 56, 1948 р., спр. 48, арк. 97, 105; В. П. Бадяк. Збереження пам'яток архітектури на Львівщині в післявоєнні роки.— «УІЖ», 1974, № 4, стор. 122.

¹⁴ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 1, оп. 57, 1949 р., спр. 12, арк. 53, 68: Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів, т. 2, стор. 233.

¹⁵ Сборник постановлений Правительства СССР, 1948, № 6, ст. 81.

¹⁶ Збірник постанов і розпоряджень Уряду УРСР, 1948, № 23—24, ст. 91.

¹⁷ Памятники культуры. Исследования и реставрация, вып. 1, М., 1959, стор. 3.

Дуже важливе питання про використання пам'яток розв'язувалося у положенні таким чином. Всі пам'ятки культури поділялися на три групи: а) такі, що не можуть бути використані в практичних цілях (окопи, обеліски, руїни історичних будинків та ін.); б) такі, що можуть бути використані, але лише під наукові і музейно-показові заклади (меморіальні будинки, музеї-палади, музеї-монастирі тощо); в) такі, що можуть бути використані у господарських цілях без завдання їм шкоди чи порушення історико-архітектурної цінності (комплекси історичних будинків, рядові цивільні та культові споруди тощо). Використання історико-архітектурних пам'яток у культурно-освітніх та господарських цілях дозволялося лише при умові дотримання усіх пунктів спеціальних охоронних зобов'язань та охоронно-орендних договорів.

Слід зазначити, що широкі організаційні заходи, режим і правила використання пам'яток, порядок їх обліку і реставрації, передбачені положенням 1948 р., стосувалися головним чином унікальних і видатних пам'яток культури загальносоюзного і республіканського значення. Що ж до великої групи пам'яток місцевого значення, то їх правове положення остаточно не було врегульоване. Не була встановлена адміністративна та кримінальна відповідальність за самовільну перебудову або знесення та за навмисне пошкодження чи руйнування пам'яток культури¹⁸. Але, незважаючи на це, постанова 1948 р. відіграла значну роль у вдосконаленні радянського законодавства в галузі культурного будівництва і визначила його дальший розвиток.

У наступні роки урядом республіки було затверджено «Інструкцію про порядок обліку, реєстрації і утримання археологічних та історичних пам'яток на території Української РСР», а також встановлено розміри орендної плати за користування архітектурними пам'ятками-спорудами¹⁹.

13 червня 1949 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову «Про відбудову і збереження історичних пам'ятників Полтавської битви». Протягом 1949—1950 рр. передбачалося провести реставрацію історико-архітектурних пам'яток міста та фортифікаційних споруд на місці Полтавської битви. Навколо історичних пам'яток було встановлено охоронну зону і заборонено будь-які будівельні чи земляні роботи. Відновлювалася робота музею Полтавської битви, зміцнювалася його матеріальна база, поповнювався кваліфікованими фахівцями персонал тощо²⁰.

Велику увагу було приділено увічненню пам'яті радянських воїнів, партизанів і підпільників, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни. У Києві, Львові та інших містах споруджувалися меморіальні військові кладовища. Уряд УРСР асигнував на спорудження меморіального комплексу Пагорб Слави у Львові 3 млн. 600 тис. крб.²¹ Було спроектовано і встановлено пам'ятники героям-молодогвардійцям у Краснодарі, на честь Корсунь-Шевченківської битви, генералу армії М. Ф. Ватутіну в Києві та інші.

Значну роботу щодо збирання, дослідження та популяризації пам'яток Великої Вітчизняної війни провадив Державний республіканський історичний музей УРСР та історико-краєзнавчі музеї республіки. Протягом 1944—1951 рр. у Києві діяла виставка «Партизани України в бо-

¹⁸ И. Грабарь, А. Панкратова. Назв. стаття, стор. 381.

¹⁹ Законодавство про пам'ятники історії та культури, К., 1970, стор. 121, 335; Збірник постанов і розпоряджень Уряду УРСР, 1950, № 8, ст. 18; 1949, № 15, ст. 56.

²⁰ Законодавство про пам'ятники історії та культури, стор. 223; Полтаві — 800 років, 1174—1974. Збірник документів і матеріалів, К., 1974, стор. 258.

²¹ Г. Н. Рокотов. Холм Славы, Львов, 1974, стор. 7.

ротьбі проти німецько-фашистських загарбників». На ній експонувалося більше 5 тис. меморіальних пам'яток і документів, які всебічно висвітлювали партизанський рух на Україні. Діяла також виставка трофейної зброї.

Рішеннями директивних органів передбачалося спорудження пам'ятників В. І. Леніну, відомим державним, громадським і культурним діячам. З метою підвищення ідейного та художнього рівня створюваних пам'ятників Рада Міністрів УРСР прийняла постанови «Про проектування і спорудження бюстів двічі Героям Радянського Союзу, пам'ятників і монументів» (29 травня 1946 р.) і «Про поліпшення справи спорудження пам'ятників і монументів та підвищення якості виробництва монументальної, масової політичної та побутової скульптури в Українській РСР» (30 грудня 1952 р.)²².

Спорудження нових пам'ятників було покладено на утворений у 1947 р. спеціалізований трест «Будмонумент». Останній проводив також роботи по реставрації та відбудові історико-архітектурних пам'яток союзно-республіканського значення²³.

Відбудовувалися і реставрувалися пошкоджені під час війни Київський університет і Маріїнський палац, споруди Софіївського і Києво-Печерського заповідників, ансамблі Круглої площі в Полтаві, Приморський бульвар в Одесі, ряд цінних архітектурних пам'яток Чернігова, Львова, Кам'янця-Подільського. Всього за післявоєнні роки в Українській РСР на ремонт архітектурних об'єктів було витрачено понад 8 млн. крб.²⁴.

Радянська держава і на міжнародній арені виступає з гуманних позицій збереження історико-культурних надбань усіх народів світу. СРСР, УРСР та БРСР одними з перших серед 39 держав — членів ООН підписали 14 травня 1954 р. в Гаазі «Конвенцію про захист культурних цінностей в разі збройного конфлікту»²⁵. Держави, які підписали цю міжнародну угоду, зобов'язувалися забезпечити імунітет культурних цінностей, включених до Міжнародного Реєстру. Слід зазначити, що в основу Гаагської конвенції було покладено відомий «пакт Реріха». Великий російський художник довгі роки своєї творчої діяльності віддав боротьбі з варварськими руйнуваннями історичних та мистецьких пам'яток. Його цілеспрямована і наполеглива праця підготувала ґрунт для прийняття міжнародної угоди²⁶.

У 50-х роках в нашій країні широко розгорнулося житлове і промислове будівництво. ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР, надаючи великого значення забудові та архітектурному оформленню міст і сіл, 9 грудня 1958 р. прийняли постанову «Про заходи по поліпшенню справи планування і забудови населених пунктів Української РСР»²⁷. Згідно з постановою виконкоми міських і обласних Рад депутатів трудящих зобов'язувалися при затвердженні проектів детального планування і забудови центральних площ і вулиць, набережних і великих житлових масивів, а також розміщення пам'ятників і монументів погоджувати своє рішення з органами охорони пам'ятників, зокрема, з Держбудом УРСР та Міністерством культури республіки.

²² Культурне будівництво в Українській РСР, т. 2, стор. 111; Збірник постанов і розпоряджень Уряду УРСР, 1952, № 23—24, ст. 102; 1956, № 23—24, ст. 244.

²³ Законодавство про пам'ятники історії та культури, стор. 398.

²⁴ П. Т. Тронько. У товаристві по охороні пам'ятників історії і культури.— «Вісті з України», 9 травня 1969 р.

²⁵ Законодавство про пам'ятники історії та культури, стор. 66.

²⁶ В. П. Князева. Н. К. Рерих, Л.—М., 1963, стор. 93; А. Алексеев. Право и искусство.— «Социалистическая законность», 1974, № 8, стор. 49.

²⁷ Збірник постанов і розпоряджень Уряду УРСР, 1958, № 12, ст. 222.

В багатьох містах і селах було встановлено меморіальні дошки на історичних місцях, пов'язаних з подіями першої російської революції 1905—1907 рр., Великого Жовтня і громадянської війни, а також пов'язаних з історією Комуністичної партії України²⁸. До знаменної дати 300-річчя возз'єднання України з Росією в місті Переяславі-Хмельницькому було споруджено архітектурно-скульптурний монумент «Навіки разом — навіки з російським народом». У 1956 р. у Києві в парку Вічної Слави розпочалося будівництво величезного меморіального монументу воїнам Радянської Армії.

У 1954—1958 рр. в нашій країні на основі лєнінських принципів проходила дальша перебудова органів державного управління. Серйозну увагу було звернуто на поліпшення діяльності Рад депутатів трудящих. Значно розширювалися права місцевих органів державної влади і управління в господарському і культурному будівництві.

31 травня 1957 р. Президія Верховної Ради УРСР схвалила «Положення про обласну, районну та про міську, районну в місті Рад депутатів трудящих Української РСР»²⁹. За місцевими Радами депутатів трудящих закріплювалися функції охорони історико-культурних пам'яток, пам'яток революції і Великої Вітчизняної війни, а також пам'яток мистецтва і заповідних місць.

У цей період, а саме в 1954—1955 рр., було ліквідовано Комітет у справах культурно-освітніх установ та Комітет у справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР. Замість них утворювався один орган — Міністерство культури УРСР, до якого перейшли функції цих відомств у галузі охорони пам'яток історії, археології та мистецтва. Керівництво і контроль за охороною, ремонтом та реставрацією пам'яток архітектури почав здійснювати Державний Комітет Ради Міністрів Української РСР у справах будівництва (Держбуд УРСР). У той же час в штатах обласних управлінь культури та відділів у справах будівництва та архітектури були скасовані посади інспекторів по охороні пам'яток. Це певною мірою викликало послаблення уваги до пам'яток старовини у віддалених сільських районах³⁰.

25 березня 1956 р. Рада Міністрів Української РСР прийняла постанову «Про затвердження списку пам'ятників архітектури по Українській РСР»³¹. Список був першим державним реєстром пам'яток архітектури в республіці. Він юридично завершив велику й копітку організаційну та дослідницьку роботу Держбуду УРСР, його місцевих органів та наукових установ, розпочату ще в 1944 р. Всього під охорону держави було взято 2057 визначних архітектурних споруд. Для зручності користування списком найменування пам'яток вказувалися відповідно з їх історичною назвою або первісним призначенням, зазначалася також дата їх спорудження³².

Слід відзначити інтернаціональне значення затвердженого урядом УРСР списку пам'яток республіканського значення, де поряд з пам'ятками архітектури українського народу під охорону держави були взяті визначні історико-архітектурні споруди російських, польських, вірменських, татарських та інших митців, що знаходяться на території нашої республіки.

²⁸ Законодавство про пам'ятники історії та культури, стор. 200, 203, 217.

²⁹ Відомості Верховної Ради УРСР, 1957, № 4, ст. 81.

³⁰ Д. А. Равикович. Охрана памятников истории и культуры в РСФСР (1917—1967 гг.).— Труды НИИ музееведения и охраны памятников истории и культуры, вып. 22, М., 1970, стор. 116.

³¹ Збірник постанов і розпоряджень Уряду УРСР, 1956, № 5—6, ст. 40.

³² Пам'ятники архітектури Української РСР, що перебувають під державною охороною, К., 1956, стор. 5.

Практичний досвід державних органів Радянської України в галузі охорони пам'яток культури вивчався і запроваджувався в братніх союзних республіках (Казахській РСР, Туркменській РСР та ін.). Зокрема, це стосувалося розробки проектів законодавчих актів, інструкцій, облікової та охоронної документації тощо³³.

Інтернаціональна суть політики уряду Радянської України виявилася також і в тому, що рядом законодавчих актів передбачалося передати деякі історико-мистецькі цінності з музеїв республіки польському народу. Так, ПНР було передано літературу та історичні експонати з філіалу бібліотеки АН УРСР у Львові — весь фонд колишньої бібліотеки «Осолінеум», за винятком рукописів, що стосувалися історії України³⁴.

Прийняті в повоєнні роки законодавчі акти надали питанню охорони та збереження пам'яток культури державної ваги. В цей період була відновлена організаційна структура державних органів у галузі охорони історико-культурних цінностей та закладено основу для дальшого поліпшення і вдосконалення справи збереження пам'яток в Українській РСР.

В. І. АКУЛЕНКО (Київ)

³³ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 1, оп. 57, 1949 р., спр. 12, арк. 170, 253.

³⁴ Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів, т. 2, стор. 86, 114.

Наш календар

ВИДАТНИЙ ДІЯЧ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ І РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

(До 50-річчя з дня смерті
Ф. Е. Дзержинського)

20 липня 1976 р. минає 50 років з дня смерті видатного діяча Комуністичної партії та Радянської держави, вірного учня і соратника В. І. Леніна, славного сина польського народу Фелікса Едмундовича Дзержинського.

Народився Фелікс Едмундович 11 вересня 1877 р. в маєтку Дзержиново Ош-

мянського повіту Віленської губернії (нині — Стоббцівський район Мінської області БРСР). Ще юнаком він став активним учасником революційного робітничого руху в Литві.

У 1897 р. в Ковно (нині — Каунас) його було вперше заарештовано і ув'язнено у місцевій тюрмі. З того часу аж до Лютневої революції 1917 р. підпільна діяльність Ф. Е. Дзержинського неодноразово переривалася ув'язненнями та засланнями. Його шість разів заарештовували, тричі відправляли на заслання, і кожного разу він утікав звідти і знову брався за революційну роботу.

Яскравим документом життя Ф. Е. Дзержинського є сторінки його тюремного щоденника, якого мужній революціонер вів у десятому павільйоні Варшавської фортеці, де все було розраховане на те, щоб зламати волю борців проти самодержавного ладу. Ця фортеця-тюрма була справді мертвим домом. У багатьох її трунах-камерах мучилися заковані у кайдани в'язні, засуджені царськими сатрапами до смертної кари. Та стійкість Фелікса Едмундовича була безмежною. Кожний написаний ним потайки від надзирателів рядок щоденника сповнений величезної моральної сили і мужності.

«...Щоденно заковують у кайдани по кілька чоловік. Коли мене привели в камеру, в якій я вже колись, сім років тому, сидів, перший звук, що я почув, був брязкіт кайданів. Він супроводжує кожний рух закованого. Холодне, бездушне залізо на людському тілі. Залізо, що вічно жадає тепла і ніколи не насичається, постійно нагадує неволю. Тепер у моєму коридорі закованих більшість... Коли їх виводять на прогулянку, вся тюремна тиша наповнюється цим єдиним скреготом, що проникає в глибину душі і стає пануючим. І люди ходять, дивлячись на небо, на дерева, які починають укриватися зеленим листям, і не бачать краси, не чують гімну життя, не відчують сонячного тепла. Їх заковують з метою відняти у них все і лишити цей похоронний дзвін...»¹.

Так описував обстановку царської в'язниці Ф. Е. Дзержинський. Він чув цей похоронний дзвін, але ні на хвилину не переставав вірити у правоту справи, за яку боровся.

Звільнений з тюрми в результаті Лютневої революції, Ф. Е. Дзержинський всі свої сили, талант і енергію віддає боротьбі за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. На VI з'їзді РСДРП(б) Фелікс Едмундович був обраний членом Центрального Комітету партії (на цьому посту він залишався до кінця свого життя), а на історичному засіданні ЦК 16(29) жовтня 1917 р. ввійшов до складу Військово-революційного центру, створеного для керівництва збройним повстанням.

Лицарем революції, «залізним Феліксом» називали Ф. Е. Дзержинського в народі. Він був справжнім героєм Жовтневого повстання, невтомно працював на всіх найвідповідальніших ділянках, пов'язаних з будівництвом Радянської держави і захистом її від численних внутрішніх і зовнішніх ворогів. Голова ВЧК, а згодом ДПУ-ОДПУ, нарком шляхів сполучення, голова ВРНГ — на всіх цих постах Фелікс Едмундович виявив видатні організаторські здібності, безмежну відданість справі комунізму.

Діяльність Ф. Е. Дзержинського була тісно зв'язана з Україною. Зокрема, під його безпосереднім керівництвом як Голови ВЧК, а з 1919 р. і наркома внутрішніх

¹ Фелікс Дзержинський. Дневник заключенного. Письма, М., 1966, стор. 80—81.

справ РРФСР на території Радянської України формувались і зміцнювались органи ЧК, міліції, війська внутрішньої служби та прикордонні війська. Так, 15 січня 1920 р. голова ВУЦВК Г. І. Петровський звертався до наркома внутрішніх справ Ф. Е. Дзержинського з проханням надіслати обмундирування і зброю для міліції республіки².

3 травня до середини липня 1920 р. Фелікс Едмундович перебував на Україні як начальник тилу Південно-Західного фронту. За цей час разом з Реввійськрадою фронту, а також місцевими партійними і радянськими органами він багато зробив для викорінення бандитизму, зміцнення революційного правопорядку і дисципліни, налагодження господарської роботи в республіці. Ф. Е. Дзержинський вніс на розгляд ЦК КП(б)У і уряду республіки пропозицію про необхідність реорганізації міліції на зразок регулярних військ. Це диктувалося необхідністю якнайшвидшої ліквідації бандитизму і наведення правопорядку в прифронтовій смузі. У червні 1920 р. Політбюро ЦК КП(б)У доручило Ф. Е. Дзержинському провести особливу нараду з питання реорганізації міліції України і вироблення відповідних пропозицій³.

Багато уваги приділив Фелікс Едмундович і поліпшенню роботи Всеукраїнського комітету по праці. 21 травня 1920 р. він брав участь у засіданні цього комітету, де виступив з доповіддю «Положення про Всеукромпрацю, яке пропонується Головомпрацею». Це положення було прийняте⁴. У травні ж за рішенням Раднаркому УРСР Ф. Е. Дзержинського було включено до складу комісії по проведенню продтижня, який розпочався 7 липня 1920 р.⁵

Перебуваючи на Україні, Ф. Е. Дзержинський регулярно інформував В. І. Леніна, ЦК РКП(б) про стан справ у республіці, про хід боротьби з бандитизмом та про життя ним разом з місцевими комуністами заходи щодо зміцнення Радянської влади. Наприклад, 26 червня 1920 р. з Харкова у листі до В. І. Леніна Фелікс Едмундович писав: «Становище тут внутрішнє загалом іде вгору... В селах стомилися від банд і тужать за твердою владою. Кожний чесний наш працівник, який направляється в провінцію, знаходить ґрунт, і помітні вже результати. Тільки цих працівників страшенно мало. Скарг не чув»⁶. Далі Ф. Е. Дзержинський просив, щоб ЦК вирішив, скільки часу йому це потрібно залишатися на Україні. Сам він бачив, що його перебування тут «посилює темп роботи ЧК», і тому вважав за доцільне залишитися на Україні на більш тривалий час.

4 липня за підписом секретаря ЦК РКП(б) М. М. Крестинського Ф. Е. Дзержинському була надіслана телеграма такого змісту: «У відповідь на ваш лист Володимиру Іллічу від 26.VI з питання про строк перебування на Україні повідомляю: чекаємо вас у Москву до пленуму, тобто не пізніше 15 липня; тут очевидно доведеться пробути тижнів зо два (пленум, Інтернаціонал, нарада Компраць), потім зможете повернутися на Україну»⁷.

В середині липня 1920 р. Фелікс Едмундович приїхав до Москви. Але обставини склалися так, що в той час повернутися на Україну він не зміг. В. І. Ленін і Центральний Комітет партії вирішили направити його на Західний фронт, який саме перейшов у наступ і наближався до території Польщі.

Чергова поїздка Ф. Е. Дзержинського на Україну відбулася вже після розгрому інтервентів і білогвардійців, у травні 1921 р., коли він як нарком шляхів сполучення відвідав Харків, Миколаїв, Херсон, Одесу та деякі інші міста. Фелікс Едмундович виявляв глибокий інтерес до ходу відбудовних робіт на транспорті, вживав заходи щодо усунення різних недоліків у такій важливій справі, як доставка хліба для трудящих голодуючих районів країни.

Ф. Е. Дзержинський неодноразово бував на Україні і в наступні роки. Як голова ВРНГ він багато зробив для відбудови й розвитку металургійної, вугільної, машинобудівної та інших галузей промисловості республіки. Велика його заслуга і в справі зміцнення чекістських органів та в розгромі бандитизму на Україні.

Ф. Е. Дзержинський гаряче любив людей, особливо молодь, дітей. У зв'язку з тим, що внаслідок імперіалістичної та громадянської воєн сотні тисяч дітей стали безпритульними, потребували допомоги та людського тепла, Фелікс Едмундович у січні 1921 р. був призначений головою Диткомісії ВУЦВК. Завдяки невтомному піклуванню Комуністичної партії, Радянської держави і особисто Ф. Е. Дзержинського мільйони дітей, вирваних з лещат голоду і злиднів, стали гідними громадянами своєї соціалістичної Батьківщини.

Полум'яний революціонер, чекіст, гроза буржуазії, видатний організатор соціалістичного будівництва, друг дітей — таким знали й любили Ф. Е. Дзержинського сучасники, таким пам'ятають і люблять його нащадки.

О. Ф. ХАЦКЕВИЧ (Мінськ)

² ЦДАЖР УРСР, ф. 2360, оп. 1, спр. 2, арк. 6.

³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 36, арк. 19.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 597, арк. 11.

⁵ Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 41, арк. 127.

⁶ В. І. Ленін в ВЧК, М., 1975, стор. 389.

⁷ Там же, стор. 390.

40-РІЧЧЯ ПОЧАТКУ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ ІСПАНЬСЬКОГО НАРОДУ

В історії світового визвольного руху чільне місце посідає героїчна боротьба іспанського народу проти фашистських заколотників та іноземних інтервентів у 1936—1939 рр. Протягом 986 днів на Піренейському пів-

острові іспанський народ стримував наступ реакційних сил. В авангарді могутнього руху солідарності з народом Іспанії йшли компартії багатьох країн світу і Комуністичний Інтернаціонал. З усіх кінців земної кулі до цієї країни прибували антифашисти. Сюди також приїхала велика група працівників Комінтерну і керівних діячів Комуністичних партій для подання допомоги Компартії Іспанії у виробленні програми і тактики боротьби проти заколотників та інтервентів. Їх рекомендації і поради допомогли іспанським комуністам правильно орієнтуватися в складній тогочасній обстанові.

Незабутньою є славна епопея бойового братерства СРСР з революційною Іспанією. «Наша країна, — відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв у своїй доповіді і заключній промові на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, — прийшла на допомогу іспанському народові всім, чим могла, — від дипломатичної підтримки і економічної допомоги до особистого вкладу тисяч радянських добровольців, які до останнього дня разом з іспанцями захищали барикади Барселони і небо Мадрида»¹.

Вірна інтернаціональному обов'язку, Країна Рад виступила на захист Іспанської республіки, твердо заявивши, що справа, за яку бореться народ Іспанії, є загальною справою всього прогресивного людства. Мітинги солідарності з героїчним іспанським народом відбулися в Москві, Ленінграді, Києві, Харкові, Дніпропетровську, Тбілісі, Ташкенті, Свердловську, Мурманську та інших містах².

Республіканську Іспанію підтримали робітничий клас і прогресивна інтелігенція багатьох країн. У лавах інтернаціональних бригад проти фашистів билосся багато визначних зарубіжних діячів, серед них Жак Дюкло³, Луїджі Лонго, який був політкомісаром 12-ої італійської інтернаціональної бригади, а пізніше — генеральним інспектором інтернаціональних бригад⁴. Перед бійцями англійського батальйону в Іспанії виступав Гаррі Полліт, приїжджав на фронт Джавахарлал Неру⁵, бився проти ворогів Пальміро Тольятті⁶. У числі перших добровольців-інтернаціоналістів був Ференц Мюнх⁷, секретар ЦК Компартії Аргентини Вікторіо Кодовілья⁸, визначний діяч Італійської комуністичної партії Джузеппе де Вітторі, керівник італійських соціалістів П'єтро Ненні, член Політбюро ЦК Компартії Франції Франсуа Біу, представники Болгарії Г. Дам'янов, В. Коларов, К. Луканов⁹ та багато інших. Під керівництвом голови Компартії Канади Тіма Бака був сформований батальйон, який мужньо захищав Іспанську республіку.

В липні 1937 р. у роботі Міжнародного конгресу письменників-антифашистів, що проходив у Валенсії, брали участь П. Неруда, Х. Марінельйо, А. Зегерс, В. Бредель, К. Белев, Ж. Банда, А. Мольоро, А. Нексе, Марія Тереза Леон, А. Мачадо та ін.¹⁰, а також представники Радянського Союзу О. Толстой, О. Фадєєв, В. Вишневський, І. Микитенко. В дні війни до Іспанії виїжджали М. Кольцов та І. Еренбург.

У важкі для іспанського народу роки трудящі СРСР подавали йому моральну підтримку і значну матеріальну допомогу. Так, для республіканського уряду Іспанії було відкрито кредит на суму 85 млн. доларів¹¹, відправлено тисячі тонн продовольства, медикаменти, одяг тощо. У фонд героїчної Іспанії поступали кошти від робітників, селян, інтелігенції. Там перекладачами працювали наші жінки: сестри Софія і Валентина Александровські, журналістка гвардії капітан Е. Вольф, М. Зайцева¹², Н. Чегодасва, Є. Михайлова, Л. Константиновська, Є. Паршина¹³, а також «легендарний майор» М. Фортус*.

¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 115.

² Народы СССР испанскому народу, М., 1937, стор. 87—88.

³ Михайл Кольцов. Испанский дневник, М., 1958, стор. 79.

⁴ «Правда», 15 березня 1970 р.

⁵ «Правда», 5 вересня 1966 р.

⁶ «Вопросы истории», 1956, № 7, стор. 48.

⁷ «Известия», 1 грудня 1967 р.

⁸ «Вопросы истории КПСС», 1971, № 1, стор. 107.

⁹ «Вопросы истории», 1956, № 7, стор. 48.

¹⁰ Долорес Ибаррури. Единственный путь, М., 1962, стор. 345.

¹¹ «Новейшая история», 1964, № 7, стор. 49.

¹² «Известия», 14 січня 1967 р.

¹³ «Советские архивы», 1966, № 4, стор. 91.

* Народилася в Херсоні. У переджовтневі дні 1917 р. вступила до лав Комуністичної партії. В роки громадянської війни була відповідальним співробітником губ-

У різний час до Іспанії виїжджали радянські воєначальники, які допомогли іспанському народу створити регулярну армію, підготувати й провести важливі операції, а також брали безпосередню участь в боях. В їх числі Р. Я. Малиновський, П. І. Батов, О. І. Родімець, К. О. Мерецьков, М. М. Воронов, М. Г. Кузнецов та багато інших¹⁴. Я. К. Берзін, К. М. Качанов та Т. М. Штерн були головними військовими радниками республіканської армії.

Високу оцінку діяльності воєначальників — представників Країни Рад містить характеристика, яку Долорес Ібаррурі дала Р. Я. Малиновському. «В дні... важкої боротьби нашого народу проти фашистських агресорів, — відзначала вона, — разом з нами, іспанськими комуністами і бійцями, був товариш Малиновський. Ми любили його як брата, як нашого бійця, сердечного, простого, чуйного і уважного»¹⁵.

Пліч-о-пліч з льотчиками республіканської Іспанії билися наші соколи. Вже протягом першого місяця боїв над Мадридом було збито 30 ворожих літаків¹⁶. Радянські льотчики-добровольці проявляли героїзм, велику мужність і відвагу. Немеркнучою славою покрили себе П. Акуленко, Ф. Арханухін, М. Баланов, П. Бутрим, С. Грицевець, С. Денисов та інші. Так, А. Серов збив 15 фашистських літаків, за що був нагороджений орденом Бойового Червоного Прапора¹⁷, а Г. Кравченко в 27 років став генералом, був двічі удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Загалом в Іспанії перебувало 772 наших авіатори¹⁸.

В лавах патріотів-інтернаціоналістів хоробро билися і радянські танкісти. Про одного з них П. М. Армана склалися легенди*. В листопаді 1936 р. під Мадридом діяло близько 50 танків під командуванням С. М. Кривошеїна¹⁹. Чимало радянських танкістів загинуло смертю хоробрих, у тому числі лейтенант Г. Селезньов²⁰, В. Нозиков, С. Лапутін, М. Шатров, П. Семенов, В. Кручинін. Всі вони удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу посмертно²¹.

Серед 35—40 тис. інтернаціоналістів з 54 країн, які билися за республіканську Іспанію, було понад 2 тис. добровольців з СРСР²². Серед них 772 авіатори, 351 танкіст, 222 загальновійськових радники та інструктори, 77 моряків, 100 артилеристів, 52 інші військові спеціалісти, а також 130 робітників і інженерів авіаційних заводів, 156 радистів та інших працівників зв'язку, 204 перекладачі²³.

Одним з проявів пролетарської солідарності з іспанським народом стало створення інтернаціональних бригад. В їх складі перебувало близько 2 тис. англійців, 3354 італійці, 3 тис. німців, 3 тис. американців, понад 2 тис. австрійців, 1300 канадців, більш як 500 антифашистів з Болгарії, 500 чол. з Аргентини, Куби, Мексики та інших латиноамериканських країн. Були також чехи, угорці, румуни, шведи, датчани, бельгійці і представники інших народів²⁴. На землі Іспанії діяли інтернаціональні бригади ім. Тельмана, Гарібальді, Домбровського, Лінкольна та ін., а також батальйони «Жовтень», «Ленінград», «Кронштадські моряки», ім. Паризької Комуні, Г. Димитрова, А. Міцкевича, А. Барбюса, українська рота ім. Т. Шевченка, батарея з польських добровольців ім. Глазачього і Врублевського. В інтернаціональному батальйоні ім. Чапаєва були представники 21 національності²⁵. Як відзначала Д. Ібар-

чека. Коли в 1936 р. почалась війна в Іспанії, разом з іншими радянськими людьми поїхала туди допомагати республіканцям. Їй вдалося вивести із оточеної ворогами провінції Астурія 30 радянських і іспанських поранених льотчиків. За хоробрість і героїзм, проявлені в боях за Іспанію, була нагороджена орденами Леніна і Червоного Прапора, за участь у Великій Вітчизняній війні — ще п'ятнадцятьма орденами і медалями. (Див. «Наддніпрянська правда», 26 серпня 1965 р.; «Правда України», 23 листопада 1967 р.).

¹⁴ Див. «Вопросы истории», 1967, № 2, стор. 114; Д. П. Прицкер. Подвиг Испанской республики. 1936—1939 гг., М., 1962, стор. 37.

¹⁵ «Правда», 3 квітня 1967 р.

¹⁶ «Советские архивы», 1966, № 4, стор. 91.

¹⁷ «Коммунист», 1968, № 18, стор. 101.

¹⁸ Солідарність народів з Іспанської республікою, М., 1972, стор. 255.

* Комуніст, брав активну участь в революційному русі в Латвії. В 1925 р. був змушений емігрувати до Франції. Пізніше прибув до Радянського Союзу, одержав вищу освіту, став танкістом. Одним з перших прибув до Іспанії. Своїми сміливими танковими рейдами наводив жах на ворогів. Мужньо бився під Мадридом. Одним з перших був удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу. (Див. «Вопросы истории», 1967, № 12, стор. 113).

¹⁹ К. А. Мерецьков. На службе народа, М., 1968, стор. 197.

²⁰ «Патріот Батьківщини», 11 вересня 1966 р.

²¹ «Советский патриот», 20 липня 1966 р.

²² «Вопросы истории КПСС», 1968, № 8, стор. 133.

²³ Солідарність народів з Іспанської республікою, стор. 255.

²⁴ «Вопросы истории», 1956, № 7, стор. 38.

²⁵ Там же, стор. 40.

рурі, бійці інтернаціональних бригад своєю самовідданою і героїчною боротьбою за свободу і незалежність іспанського народу вписали в літопис революційних бій одну з яскравих сторінок.

У березні 1939 р. в Іспанії встановився кривавий фашистський режим генерала Франко. Проте боротьба іспанського народу за свободу і демократію ніколи не припинялася.

Незважаючи на терор і репресії, в країні широкого розмаху набув рух за прогресивні демократичні перетворення. В авангарді цього руху виступають комуністи, а на його боці — міжнародна пролетарська солідарність.

В. Г. КРАВЧЕНКО (Запоріжжя)

ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ СОЛДАТІВ БРЕСТСЬКОГО ГАРНІЗОНУ ВЛІТКУ 1906 р.

Брестська військово-революційна організація РСДРП виникла на початку першої буржуазно-демократичної революції в Росії. В Бресті розміщувався великий гарнізон. На рубежі XIX і XX ст. кріпосна ар-

тилерія, піхотні та технічні частини фортеці налічували 5011 чол.¹. Крім того, в місті дислокувалися 2-й облоговий артилерійський полк, Калузький і 152-й піхотний Владикавказький полки, 119-й саперний батальйон та інші військові частини². Серед воїнів гарнізону було багато українців. У в'язниці тримали солдатів інших гарнізонів, заарештованих за участь у політичних виступах, зокрема, матросів Чорноморського флоту.

В Брестській фортеці, як і в усій російській армії, панувала казенна, гнітюча атмосфера. Солдати гарнізону були позбавлені будь-яких прав, жили в душних казармах, часто голодували, мали погане обмундирування. Не випадково в «26 вимогах нижчих чинів Брест-Литовського кріпосного гарнізону, пред'явлених командуванню від імені солдатів писарем Александровим 24-го листопада 1905 року», 5 пунктів, по суті, були економічними вимогами, 6 — вимогами змін внутрішнього життя і побуту.

Командування Варшавської військової округи вживало найрішучіших заходів, щоб не допустити проникнення передових ідей у солдатські маси, чуток про революційні виступи робітників і селян. За наказом командуючого округом посилювалося стеження за солдатами, провадилися несподіваний огляд їхніх речей, вилучалися заборонені книжки, посилювалися охорона і контроль за входом і виходом у військових частинах. Та ніщо не могло утримати народні маси від участі у боротьбі з самодержавством.

Робітники Бреста відповіли на «криваву неділю» 9 січня 1905 р. масовими протестами. 18 січня 1905 р. у Бресті відбувся страйк робітників однієї з друкарень та майстерні³. У травні страйкували всі друкарні Бреста, цей страйк переріс у політичну демонстрацію. В учасників демонстрації, яких затримала поліція, була відібрана зброя⁴.

Виступи робітничого класу відбувалися під керівництвом соціал-демократів. Ще в 1897 р. у Бресті виникла таємна спілка робітників і ремісників, яка проводила масово-політичну роботу, організовувала страйки⁵. Але в тому ж 1897 р. було заарештовано 17 її членів. У 1904 р. утворилась Брестська міська організація РСДРП⁶. Діяльність цієї організації, виступи робітничого класу, наростання селянського руху в Брестському повіті впливали на формування революційних поглядів солдатів гарнізону. До цього ж часу належить створення більшовицької організації в фортеці, яка виникла незабаром після розстрілу робітників 9 січня 1905 р. в Петербурзі і складалася лише з п'яти чоловік. Згадуючи про труднощі роботи в гарнізоні, один з її організаторів, М. М. Коковихін писав: «...У нас не було ні теоретичних знань, ні достатнього досвіду агітаційно-пропагандистської роботи»⁷. Більшовики фортеці зміцню-

¹ И. Е. Андриевский. Энциклопедический словарь, СПб., 1891, стор. 657.

² АН Белорусской ССР. Документы и материалы по истории Белоруссии (1900—1917 гг.), т. 3, Минск, 1953, стор. 581, 592.

³ Хроника важнейших событий истории Коммунистической партии Белоруссии, ч. I, Минск, 1962, стор. 61, 80.

⁴ АН Белорусской ССР. Документы и материалы по истории Белоруссии (1900—1917 гг.), т. 3, стор. 406.

⁵ Хроника важнейших событий истории Коммунистической партии Белоруссии, ч. I, стор. 21.

⁶ Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии, ч. I, Минск, 1961, стор. 65—66; «Коммунист Белоруссии», 1955, № 9, стор. 74.

⁷ Особиста справа М. М. Коковихіна, арк. 2. (Зберігається в Музеї меморіального комплексу «Брестська фортеця-герой»).

вали зв'язки з Брестською міською організацією РСДРП. Це було необхідно для запозичення революційного досвіду. Міська організація більшовиків була краще поінформована про події в країні, мала більші видавничі можливості.

Помічник варшавського генерал-губернатора повідомляв у департамент поліції 5-го грудня 1905 р., що, вже починаючи з квітня цього року, в частинах Брестського гарнізону почали з'являтися політичні прокламації. Він писав, що агенти міської соціал-демократичної організації підкидали листівки до фортечної огорожі, розкидали їх по дорогах, що вели в розташування військових частин, або просто роздавали солдатам, які перебували в місті⁸.

А вже в серпні — вересні 1905 р. організація РСДРП Брестської фортеці розповсюджувала видану власними силами листівку «До солдатів Брест-Литовської фортеці», в якій закликала до виступів проти самодержавства. 24 серпня 1905 р. поліцмейстер Бреста писав коменданту фортеці, що у солдата музичної команди 7-го піхотного Ревельського полку І. Яснова виявлена прокламація. Декілька подібних прокламацій було знайдено в різних районах міста*.

Агітаційна робота, яку проводили більшовики у військах гарнізону, давала позитивні наслідки. Більшовицька газета «Пролетарий» сповіщала, що 1 вересня 1905 р. солдати 119-го саперного батальйону Брестського гарнізону відмовилися виконувати розпорядження командира роти і не вийшли на стройові заняття⁹. Особливо пожевалася діяльність гарнізонної організації РСДРП після повідомлення про всеросійський Жовтневий політичний страйк. 21 листопада 1905 р. організація видала ще одну листівку «До всіх солдатів Брест-Литовської фортеці і гарнізону». «Брати солдати, — зверталися до них більшовики. — Не стріляти повинні ми в народ, який бореться, добирається волі для себе і для нас, з ним разом і в його рядах повинні ми боротися проти ворогів наших — куркуля-мироїда, багатія-фабриканта, царя з генералами та всім іншим начальством»¹⁰.

22 листопада 1905 р. відбулися виступи солдатів кріпосної саперної роти. Командиру роти і начальнику інженерів фортеці солдати вручили резолюцію мітингу, в якій вимагали поліпшити харчування, видати доброякісне обмундирування, газети і книги, ввести післяобідній відпочинок тощо¹¹. Дружно реагували на заклик більшовиків солдати кріпосної артилерії. Тут проходили службу члени Брестської військово-революційної організації РСДРП М. М. Коковихін, Александров, Горохов, агітатори П. Гребньов, Уткін та інші.

Агітатори-артилеристи проводили революційну роботу в багатьох військових частинах фортеці. 24 листопада 1905 р. відбувся мітинг солдатів кріпосної артилерії. Висунувши в резолюції 26 революційних вимог, вони наполягали на звільненні від суду севастопольських і кронштадтських матросів, які брали участь у революційних виступах. Артилеристи вимагали не посилати військові частини на придушення робітничих, селянських і солдатських виступів¹². Ряд економічних і політичних вимог висунули на мітинг й солдати госпітальної команди. 29 листопада 1905 р. солдати 2-го облогового артилерійського полку передали командирі полку резолюцію з 26 вимог¹³.

Діяльність військово-революційної організації РСДРП і революційні виступи солдатів Брестського гарнізону в листопаді 1905 р. викликали занепокоєння властей. Помічник варшавського генерал-губернатора доносив у департамент поліції про те, що коли не вжити невідкладних рішучих заходів, то в фортеці можуть відбутися події, подібні до кронштадтських і севастопольських. В іншому донесенні він писав, що солдати всього гарнізону відверто заявляють, нібито налякане начальство виконає всі солдатські вимоги¹⁴. А комендант Брестської фортеці у донесенні царю Миколі II змушений був визнати, що революційну агітацію і розповсюдження про-

⁸ АН Белорусской ССР. Революционное движение в Белоруссии (1905—1907 гг.). Документы и материалы, Минск, 1955, стор. 364.

* Документ експонується в Музеї меморіального комплексу «Брестська фортеця-герой».

⁹ Хроника важнейших событий истории Коммунистической партии Белоруссии, ч. I, стор. 104.

¹⁰ АН Белорусской ССР. Революционное движение в Белоруссии (1905—1907 гг.). Документы и материалы, стор. 328—329, 330; АН СССР. Революция 1905—1907 гг. в национальных районах России, М., 1975, стор. 196.

¹¹ АН Белорусской ССР. Документы и материалы по истории Белоруссии (1900—1917 гг.), т. 3, стор. 591.

¹² Хроника важнейших событий истории Коммунистической партии Белоруссии, ч. I, стор. 129—130.

¹³ АН Белорусской ССР. Революционное движение в Белоруссии (1905—1907 гг.). Документы и материалы, стор. 340, 361.

¹⁴ Там же, стор. 366, 367.

кламацій припинити неможливо. Він писав про необхідність піти на поступки солдатам**.

Про виконання солдатських вимог доповідав департаменту поліції начальник Гродненського губернського управління 2 грудня 1905 р. Він, зокрема, повідомляв, що по всіх військових частинах Брестського гарнізону демобілізуються запасні (17-пункт 26-ти вимог). Командир 2-го облогового артилерійського полку був змушений звільнити з-під арешту агітатора, який збирав підписи солдатів під петицією. 5-го грудня 1905 р. помічник варшавського генерал-губернатора доповідав, що всі 20 надстроковиків, які служили в Брестському гарнізоні, за вимогою солдатів звільняються¹⁵. Але одночасно посилювалося стеження за звільненими в місто солдатами, підслуховувалися їх розмови з місцевим населенням, влаштовувалися обшуки, провокації.

В таких умовах дуже важко було проводити політичну роботу. Члени військово-революційної організації РСДРП Александров і Горохов, запідозрені в друкуванні листівок, були заарештовані і засуджені до каторжних робіт. За зберігання революційної літератури і проведення агітації серед солдатів О. Терехіна було засуджено і вислано на поселення***. Але і в цих умовах військово-революційна організація розширювала свої зв'язки з іншими соціал-демократичними організаціями і партійним центром. Як згадує М. Коковихін, у 1906 р. нелегальної літератури було одержано більше, ніж у 1905. «Література, — пише він, — надходила головним чином з Москви, Петербурга, Варшави, частину її надсилала О. Д. Стасова»¹⁶. О. Д. Стасова підтримувала зв'язки з революціонерами Білорусії, зокрема, надсилала нелегальну літературу лікарю Брестського кріпосного госпіталю Іванову, який був активним підпільником¹⁷.

Влітку 1906 р. війська фортеці були переведені до літнього табору. Це полегшувало умови пропагандистської роботи і давало можливість розширювати революційні зв'язки між військовими частинами Бреста. На цей час міська організація РСДРП чисельно зросла і налічувала в своєму складі 10 членів. На початку травня більшовики провели нараду представників військових частин, на яку прибуло 40 чол. На нараді було прийнято рішення «ширше розгорнути агітацію за збройне повстання»¹⁸.

Приводом до збройного повстання, як заявив комендант фортеці генерал від інфантерії Лазарев, послужило те, що не всі економічні вимоги солдатів були задоволені. Більшовики готували повстання всіх військ Брестського гарнізону, а взяли в ньому участь тільки кріпосні артилерійські батальйони і солдати 2-го облогового артилерійського полку¹⁹. Виступ артилеристів почався передчасно, був стихійним і неорганізованим. В ніч з 9 на 10 липня 1906 р. група артилеристів, які відмовилися йти в караул і нести патрульну службу в місті, на шосе біля табору почали кричати «Ура!». Солдати сприйняли це як заклик до виступу. Більшовики намагалися зупинити артилеристів. Але вони переконалися, що це неможливо і прийняли рішення очолити повстання. З цієї метою члени військово-революційної організації РСДРП були направлені в різні частини табору. «Мені, — пише М. Коковихін, — було доручено виконати це завдання в 3-й вилазній батареї, 2-му облоговому артилерійському і в Калужському піхотному полках»²⁰.

На заклик М. Коковихіна відгукнулися лише солдати 2-го облогового артилерійського полку, решта виступити відмовилися. Представники, направлені в 7-й піхотний Ревельський полк та інші частини, також не досягли успіху. Дізнавшись про те, що піхотні полки не приєднуються до повсталих, артилеристи відкрили рушничний вогонь по їхніх таборах. Більшовикам не вдалося припинити братовбивчої стрілянини, вона продовжувалася до того часу, поки вистачило боєприпасів. Потім солдати кинулися до офіцерського зібрання. Було поранено кілька офіцерів, в тому числі генерала Іванова. Повсталі спалили приміщення офіцерського зібрання і декілька табірних будов²¹.

** Документ експонується в Музеї меморіального комплексу «Брестська фортеця-герой».

¹⁵ АН Белорусской ССР. Революционное движение в Белоруссии (1905—1907 гг.). Документы и материалы, стор. 361, 366.

*** Документ експонується в Музеї меморіального комплексу «Брестська фортеця-герой».

¹⁶ Особиста справа М. М. Коковихіна, арк. 4.

¹⁷ Музей меморіального комплексу «Брестська фортеця-герой». Документи з історії Бреста і Брестської фортеці, арк. 261.

¹⁸ Особиста справа М. М. Коковихіна, арк. 1, 5.

¹⁹ АН Белорусской ССР. Документы и материалы по истории Белоруссии (1900—1917 гг.), т. 3, стор. 592.

²⁰ Молодежи о первой русской революции, М., 1955, стор. 251; Особиста справа М. М. Коковихіна, арк. 6.

²¹ АН Белорусской ССР. Документы и материалы по истории Белоруссии (1900—1917 гг.), т. 3, стор. 592.

Через два дні, коли в табір прибув комендант фортеці генерал Лазарєв, повсталі пред'явили ультиматум з 16 пунктів. Вони вимагали негайного звільнення Александрова і Горохова, заміни командира артилерійського полку, поліпшення умов побуту, свободи зборів тощо²². Генерал пообіцяв доповісти про ці вимоги царю. Але 11 липня 1906 р. на повсталих було кинуто Калузький, Лівавський і частину 152-го Владикавказького піхотних полків та кріпосні піхотні батальйони. Три роти 2-го облогового артилерійського полку були відправлені в фортецю, а кріпосні артилеристи — в 10-й форт²³. Не маючи боєприпасів, повсталі не змогли чинити опору. Почалися масові арешти і побої. «Після того, як над нами познущалися вдосталь, — пише М. Коковихін, — нас оточили і повели в тільки-но побудований, але ще не заселений десятий форт, заарештованих виявилось 434 чоловіка... Судили 32 солдатів, яких послали на каторжні роботи і в арештантські роти»²⁴. Таким чином, повстання зазнало поразки. Але раніш, ніж з'ясувати причини його поразки, необхідно коротко проаналізувати попередні виступи солдатів кріпосного гарнізону.

З аналізу цих виступів видно, що причинами заворушень були: безправність солдатів, грубе, брутальне поводження з ними офіцерів, погане харчування, незадовільні побутові умови тощо. Солдатські заворушення, як і збройне повстання артилеристів, вибухали дуже легко. Будь-яка несправедливість викликала обурення. З такою ж легкістю вони дозволяли себе заспокоювати умовляннями і обіцянками, що давало можливість командуванню виграти час. Оскільки повстання почалося стихійно, не організовано, більшовикам не вдалося з самого початку спрямувати солдатів проти командування фортеці, заарештувати його і взяти владу в гарнізоні в свої руки, не були захоплені склади зброї і боєприпасів, артилерія. Керівники повстання не врахували головного правила повстання — наступу. А дводенна бездіяльність військ знизилася бойовий дух і дала можливість командуванню зібрати сили і оточити табір.

Повстання в Бресті почалося в період спаду першої російської революції, і, природно, воно не дістало підтримки від усіх військових частин та пролетаріату Брестського повіту. І хоч виступ солдатів Брестського гарнізону закінчився поразкою і жорстокою розправою, жертви ці не були марними. Досвід повстання послужив уроком для тих, хто боровся за перемогу Великого Жовтня.

М. М. ЛЕМЕЩУК (Київ)

²² Л. Липинский, Е. Лукьянов. Крестьянское и солдатское движение в Белоруссии (1900—1907 гг.), Минск, 1968, стор. 189; Особиста справа М. М. Коковихіна, арк. 7.

²³ АН Белорусской ССР. Документы и материалы по истории Белоруссии (1900—1917 гг.), т. 3, стор. 592.

²⁴ Особиста справа М. М. Коковихіна, арк. 8.

Огляд джерел та літератури

СУЧАСНА ПОЛЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ

Історія польського і українського народів має багато спільних рис, зумовлених перебуванням їх у складі однієї держави — Речі Посполитої. Героїчною сторінкою в історію як України, так і Польщі увійшла боротьба українського та польського народів проти феодального поневолення, яка точилася у середині XVII ст. Так, в період визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. під керівництвом Богдана Хмельницького, поряд з українськими селянами, ремісниками, міщанами, проти феодальної експлуатації боролися й кращі сини польського народу. А в селянському повстанні 1651 р. на території Польщі, очоленому Олександром Косткою Наперським, взяли участь представники українських трудових верств.

Саме тому події визвольної війни українського народу, зокрема возз'єднання України з Росією, привертала увагу не одного покоління польських істориків. Їх дворянських та буржуазних представників, незважаючи на деякі розходження в окремих питаннях, об'єднувало намагання будь-що виправдати феодальну агресію Польщі щодо України і всупереч фактам показати історичний акт возз'єднання України з Росією як вияв невідчужності українського народу.

Лише історики Польської Народної Республіки, які спираються на марксистсько-ленінську методологію, правильно і об'єктивно поставили і розв'язали ряд проблем визвольної війни 1648—1654 рр. Значним поштовхом до вивчення сучасними польськими істориками цих проблем було відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією.

Наукова громадськість Польщі з великим інтересом зустріла «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954)», схвалені ЦК КПРС, які були опубліковані 14 січня 1954 р. в органі Центрального Комітету ПОРП — газеті «Трибуна людей».

Однією з перших праць на цю тему була стаття Б. Барановського «Народно-визвольна війна українського народу в XVII ст.», надрукована в журналі «Нове дрого» (1955 р., № 1). В ній історик підкреслює велике значення історичного акту возз'єднання двох братніх народів — українського та російського — і пише, що 300-річчя возз'єднання України з Росією є святом і польського народу, оскільки воно «...вшановує пам'ять союзників польського селянина у боротьбі проти шляхти і магнатів, проти тих темних сил, які триста років тому тримали його у кріпосницькій неволі і призвели до занепаду тогочасної польської державності»¹.

В цей же час була опублікована й стаття відомого дослідника історії СРСР, зокрема історії України XVII ст., З. Вуйціка «Феодальна Річ Посполита і угода у Переяславі»². Для її написання автор використав згадувані вже «Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією», праці радянських дослідників проблеми Д. І. Миш-ка³, В. О. Голобуцького⁴, І. С. Міллера⁵ та інших, а також тритомний збірник документів і матеріалів про возз'єднання України з Росією, виданий АН СРСР та АН УРСР⁶. У статті широко представлені матеріали Головного архіву давніх актів у Варшаві, Коронного Варшавського архіву, воеводських архівів, ряду бібліотек ПНР та ін.

З. Вуйцік поділяє основні положення статті Б. Барановського і критично переглядає праці дворянських і буржуазних російських, українських та польських авторів.

¹ B. Baranowski. Narodowo-wyzwoleniecka walka ludu ukraińskiego w XVII wieku. — „Nowe drogi”, 1954, № 1, стор. 28.

² Z. Wójcik. Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu. — „Kwartalnik Historyczny”, 1954, № 3.

³ Д. И. Мишко. Переяславская рада 1654 года — «Вопросы истории», 1953, № 12.

⁴ В. А. Голобуцкий. Россия и освободительная война украинского народа 1648—1654 годов. — «Вопросы истории», 1954, № 1.

⁵ И. С. Миллер. Освободительная война 1648—1654 годов и польский народ. — «Вопросы истории», 1954, № 1.

⁶ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 1—3, М., 1954.

Це дало йому можливість зробити висновок про те, що феодальна Річ Посполита у відповідь на возз'єднання України з Росією, яке позбавляло польську шляхту і магнатів маєностей на Україні, поставила своєю головною метою розірвати цей історичний акт і відновити шляхетські вольності на Україні.

Однак спеціальних досліджень про возз'єднання України з Росією в сучасній польській історіографії поки що мало. Це питання здебільшого розглядається побічно в невеликих за обсягом працях, присвячених визвольній війні українського народу 1648—1654 рр., які друкуються в періодичних виданнях. Та й взагалі, як пишуть історики Б. Барановський та С. Лібішовська, автори перших історичних праць, виданих у Народній Польщі, «найчастіше уникали розгляду проблем, пов'язаних з історією України»⁷ і, зокрема, з возз'єднанням України з Росією.

Про недостатню увагу до висвітлення цього питання свідчить і той факт, що в «Історії Польщі» С. Арнольда, Й. Міхальського та К. Піварського возз'єднанню України з Росією було присвячено лише неповних дві сторінки⁸.

Певним поштовхом у дослідженні проблеми стала скликана в листопаді 1954 р. Польською Академією наук та Польсько-радянським інститутом наукова сесія, присвячена 300-річчю возз'єднання України з Росією. Її матеріали знайшли відображення у «Квартальнику Польсько-радянського інституту» (1955, № 1—2)⁹ та окремому збірнику¹⁰. В них, поряд з різними питаннями історії України XVII ст., визвольної війни 1648—1654 рр. тощо, висвітлено й ряд питань, що торкаються возз'єднання України з Росією. (С. Арнольд. «Шляхетська Польща і народно-визвольна боротьба українського народу в XVII ст.», О. Гурка. «Богдан Хмельницький — його історики, особа та дії»).

В 60-ті та 70-ті роки в ПНР вийшов ряд праць, присвячених різним питанням і періодам історії українського народу. В них, хоч і коротко, йдеться й про возз'єднання України з Росією. Серед цих праць слід назвати книги Л. Підгородецького¹¹, З. Вуйціка¹², Л. Базильова¹³, Й. Фонковича та Т. Тwardовського¹⁴, Вл. Чаплінського¹⁵, колективну працю «Україна. Сучасність та минуле» (історичні праці Ягеллонського університету)¹⁶ та ін.

Розгляд питань, пов'язаних з історичним значенням возз'єднання України з Росією, історики ПНР цілком слушно починають з критики ставлення шляхетської та буржуазної історіографії до цього акту. Так, С. Арнольд у згаданій вище праці «Шляхетська Польща і народно-визвольна боротьба українського народу в XVII ст.» зазначає, що шляхетська і буржуазна історіографія свідомо фальсифікувала і перекручувала рішення Переяславської ради, оцінювала акт возз'єднання України з Росією з націоналістичних позицій. Причини цього автор вбачає насамперед у тому, що польські шляхетські і буржуазні історіографи захищали інтереси експлуататорських класів Польщі, які прагнули зберегти і виправдати «польську окупацію на українських та білоруських землях»¹⁷. Ці погляди, підкреслює С. Арнольд, ведуть свій родовід від сучасників визвольної війни і утримувалися в польській історіографії аж до часів проголошення ПНР¹⁸.

Б. Барановський та С. Лібішовська, розвиваючи думку С. Арнольда, критикують погляди шляхетських та буржуазно-поміщицьких авторів, зокрема, відомого польського буржуазного історика та етнографа О. Яблоновського, який у своїх працях називав український народ відсталим, нездатним до самостійного культурного розвитку і таким чином обґрунтовував необхідність «опіки» над ним з боку польських поміщиків¹⁹; представника краківської історичної школи Ю. Шуйського, який Переяславську раду і возз'єднання України з Росією трактував як серйозну політичну помилку Хмельниць-

⁷ B. Baranowski, Z. Libiszowska. Problem narodowo-wyzwoleńczej walki ludu ukraińskiego w XVII w. w historiografii polskiej.— „Kwartalnik Historyczny”, 1954, № 2. стор. 216.

⁸ S. Arnold, J. Michalski, K. Piwarski. Historia Polski, Warszawa, 1955, стор. 136—137.

⁹ „Kwartalnik Instytutu polsko-radzieckiego”, 1955, № 1—2.

¹⁰ Sesja naukowa w trzechsetną rocznicę zjednoczenia Ukrainy z Rosją 1654—1954. Materiały, Warszawa, 1956.

¹¹ L. Podhorodecki. Sicz Zaporoska, Warszawa, [1970].

¹² Z. Wójcik. Dzikie pola w ogniu. Warszawa, [1968].

¹³ L. Bazyłow. Historia Rosji. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1969.

¹⁴ J. Fonkiewicz, T. Twardowski. Krwią i bliźną, [Warszawa], 1972.

¹⁵ Wł. Czapliński. Głos do trylogii, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1974.

¹⁶ Ukraina. Terazniejszość i przeszłość, Kraków, 1970.

¹⁷ S. Arnold. Polska szlachecka wobec walki narodowo-wyzwoleńczej ludu ukraińskiego w wieku XVII.—Sesja naukowa w trzechsetną rocznicę zjednoczenia Ukrainy z Rosją, стор. 8.

¹⁸ Там же.

¹⁹ B. Baranowski, Z. Libiszowska. Назв. праця, стор. 206.

кого, як розз'єднання України²⁰; буржуазно-поміщицького автора Л. Кубалі, у праці якого «Присяга в Переяславі і «статті» Б. Хмельницького» різко негативно оцінюється возз'єднання України з Росією, а Б. Хмельницький звинувачується у «зраді» українського народу.

Характеризуючи погляди Ф. Равіти-Гавронського — історика шляхетсько-буржуазного та великодержавно-націоналістичного напрямку, — Б. Барановський та С. Лібшовська зазначають, що цей вкрай реакційний, націоналістичний і антиукраїнський історик-самоук з історичних джерел брав лише те, що змальовувало у «найчорніших барвах» рух українського народу та постать гетьмана Б. Хмельницького і, виходячи з цього, засуджував Переяславську угоду²¹.

У 20—30-ті роки нашого століття ще різкіше, ніж Ф. Равіта-Гавронський, виступали проти возз'єднання України з Росією виразники інтересів окраїнних поміщиків — історики В. Конопчинський, В. Собеський А. Чоловський, які посиленнями на «історичні права» намагалися виправдати загарбання буржуазною Польщею західноукраїнських земель. Сторінки їх праць, як пишуть Б. Барановський і С. Лібшовська, сповнені ненависті «до возз'єднання України з Росією, яке згодом дало можливість українському народові будувати власну державу»²².

Погляди польських дворянських та буржуазних історіографів, які засуджували акт возз'єднання України з Росією, майже співпадали з твердженнями українських націоналістичних авторів, зокрема М. С. Грушевського та його прихильників, які рішення Переяславської ради намагалися зобразити як прикрий випадок, а Б. Хмельницького звинуватити у зраді інтересів українського народу. Ця єдність, наголошують історики ПНР, була зумовлена тим, що як польські буржуазно-поміщицькі, так і українські буржуазно-націоналістичні автори відображали інтереси експлуататорів.

Із сучасних польських істориків возз'єднання України з Росією, а також переговори Б. Хмельницького з урядом Росії з цього приводу найбільш глибоко висвітлив О. Гурка, який на підставі вивчених ним документів дійшов висновку, що Хмельницький із самого початку визвольної війни «розумів державну необхідність возз'єднання України з Росією»²³. С. Арнольд, Й. Міхальський та К. Піварський також поділяють цей висновок О. Гурки і пишуть, що вже після перемоги козацько-селянських військ під Корсунем, у червні 1648 р., Б. Хмельницький розпочав переговори з царем Олексієм Михайловичем про возз'єднання України з Росією²⁴.

Гетьман розумів, підкреслює О. Гурка, що лише в тісному братерському союзі з Росією Україна зможе врятуватися від ворожої агресії, що возз'єднання створить українському народові умови для всебічного розвитку. При цьому історик посилається на лист Б. Хмельницького, надісланий 8 червня 1648 р. російському цареві Олексію Михайловичу. Введення у науковий обіг цього документа є важливою заслугою історіографії ПНР, оскільки буржуазно-поміщицька польська історіографія всіляко його замовчувала²⁵.

О. Гурка нагадує, що Б. Хмельницький звертався до російського уряду і пізніше — в 1651 та 1652 роках. Але возз'єднання України з Росією в той час означало б неминучу війну Польщі з Росією, до якої остання ще не була готовою. Проте ідея возз'єднання, як правильно зазначає О. Гурка, продовжувала визрівати²⁶. Остаточно вона оформилася 1(11) жовтня 1653 р. на Земському соборі, який вирішив возз'єднати Україну з Росією. Оскільки ці рішення обговорювалося багатьма верствами населення Росії, воно, на думку О. Гурки, було подією великого історичного значення²⁷.

Форма возз'єднання, прийнята і Земським собором, і Переяславською радою, була єдиною на той час правильною, бо вона, на думку польського історика, відбивала прагнення українського й російського народів. На Переяславській раді Б. Хмельницький здійснив ці прагнення, підтвердив свою головну політичну лінію, якої дотримувався протягом усього свого життя²⁸.

Історик підкреслює, що Україна, населення якої за приблизними підрахунками становило в той час близько мільйона чоловік²⁹, у боротьбі проти агресії султанської Туреччини та сваволі шляхетської Польщі могла розраховувати на допомогу Росії.

Цю думку поділяє і З. Вуйцік, який, зокрема, зазначає, що дії Б. Хмельницького були правильними і обгрунтованими («кожний реально мислячий політик на його місці зробив би те саме»), що рішення Переяславської ради врятували український

²⁰ Там же, стор. 207.

²¹ Там же, стор. 211.

²² Там же, стор. 213.

²³ O. Górka. Bohdan Chmielnicki — jego historycy, postać i dzieło. — *Sesja naukowa w trzecieście rocznicę zjednoczenia Ukrainy z Rosją*, стор. 99.

²⁴ S. Arnold. J. Michalski, K. Piwarski. *Historia Polski*, стор. 136.

²⁵ O. Górka. Назв. праця, стор. 99.

²⁶ Там же, стор. 100.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же, стор. 101.

²⁹ Там же, стор. 97.

народ від поневолення його шляхетською Польщею та султанською Туреччиною³⁰. Б. Барановський пише, що під час визвольної війни 1648—1654 рр. тенденції до возз'єднання України з Росією ще більше посилились, що «український народ бачив у Росії — країні, такій близькій мовою і культурою, — свого справжнього союзника у боротьбі з польськими магнатами і шляхтою»³¹.

Возз'єднання України з Росією, підкреслює С. Арнольд, — закономірний результат усієї попередньої історії двох великих братніх слов'янських народів — російського та українського. Воно було зумовлене їх багатовіковим економічним, політичним розвитком і культурними зв'язками, відповідало кровним інтересам і прагненням обох народів³². Історичний акт у Переяславі закріпив успіхи, досягнуті волелюбним українським народом у тривалій боротьбі за возз'єднання з російським народом в єдиній Російській державі³³.

Отже, сучасні польські історики переконливо показали, що ухвала Переяславської ради свідчила про здійснення сподівань українського народу, що вона мала велике значення і для наступного розвитку Росії та України. Зокрема, економіка останньої з другої половини XVII ст. стає невід'ємною частиною загальноросійського ринку, що мало важливе значення для дальшого зростання продуктивних сил Росії й України³⁴.

На Україні після її возз'єднання з Росією зростало видобування заліза, селітри та інших корисних копалин. Збільшується кількість ремісників. Це сприяло прискореному розвитку таких українських міст, як Харків, Полтава, Київ, Переяслав, Ніжин, які стають значними центрами торгівлі та ремесла³⁵.

Незважаючи на те, що в Росії в той час існував самодержавно-кріпосницький лад, наголошують історики Народної Польщі, возз'єднання України з Росією мало велике прогресивне значення для політичного, економічного і культурного розвитку обох народів. Царизм був однаковою мірою ворожим для народних мас як Росії, так і України. «Російські революціонери-демократи, — підкреслює Б. Барановський, — захищали права українського народу на розвиток своєї мови й власної культури»³⁶.

Переважає більшість істориків Народної Польщі у своїх працях, що ґрунтуються на багатому фактичному матеріалі, на використанні досягнень радянської історіографії, правильно оцінює і склад, і значення Переяславської ради. Так, Б. Барановський пише, що на Переяславській раді «були присутніми представники всіх визволених з-під ярма польської шляхти суспільних верств України»³⁷. С. Арнольд також зазначає, що Богдан Хмельницький у здійсненні акту возз'єднання України з Росією користувався глибокою підтримкою найширших народних мас — селян, міщанства і навіть певної частини середньої шляхти³⁸. Проте, на жаль, у деяких працях можна зустріти неправильну думку, що в Переяславі була скликана рада тільки представників козацької старшини.

Сучасні польські історики вказують і на велике міжнародне значення, яке мало возз'єднання України з Росією. Так, З. Вуйцік пише, що рішення Переяславської ради сприяло ґрунтовним змінам не лише в історії Східної Європи та Європи в цілому, а й у цілому світі, що цьому рішення не змогли перешкодити «ні польські магнати, ані кримські й турецькі феодала»³⁹. В історії Європи, підкреслює історик, небагато знайдемо таких результативних актів, як Переяславська рада, яка цілковито змінила співвідношення сил на сході Європи. Військова могутність шляхетсько-магнатської Польсько-литовської Речі Посполитої назавжди була підірвана, а Російська держава, зміцнена силами і засобами України, висунулася на перше місце⁴⁰.

Отже, сучасні польські історики у своїх дослідженнях переконливо показують, що погляди представників шляхетсько-дворянської і буржуазної історіографії Польщі, України та Росії на визвольну війну українського народу і, зокрема, на возз'єднання України з Росією не відповідають історичній дійсності. Цим самим вони завдають нищівного удару по псевдонаукових концепціях польських та українських буржуазних націоналістів.

Праці сучасних польських істориків, присвячені розгляду історичного акту возз'єднання України з Росією, вносять великий вклад у зміцнення дружби народів Радянського Союзу та Польської Народної Республіки.

Г. В. БУХАЛО (Ровно)

³⁰ Z. Wójcik. *Dzikie pola w ogniu*, стор. 207; його ж. *Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu*, стор. 109.

³¹ B. Baranowski. Назв. праця, стор. 41.

³² S. Arnold. Назв. праця, стор. 8—9.

³³ Там же, стор. 7.

³⁴ Z. Wójcik. *Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu*, стор. 77.

³⁵ Там же.

³⁶ B. Baranowski. Назв. праця, стор. 42.

³⁷ Там же, стор. 41.

³⁸ S. Arnold. Назв. праця, стор. 10.

³⁹ Z. Wójcik. *Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu*, стор. 109.

⁴⁰ Там же, стор. 77.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

**ВЕЛИКИЙ ПОДВИГ.
КПРС — НАТХНЕННИК І
ОРГАНІЗАТОР БОРОТЬБИ
РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ
ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ
У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ
ВІЙНИ 1941—1945 рр.**

(на матеріалах УРСР) *,
видавниче об'єднання «Вища школа».
Головне видавництво, К., 1975, 312 с.

До 30-річчя Перемоги над гітлерівською Німеччиною радянські історики опублікували ряд фундаментальних праць, присвячених Комуністичній партії — натхненнику й організатору боротьби радянського народу проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.

Однією з них є рецензована колективна монографія. Її автори — досвідчені дослідники історії Великої Вітчизняної війни. Залучивши широку джерельну базу, вони ґрунтовно висвітлили історію Великої Вітчизняної війни, діяльність Комуністичної партії в організації розгрому німецько-фашистських загарбників.

У книзі розповідається про вікомпний подвиг радянського народу в боротьбі з фашизмом, непорушну дружбу і взаємодопомогу народів СРСР та про величезну роботу Комуністичної партії, яка в роки війни виступила натхненником і організатором всенародної боротьби проти фашистських загарбників. В ній показано, зокрема, як трудящі України разом з усім радянським народом виборювали перемогу на фронті, в підпіллі, партизанських загонах, невтомно працювали в тилу, відбудовували зруйноване війною господарство.

Праці притаманна партійність, цілеспрямованість і послідовність викладу матеріалу. В ній докладно, з правильних методологічних позицій аналізується багатий

фактичний матеріал, наводяться важливі узагальнюючі дані.

Основна увага в книзі приділяється всебічному розкриттю провідної ролі Комуністичної партії Радянського Союзу як вождя й організатора боротьби трудящих мас проти фашизму. Діяльність партії в цей період являє собою одну з найяскравіших і героїчних сторінок її славної історії. Керівництво Комуністичної партії є одним з вирішальних факторів, що забезпечили історичну перемогу радянського народу у Великій Вітчизняній війні. В монографії підкреслюється, що Центральний Комітет партії був справжнім штабом ведення війни: «На спільних засіданнях Політбюро ЦК ВКП(б), Державний Комітет Оборони і Ставка докладно обговорювали і затверджували плани ведення воєнних кампаній та окремих стратегічних операцій, здійснюваних групою фронтів. За роки війни відбулося 200 засідань ЦК партії, його Політбюро, Оргбюро і Секретаріату» (стор. 6). З самого початку війни Комуністична партія перебудовувала форми і методи своєї діяльності відповідно до завдань воєнної обстановки, розробила воєнно-економічну політику Радянської держави і забезпечила її здійснення. В книзі висвітлено ту велику роботу, яку провела Комуністична партія України по мобілізації сил трудящих республіки на боротьбу проти гітлерівських загарбників, у справі перебудови народного господарства, мобілізації економіки, науки та культури для задоволення потреб фронту.

Докладно розповідається в книзі про бойові дії радянських військ на Україні в 1941—1942 рр., показано значення героїчної оборони Києва та Одеси. Радянські воїни, діючи в складних умовах, виявляли безприкладний героїзм і мужність, самовіддано відстоювали кожну п'ядь рідної землі. Вони продемонстрували перед усім світом свою непохитну віру в перемогу над німецько-фашистськими загарбниками, свою відданість Радянській Батьківщині, Комуністичній партії.

В рецензованій праці показано велику організаторську роботу ЦК Компартії України по розгортанню боротьби у тилу ворога, зображено безстрашні дії комуністичного підпілля й партизанів у боротьбі з окупантами. Автори підкреслюють, що в ході боїв з фашистами ще більше зміцніла і загартувалася дружба народів. Зокрема, у партизанських загонах Української

* Авторський колектив: О. А. Бородин, М. О. Буцько, О. М. Вербило, Д. П. Григорович, М. О. Гурін, М. З. Данилюк, А. Ф. Мінгазутдінов, Г. П. Міщенко, С. Н. Саженьюк, Є. В. Сафонова. Редакційна колегія: Г. П. Міщенко (відповідальний редактор), М. О. Гурін (заступник відповідального редактора), О. М. Вербило.

РСР боролися представники понад 60 національностей (стор. 134).

Яскравим виявом єдності народів нашої Батьківщини в роки війни було співробітництво евакуйованих з України працівників промисловості, транспорту, сільського господарства, науки і культури з представниками відповідних галузей на місцях. У книзі показано діяльність ЦК ВКП(б) і уряду СРСР, партійних та радянських організацій по розміщенню і введенню в дію евакуйованих підприємств. Працівники промисловості України за допомогою братніх народів нашої країни налагодили масовий випуск військової продукції на евакуйованих підприємствах. Бойове, економічне і культурне співробітництво братніх радянських народів мало вирішальне значення для перемоги над ворогом.

У книзі показано визволення від окупантів Радянської України. Пліч-о-пліч самовіддано боролися проти фашистських загарбників росіяни й українці, білоруси і молдавани, вірмени і грузини, представники республік Прибалтики та Середньої Азії. Всього майже 4 тис. воїнів 43 національностей було удостоєно високого звання Героя Радянського Союзу за мужність і героїзм, виявлені у боях за визволення України від фашистських загарбників (стор. 212).

У монографії показано діяльність партійних організацій по відбудові народного господарства на визволених землях.

Автори наголошують, що головною передумовою відродження визволених від ворога районів було відновлення й організації зміцнення партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій, покликаних очолити самовіддану боротьбу трудящих за відбудову народного

господарства. У книзі висвітлено важливі заходи ЦК КП(б)У, обкомів, міськомів і райкомів по добору, розстановці й підготовці партійних, радянських, профспілкових, комсомольських і господарських кадрів.

На значному фактичному матеріалі показано велику допомогу ЦК ВКП(б), Уряду СРСР і братніх союзних республік в налагодженні роботи Компартії України та органів Радянської влади. Під керівництвом ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У партійні організації розгорнули серед трудящих велику масово-політичну та господарсько-організаторську роботу, спрямовану на відбудову народного господарства республіки та всебічну допомогу фронту.

Рецензована монографія закінчується висвітленням всесвітньо-історичного значення перемоги СРСР над фашистською Німеччиною. Автори підкреслюють вирішальну роль Радянського Союзу в розгромі гітлерівської Німеччини, розвінчують буржуазні і буржуазно-націоналістичні фальсифікації історії Великої Вітчизняної війни.

Позитивно оцінюючи монографію в цілому, треба зазначити, що вона не позбавлена й окремих недоліків. Зокрема, відсутня історіографія з цієї теми. Деякі важливі цифрові узагальнення, уперше наведені в роботі, дані чомусь без посилання на джерело (стор. 36, 50, 93, 98, 253, 264 та ін.).

В цілому ж монографія «Великий подвиг» є серйозним доробком в розкритті багатогранної діяльності Комуністичної партії в роки Великої Вітчизняної війни.

М. С. Бовсунівський (Житомир),
В. О. Матящук (Житомир)

Ю. О. КУРНОСОВ.
ІНТЕЛІГЕНЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР І
НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС
(1959—1970 рр.),

зид-во «Наукова думка», К., 1975, 208 с.

Роль інтелігенції у прискоренні науково-технічного прогресу, створенні матеріально-технічної бази комунізму дуже велика. «Наша радянська інтелігенція бачить своє покликання в тому,— зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнев у Звітній доповіді XXIV з'їздові партії,— щоб віддавати творчу енергію справі народу, справі побудови комуністичного суспільства. Чисельність інтелігенції продовжує швидко зростати... Цей процес закономірний. Він є результатом політики партії, спрямованої на всемірне прискорення науково-технічного прогресу, на

дальше підвищення культури й освіченості народу»¹.

Ці положення, схвалені XXIV з'їздом КПРС, лежать в основі рецензованої монографії. Проблема, яка в ній розглядається, актуальна, але поки що мало досліджена. Це, по суті, одна з перших спроб істориків багатопланово висвітлити участь української радянської інтелігенції у комуністичному будівництві. При написанні книги автор широко використав друковані праці—монографії, статті, опубліковані в збірниках і періодичній пресі, загальносоюзні і республіканські статистичні щорічники, матеріали державних і партійних архівів. Все це дало йому змогу досить повно і всебічно висвітлити дослід-

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 85.

жуване питання. Книга написана в дусі бойової партійності. В ній висвітлюється вклад виробничої інтелігенції республіки у прискорення науково-технічного прогресу. Одночасно Ю. О. Курносов сміливо викриває недоліки й помилки, які в свій час мали місце в питаннях підготовки кадрів, використання виробничої інтелігенції, а також заходи, що інколи підмінювали науковий підхід до розв'язання завдань технічного прогресу тощо.

У вступі автор рецензованої монографії полемізує з деякими радянськими істориками щодо визначення поняття «радянська інтелігенція», рішуче викриває буржуазних апологетів, у тому числі й українських буржуазних націоналістів, які намагаються применшити і спотворити роль інтелігенції як у соціалістичних, так і в капіталістичних країнах.

Полемічний тон книги викликає великий інтерес до неї. Читач відчуває творчий настрій автора, його прагнення зробити висновки, які мали б певне значення у вивченні важливого етапу історії — суспільства розвинутого соціалізму.

Ю. О. Курносов досить переконливо визначає поняття «радянська інтелігенція». Він розглядає її як велику, безперервно зростаючу міжкласову соціальну групу людей, яка «поповнюється насамперед з числа робітників і селян, представники якої, виконуючи волю робітничого класу, створюють матеріальні чи духовні цінності в інтересах усього суспільства, професійно займаючись переважно розумовою працею, що потребує високої кваліфікації і, як правило, вищої або середньої освіти» (стор. 7).

У першому розділі книги автор висвітлює зміни, які відбулися в структурі інтелігенції в умовах розвинутого соціалістичного суспільства. Тут він глибоко розглядає два питання: шляхи удосконалення підготовки кадрів інтелігенції і динаміку її структури в республіці. Він зазначає, що кількісні і якісні зміни в структурному складі інтелігенції, насамперед, визначаються процесом її підготовки у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах.

Зроблені автором висновки свідчать про те, що одночасно з удосконаленням навчального процесу, зміцненням його зв'язків з практикою комуністичного будівництва, пошуками оптимальних принципів підбору кадрів вища і середня спеціальна школа Української РСР у 1959—1970 рр. приділяла велику увагу ідейному загартовуванню майбутніх спеціалістів і в основному успішно виконала важливе завдання партії по поліпшенню їх підготовки для різноманітних галузей народного господарства. В 1970 р., зокрема, у вузах навчалось 806,6 тис. студентів, у середніх спеціальних навчальних закладах — 797,9 тис. чол. (у 1959 р., відповідно, — 380,1 тис. і 351 тис. чол.—стор. 17). Такі темпи зростання кількості студентів у вузах і технікумах республіки привели до

значного збільшення їх питомої ваги серед населення УРСР.

У рецензованій монографії переконливо показується, що соціалістичне суспільство, розвиток якого базується на науковій основі, на використанні досягнень науки і техніки, потребує дедалі більшого застосування розумової праці, зростання кількості інтелігенції, що, в свою чергу, зумовлює структурні зміни кількісного і якісного характеру. Наприклад, у народному господарстві республіки кількість спеціалістів з вищою і середньою освітою протягом 1959—1970 рр. збільшилася майже в 2,2 раза (в середньому на 10% щорічно). Число дипломованих спеціалістів зростало значно швидше, ніж число робітників, колгоспників і службовців, разом узятих (кількість останніх протягом 1959—1970 рр. збільшувалася щорічно лише на 2,6% — стор. 34).

Швидкі, порівняно з іншими соціальними групами населення, темпи зростання кількості інтелігенції, а також внутрішні її зміни свідчать, що прогресивні явища відбуваються в соціальному складі всього радянського суспільства. Цей процес сприяє, насамперед, стиранню істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею і в кінцевому підсумку — зміцненню нової історичної спільності людей — радянського народу, спільності, яка виникла в нашій країні на основі соціально-політичної та ідейної єдності робітничого класу, колгоспного селянства й народної інтелігенції.

Автор рецензованої монографії розкриває роль учених у розвитку виробництва, показує зростання їх кількості в республіці (з 39,9 тис. у 1959 р. до 129,8 тис. чол. у 1970 р., тобто в 3,3 раза — стор. 43). На жаль, автор не прокоментував ці цифри. Вони не викликають ні захоплення, ні стурбованості: чи виправдані такі швидкі темпи, чи є належна віддача тощо. Тут авторові доцільно було б зробити глибший аналіз і висновки.

У другому розділі книги Ю. О. Курносов велику увагу приділяє аналізові участі науковців та інженерно-технічних працівників промисловості республіки у створенні матеріально-технічної бази комунізму. Дослідник висвітлює значення інженерно-конструкторської думки в прискоренні науково-технічного прогресу. Тільки протягом 1966—1970 рр. Академія наук УРСР передала на виробництво понад 2300 значних розробок, впровадження яких дало вагомих економічний ефект (стор. 64). Зросла роль інженерно-технічної інтелігенції у створенні та використанні нової техніки і модернізації діючого обладнання. Протягом досліджуваного періоду в Українській РСР було створено майже 7,4 тис. нових типів машин і механізмів. Це складає близько 20% від їх загальносоюзної кількості (стор. 93). Тільки на машинобудівних підприємствах республіки модернізовано 75 тис. одиниць обладнан-

ня, у тому числі 47 тис. металорізальних верстатів, що рівнозначно 19 тис. нових верстатів (стор. 133).

Розглядаючи всі ці позитивні явища, автор разом з тим гостро критикує й недоліки, які гальмували роботу інженерно-конструкторських колективів: не досить чітка й не до кінця продумана організація праці, не зовсім удосконалена система оплати праці, відсутність необхідної експериментальної бази, використання в ряді випадків застарілої техніки тощо.

У третьому розділі «Підвищення ролі спеціалістів сільського господарства у розвитку виробництва» автор докладно досліджує вклад сільської виробничої інтелігенції у розвиток сільського господарства Радянської України. Велика увага приділяється ролі агрономів у піднесенні сільськогосподарського виробництва, їх творчому пошуку резервів підвищення продуктивності праці, боротьбі з шаблоном, за впровадження науково обґрунтованих методів господарювання. У 1970 р. в колгоспах і радгоспах республіки працювало 22,6 тис. агрономів, серед них багато досвідчених організаторів виробництва, справжніх борців за впровадження наукових досягнень у землеробстві. У рецензованих працях висвітлюється також роль ветеринарної й зоотехнічної служб колгоспів і радгоспів республіки у піднесенні рівня розвитку тваринництва.

Цілом правомірно автор вказує на дедалі зростаючу роль інженерної служби в сільському господарстві, яке постійно постачається сучасною складною технікою. Порівняно з 1960 р. у 1970 р. колгоспам і радгоспам республіки виділено тракторів (у фізичних одиницях) у 2,5 раза більше, вантажних автомашин (без спеціалізованих) — у 3,2, тракторних косарок — у 2 рази більше тощо. Кількісні і якісні зміни в складі інженерно-технічних працівників села сприяли швидшому переведенню сіль-

ськогосподарського виробництва на індустріальні рейки.

Позитивно оцінюючи діяльність виробничої інтелігенції села, Ю. О. Курносов водночас зазначає, що в ряді господарств Одеської, Закарпатської, Кримської та інших областей сільські спеціалісти не завжди дотримувалися агротехнічних норм, мало піклувалися про належне зберігання нової техніки і її раціональне використання. Це призводило до небажаних результатів. Так, протягом 1960—1970 рр., підкреслює автор, сільському господарству республіки було поставлено 413,5 тис. тракторів і 114,9 тис. зернових комбайнів, а парк цих машин збільшився за той же час таким чином: тракторів — на 198,8 тис. одиниць і комбайнів — на 14,4 тис. Як бачимо, на кожні 3 нові трактори майже 2 старі списувалися. Комбайнів списувалося ще більше.

Автор аналізує й інші причини, що заважали успішній роботі сільських спеціалістів. Зокрема, він вказує на порушення принципів матеріальної зацікавленості, а також на невиправдану реорганізацію сільськогосподарського виробництва, яка перешкождала впровадженню досягнень науки, дальшому розвитку виробництва.

В заключному розділі книги Ю. О. Курносов піднімає ряд дискусійних питань і тим самим ніби запрошує читачів продовжити велику й серйозну розмову. Книжка змушує задуматися, поговорити і посперечатися. А саме це й важливо для наукової, творчої праці.

Незважаючи на деяку сухість і одноманітність мови, рецензована праця в цілому являє собою цінне наукове дослідження. Чимало цікавих і корисних матеріалів знайдуть у ньому наукові працівники, студенти, лектори, пропагандисти, викладачі вузів і шкіл.

М. М. Максименко (Сімферополь)

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ. ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІЯ,

вип. 1, вид-во «Наукова думка», К., 1975,
159 с.

До численних видань, присвячених вітчизняній історії, нещодавно приєдналося ще одне — «Історичні дослідження». Воно видається двома серіями. Одна з них присвячена питанням вітчизняної, друга — зарубіжної історії. Хронологічно щорічники обох серій охоплюють питання від найдавніших часів до наших днів. У них будуть вміщуватися також статті з методології історичної науки, історіографії, джерелознавства та інших допоміжних історичних дисциплін.

Перший випуск рецензованого щорічника вміщує ряд статей з історії України

дожовтневого і радянського періоду. В них висвітлюються питання соціально-економічного розвитку України XIX — початку XX ст., соціалістичної індустріалізації, зростання керівної ролі КПРС в умовах розвинутого соціалізму, посилення провідної ролі робітничого класу в комуністичному будівництві.

Кілька статей присвячені трудовій і творчій активності робітничого класу України в період соціалізму і будівництва комунізму. Серед них великий інтерес викликає стаття М. Р. Плюща «Вклад робітничого класу Української РСР у прискорення науково-технічного прогресу (1951—1958 рр.)». Автор на значному фактичному матеріалі показує, як втілювалися в життя постанови партії і уряду щодо прискорення науково-технічного прогресу в народному господарстві країни.

Значну увагу приділив М. Р. Плющ руху винахідників і раціоналізаторів, роботі відомих новаторів республіки. Висвітлено діяльність комсомольських організацій України по залученню молодих робітників до активної технічної творчості.

Важливі питання досліджуються в статті А. А. Кондрацького «Зростання керівної ролі Комуністичної партії в умовах розвинутого соціалізму і робітничий клас». Автор викриває буржуазних теоретиків, які перекидають роль Комуністичної партії в соціалістичному суспільстві, силкуються довести, нібито історична місія робітничого класу СРСР «вичерпала себе». В умовах розвинутого соціалізму і побудови комунізму, підкреслює автор, перед партією постають надзвичайно складні завдання і в зв'язку з цим роль і значення її у суспільстві неухильно зростають. «КПРС докладає всіх зусиль, щоб зосередити енергію робітничого класу, колгоспного селянства й радянської інтелігенції на створенні матеріально-технічної бази комунізму, перетворенні соціалістичних відносин у комуністичні, на вихованні нової людини» (стор. 19—20). У розв'язанні цих завдань вирішальну роль відіграє робітничий клас. Автор висвітлює також суспільно-політичну активність робітничого класу, яка проявляється в обговоренні важливих партійних документів, роботі в комісіях контролю за діяльністю адміністрації, в первинних партійних організаціях.

Значний інтерес викликає стаття О. О. Малька «Участь робітничого класу Української РСР у хімізації сільського господарства (1959—1970 рр.)». Автор висвітлює роботу партійних організацій республіки в справі мобілізації робітників та інженерно-технічних працівників на боротьбу за своєчасне введення в дію хімічних об'єктів, збільшення випуску і поліпшення якості продукції мінеральних добрив.

Важливе питання досліджується в статті Т. В. Фінікова «Діяльність студентських будівельних загонів Української РСР на цілині (1962—1974 рр.)». Праця студентів в дні літнього трудового семестру на будовах Казахстану, Сибіру, Далекого Сходу, Уралу та інших районів країни стала важливою формою трудового і політичного виховання молоді. Зведення житлових будинків і виробничих приміщень, шкіл, клубів, дитячих садків, кінотеатрів, участь у будівництві Красноярської ГЕС, Волзького автозаводу в Тольятті, міста Гагаріна, у відбудові зруйнованого землетрусом Ташкента — такий далеко неповний перелік славних трудових справ студентських будівельних загонів республіки.

Питанням соціалістичної індустріалізації країни присвячена стаття С. В. Кульчицького «Джерела соціалістичного нагромадження в період індустріалізації СРСР (1926—1937 рр.)». Автор розглянув історіографію питання, показав боротьбу Ко-

муністичної партії проти «лівих» і правих опортуністів. Позиція останніх фактично не відрізнялася від позиції міжнародної буржуазії, яка намагалася перетворити СРСР у сировинний придаток капіталістичних країн. У статті показано роль робітничого класу і всього трудящого населення країни у створенні необхідних фондів для проведення індустріалізації. Цікавий, зокрема, матеріал про рух за відмову від дотацій, зачинателями якого виступили робітники Макіївського металургійного заводу ім. С. Кірова. Автор статті підкреслює, що програма індустріалізації здійснювалася на основі внутрішніх ресурсів країни.

В. Г. Лисенко у статті «Перехід Радянської країни до мирного будівництва після Великої Вітчизняної війни і розвиток суспільно-політичного життя в Українській РСР» на великому фактичному матеріалі показав, як у нашій країні розв'язувалося завдання відбудови зруйнованого війною господарства. Вирішальне значення для успішного здійснення планів дальшого розвитку промисловості і сільського господарства республіки мало керівництво Комуністичної партії, яка через органи Радянської влади та громадські організації мобілізувала робітників, колгоспників та інтелігенцію на трудові подвиги, добивалася зміцнення їх морально-політичної єдності, піднесення суспільно-політичної активності.

Стаття П. П. Панченка «Про науковий підхід до організації громадсько-політичної діяльності в розвинутому соціалістичному суспільстві (На матеріалах Української РСР)» написана на тему, підняту попереднім автором. Важливі теоретичні положення автор підкріплює численними фактами. Громадсько-політична діяльність мас, підкреслює автор, практично охоплює всі сторони життя громадських організацій. П. П. Панченко розглядає і ряд інших важливих проблем. Це, зокрема, уточнення чіткості функцій радянських, а також громадських і господарських органів та організацій, визначення важливих заходів їх діяльності на певний час, поглиблення змісту і піднесення рівня громадсько-політичної роботи.

У щорічнику висвітлюються також питання історії України довоєнного періоду. В статті Ю. Г. Іващенко, зокрема, розглядається розміщення цукрової промисловості на Україні в середині XIX ст. Ю. П. Лавров присвятив своє дослідження виникненню профспілкових гуртків наприкінці XIX—на початку XX ст., Г. Я. Сергієнко — діяльності і світогляду С. М. Олійничука, В. М. Ботушанський — буковинській трудовій еміграції, В. Г. Сарбей — діяльності В. В. Вакара.

М. М. Драк (Львів),
С. П. Кичур (Львів)

* * *

Проблематика першого випуску «Історичних досліджень» досить різноманітна. Більшість статей актуальні за змістом. Вони висвітлюють важливі питання соціально-економічного і політичного розвитку Радянської України в роки соціалістичного і комуністичного будівництва.

Більшість авторів побудували свої дослідження на оригінальних документах, цінкових фактичних даних, взятих здебільшого з різних архівів республіки. Частина цих документів використовується вперше. Немає сумніву в тому, що нові документи і фактичні дані привернуть увагу багатьох науковців, викладачів вузів, пропагандистів.

Всілякого схвалення заслуговує прагнення багатьох авторів подати досліджуваний матеріал з історії Радянської України у нерозривному зв'язку з історією Країни Рад, всіх республік Союзу РСР.

Ідейний і науковий рівень матеріалів першого випуску «Історичних досліджень» в цілому відповідає сучасним вимогам. Вміщені в ньому статті написані кваліфіковано, питання логічно пов'язані одне з одним і дають досить повне уявлення про досліджувану тему. Більшість матеріалів читається з інтересом.

Відомо, що за першим випуском незабаром почнуть виходити наступні випуски «Історичних досліджень», тому необхідно обговорити принципові питання дальшого формування цих збірників, їх напряду, змісту і рівня підготовки матеріалів. Головний редколегії та редколегіям наступних випусків потрібно усунути недоліки, помічені в першому збірнику.

Як уже відзначалося вище, перший випуск не має певної провідної проблеми. Вміщені статті надто різноманітні за своїм змістом. Можливо, не всі з цим погодяться, але, на нашу думку, кожний з наступних випусків повинен мати якусь головну проблему. Це не означає, що до них

не треба включати досліджень з інших питань.

Зрозуміло також і те, що в кожному випуску мають друкуватись різні автори, в тому числі й початківці. Але перший випуск, мабуть, слід було б укомплектувати працями переважно провідних істориків республіки і цим задати, так би мовити, тон всім наступним випускам «Історичних досліджень».

Редакційна колегія випуску не звернула належної уваги на історіографічну частину досліджень. І причина цього не в обмеженому обсягові випуску. Адже аналіз літератури можна подавати в кожному окремому дослідженні. Більше того, всі автори мають чітко підкреслювати те нове, що вносять їх праці порівняно з попередніми публікаціями.

На жаль, звертає на себе увагу і така загальна вада багатьох праць збірника, як очевидне перснасичення фактичного матеріалу над теоретичними питаннями, висновками і узагальненнями. Окремі статті, зокрема, «Джерела соціалістичного нагромадження в період індустріалізації СРСР (1926—1937 рр.)» взагалі написані в економічному плані. Це ж можна сказати і про статтю Ю. Г. Іващенко «Розміщення цукрової промисловості на Україні в середині XIX ст.» та ін. Дивно також і те, що більшість авторів статей не дають належної відсічі буржуазним фальсифікаторам нашої історії.

Можна було б посперечатись з окремими авторами про вдалий формулювання ними назв своїх праць та окремих положень змісту, але це вже стосується скоріше редакторів випуску.

Вихід рецензованого збірника закликає працівників історичного фронту республіки активізувати дослідницьку роботу, підвищувати її науковий та ідейно-теоретичний рівень, бойовитість усіх публікацій.

Г. Т. Кікалов (Київ)

Г. Я. СЕРГІЄНКО.

ДЕКАБРИСТИ ТА ЇХ РЕВОЛЮЦІЙНІ ТРАДИЦІЇ НА УКРАЇНІ,

вид-во «Наукова думка», К., 1975, 184 с.

Однією з праць, присвячених 150-річчю революційного подвигу декабристів, є книга Г. Я. Сергієнка, в якій розповідається про рух декабристів та їх революційні традиції на Україні, про різні організації борців проти самодержавства і кріпосництва. Першою в Росії таємною організацією дворянських революціонерів був «Союз порятунку». Його фундатори — офіцери-патріоти, учасники Вітчизняної війни 1812 р. і визвольних походів у Європу, серед яких провідне місце займав М. М.

Муравйов. Відданим революційній справі був і прийнятий до товариства П. І. Пестель, еволюцію суспільно-політичних поглядів якого показано у книзі. «Союз порятунку» заклад перший камінь у фундамент визвольного руху в Росії.

Автор детально з'ясував питання про виникнення та діяльність товариства декабристів — «Союзу благоденства». Як виклик царизмові прозвучала програма настанова товариства про підготовку до майбутнього політичного перевороту, зокрема, агітацію проти самодержавного ладу, поширення революційних ідей, про освіту народу і запровадження в країні республіки й конституції.

Окремий розділ книги присвячено діяльності Південного і Північного това-

риств декабристів. Їх об'єднувала спільна ідея боротьби проти царського самодержавства і кріпосництва. В основу програми Південного товариства було покладено розроблений П. І. Пестелем проект майбутньої конституції Росії — «Руська правда», яка стала визначною пам'яткою революційного світогляду декабристів. Вона виникла на ґрунті суспільного життя Росії і відображала досягнення передової суспільної думки, мала не лише спрямувати боротьбу прогресивних сил проти реакційного ладу, а й теоретично сформулювати засади майбутнього, створеного в результаті перемоги революції в Росії. Проте цьому проектowi була властива класова обмеженість в ряді важливих питань, зокрема, в аграрному й національному. На жаль, у книзі про це говоритья побижно. Автор також в загальних рисах проаналізував новий проект конституції Північного товариства, автором якого був М. М. Муравйов. Треба було б глибше розкрити загалом вірне положення про те, що П. І. Пестель та М. М. Муравйов очолювали два напрями — республіканський і конституційно-монархічний — у створенні програми декабристів.

Цікаві фактичні дані наведено про пошуки платформи для об'єднання Північного і Південного товариств. Автор наголошує, що П. І. Пестель вдалося посилити республіканські позиції у Північному товаристві, здобути чимало прихильників рішучих дій, домовитися про практичні зв'язки і співробітництво товариств, вироблення прийнятої конституції як платформи для об'єднання, здійснення координації і взаємодопомоги товариств на випадок повстання.

Розповідаючи про пошуки Південним товариством союзників серед таємних революційних товариств, що виникли в Росії й за кордоном, Г. Я. Сергієнко докладно висвітлив процес злиття Товариства об'єднаних слов'ян з Південним товариством. Мабуть, авторowi можна було б обійтися без широкого екскурсу в історію першого. Шкода, що в праці не знайшли свого висвітлення зв'язки декабристів з польським «Патріотичним товариством».

У монографії викладено план військового перевороту в Росії, розроблений декабристами. Вони, як твердить автор, розуміли,

що царський уряд не відмовиться від влади, а поміщики не звільнять селян від кріпосної залежності і що лише шляхом революції, збройного повстання можна завоювати свободу. Але декабристи, дбаючи про поліпшення становища народних мас, водночас боялися залучити їх до боротьби.

Спираючись на численні факти, почерпнуті з джерел і літератури, Г. Я. Сергієнко розкрив початок, хід і трагічний кінець повстання декабристів у Петербурзі та на Україні.

Автор показав історичне значення повстання декабристів для подальшої визвольної боротьби в Росії. Йдеться про висунення найекстремішніх революційних вимог — гуртування однодумців у політичних товариствах, усвідомлення необхідності проведення соціальної революції в інтересах народу, розуміння того, що без участі народних мас неможливо здійснити революційний переворот, необхідність рішучих координованих дій повстанців, а також виняткову важливість для успіху повстання наявності революційної ситуації.

В книзі висвітлюється могутній вплив революційних ідей та традицій декабристів на розвиток визвольного руху на Україні, зокрема, на формування суспільно-політичних поглядів революціонера-демократа Т. Г. Шевченка, розповідається про діяльність гуртка пропагандистів декабристських ідей у Харкові та поширення цих останніх у Ніжинській гімназії вищих наук. Г. Я. Сергієнко наголошує, що революційні традиції декабристів на Україні в 20—50-х роках XIX ст. значно вплинули на розвиток визвольного руху й формування революційно-демократичної ідеології.

Книга виграла б, якби в ній був окремий розділ про висвітлення у творах декабристів історичного минулого України. Інколи в ній трапляються нечіткі формулювання. Наприклад, П. І. Пестель характеризується то як найвидатніший ідеолог дворянських революціонерів (стор. 25), то просто як ідеолог дворянських революціонерів (стор. 102), як воно насправді й було.

Але, незважаючи на окремі недоліки, праця Г. Я. Сергієнко є цінним науковим дослідженням і заслуговує позитивної оцінки.

І. Г. Шульга (Вінниця),
М. М. Кравець (Вінниця)

ПЕРШОДРУКАР ІВАН ФЕДОРОВ ТА ПОГО ПОСЛІДОВНИКИ НА УКРАЇНІ

(XVI — перша половина XVII ст.).

Збірник документів.

Вид-во «Наукова думка», К., 1975, 344 с.*

У 1974 р. в нашій країні широко відзначалося 400-річчя книгодрукування на Україні, яке започаткував славний син російського народу Іван Федоров. У зв'яз-

ку з цим значно поживавився науковий інтерес до видавничої діяльності першодрукаря та історії друкарства в цілому. Але жодна стаття, жодне монографічне дослідження, навіть коли вони найвищого ґатунку, не зможуть повністю замінити со-

* Упорядники: кандидати історичних наук Я. Д. Ісаєвич, О. А. Купчинський; О. Я. Мацюк, Е. Й. Ружицький.

ою першоджерела. Тому значну цінність для науковців становить збірник документів «Першодрукар Іван Федоров та його дослідники на Україні», що є першою пробою зібрати і систематизувати значну кількість історичних джерел про життя та творчу діяльність Івана Федорова і продовжувачів його справи на Україні.

До збірника ввійшло 137 документів різного характеру — листи, послання, довіреності, записи в судових та адміністративних актових книгах, заяви, боргові розписки, скарги, протоколи засідань братств тощо. Він охоплює період від 1573 р. (дата найдавнішого відомого документа про Федорова) до 1648 р. (початок визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетських поневолювачів). Найбільшу цінність становлять документи про діяльність львівської друкарні І. Федорова (1573—1574 рр.), острозької друкарні князя К. Острозького (1578—1581 рр.), якою в перші роки її існування керував І. Федоров, та друкарні Львівського Ставропігійського братства.

В рецензованому збірнику відсутні джерела про початковий етап діяльності Києво-Печерської друкарні, яка з середини 20-х років XVII ст. була найважливішим видавничим осередком на Україні. Це пояснюється тим, що лаврський архів кілька разів горів, особливо у XVIII ст., і ті окремі відомості про заснування Києво-Печерської друкарні, що дійшли до нас, не можуть бути визнані за цілком достовірні (наприклад, ректор Київської академії І. Я. Фальковський (1762—1823 рр.) приписує заслуги у її відкритті князю К. І. Острозькому, а датою початку тут книгодрукування вважає 1533 р.)¹. Тому особливу цінність становлять документи збірника, в яких містяться відомості про подальшу історію друкарні Києво-Печерської лаври, зокрема розкривається діяльність видатних майстрів книгодрукування першої половини XVII ст. — С. Будзини, Т. Вербицького, С. Соболя, А. Скольського, М. Сльозки та інших, яка вивчена ще недостатньо.

Книговидавнича і просвітительська діяльність І. Федорова та його продовжувачів на Україні відповідала інтересам трудящих мас, сприяла єднанню братніх російського, українського і білоруського народів у боротьбі проти соціального та національного гноблення. Про це яскраво свідчать документи збірника, значна частина яких опублікована вперше. До видання залучено й ряд таких матеріалів, що вже публікувалися раніше. На жаль, ця група джерел була видана на основі застарілої методики, у текстах нерідко траплялися перекручення, пропуски. До того ж вони розпорошені по різних археографічних збірниках, які на сьогодні стали бібліографічною

рідкістю. Тому укладачі рецензованої книги звіряли джерела цієї групи з оригіналами, робили уточнення, вносили поправки, дотримуючись сучасних археографічних правил видання. Вони провели копітку і ґрунтовну роботу, пов'язану з виявленням матеріалів для збірника в архівосховищах Києва, Львова, Москви, Ленінграда, Мінська.

Вдалим є переклад вміщених документів з латини, польської мови, тексти яких цілком закономірно подано паралельно з текстами оригіналів. Виправданим є відтворення старовинних українських, білоруських і російських текстів засобами новітньої графіки, а також транскрибування власних та географічних назв у латинських і польських текстах за тогочасною орфографією. У збірнику вміщено рідкісні ілюстрації, зокрема, перша сторінка львівського «Апостола» І. Федорова, видавнича марка першодрукаря, малюнок його надмогильної плити, різні гравюри тощо.

В додатку подано примітки, що мають велике довідкове значення, словник рідко-вживаних і застарілих слів, таблицю кирилических цифр, список літератури, іменний та географічний покажчики, перелік документів. Серед матеріалів додатку є й так звана «Хронологічна таблиця найважливіших подій з історії друкарства на Україні». Безумовно, ця назва вжита тут помилково. Адже хронологічні таблиці мають свою специфіку, вони служать для переведення дат з однієї системи літочислення на іншу та для всебічних хронологічних обчислень і розрахунків. У даному випадку — це звичайний хронологічний покажчик подій з історії друкарства (повна дата * і назва події). До речі, В. І. Ленін у таких випадках вживав термін «Хронологічний покажчик»².

У покажчику доцільно було вжити повну назву твору Андрія Римші, виданого 5 травня 1581 р. в м. Острозі, а не називати його «Хрологією», як це неправильно робили дослідники дорядянского періоду³. В дійсності ж зазначений твір має заголовок «Которогося месеца што за старых веков дъело короткое описание». Єдиний примірник цієї книги зберігається в Ленінграді, в Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна.

При публікації документів досить важливим є визначення їх точної дати, правильне переведення на сучасну систему літочислення. Адже недатований документ знецінюється як історичне джерело. Тому

* Повна дата — це рік, місяць, число, якщо ж один з цих компонентів відсутній, тоді — неповна дата.

² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 52, стор. 24.

³ И. Каратаев. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами, 1491—1730, вып. 1, СПб., 1878, стор. 196—199; В. Н. Перетц. Историко-литературные исследования и материалы, т. 1, СПб., 1900, стор. 69—77.

¹ Центральна наукова бібліотека АН УРСР. Відділ рукописів, рукописи Києво-Софійського собору, 355/551 С, арк. 40, 41.

звернемо увагу на даний аспект у рецензованому виданні.

В передмові до збірника говориться: «Усі документи впорядковано за хронологією, з 1582 р.—згідно з новим стилем (григоріанським календарем). У випадку, якщо в документі подається старий стиль, при датуванні його, поруч із датою за новим стилем, в дужках виносяться дата за старим стилем» (стор. 12). Але ж реформа календаря була проведена не в січні, а в жовтні 1582 р. (після 4 жовтня 1582 р. одразу ж стали рахувати не 5, а 15 жовтня)⁴. Укладачі цього не врахували, і в результаті документ № 9 від 3 лютого 1582 р. датований за юліанським календарем (субота 3 лютого в 1582 р. була за юліанським, за григоріанським — середа), документ № 20 датується на підставі попереднього запису в книзі 5 березня 1582 р., але в самому документі вказано, що «діялося у вівторок». Ні за григоріанським, ні за юліанським календарями 5 березня 1582 р. не було вівторком, а от 6 березня за юліанським — вівторок. Отже, документ повинен бути датований 6 березня 1582 р. за юліанським календарем. Аналогічне датування і документа № 21 — 19 березня 1582 р. В документі ж зазначається: «Діялося у найближчий вівторок після неділі «Окулі». Тобто документ було підписано 20 березня, у вівторок за юліанським календарем, а не 19 березня за григоріанським. Документ № 22 від 5 вересня 1582 р. також датований за юліанським календарем (середа), а от документи наступного, 1583 р., — за григоріанським. Слід мати на увазі, що, коли в документі вказані повна дата і день тижня, то за допомогою розрахунків (таблиць) легко визначити, за яким календарем (юліанським чи григоріанським) датовано документ. Дні тижня цих календарів ніколи не співпадають. Крім того, всі документи потрібно датувати за тим самим календарем (стилем), що й в оригіналі, а в дужках подавати дату за сучасним стилем.

⁴ Е. И. Каменцева. Хронология, М., 1967, стор. 37.

Тобто, якщо документ датований за юліанським календарем, то так його й залишити, а в дужках зазначити сучасний стиль (за григоріанським календарем). Наприклад, документ № 89 у збірнику датований так: «1625 р., травня 4 (квітня 24)», але ж в оригіналі навпаки — «24 квітня». Отже, правильно буде — «1625 р., 24 квітня (4 травня)». Якщо ж в оригіналі документ датовано за григоріанським календарем, то немає сенсу подавати в дужках дату за старим стилем.

При виданні документів слід дотримуватися єдино правильного, уже встановленого правила: «Документи, складені в Росії до 1 лютого 1918 р., датуються за старим (юліанським) стилем, а документи, складені з 1 лютого 1918 р., — за новим (григоріанським) стилем»⁵. Огірхи, про які йшлося вище, наявні і в багатьох інших документальних виданнях, що є результатом відсутності в нашій республіці спеціальних праць з хронології.

Нарешті, хоч у вступі до збірника зазначено, що у видання включені всі відомі на сьогодні архівні документи про І. Федорова (стор. 11), насправді це не так. Наприклад, відсутній ряд документів про дерманський період діяльності першодрукаря (опубліковані І. Малишевським та В. Романовським) та відомий лист І. Федорова до саксонського курфюрста Августа від 23 липня 1583 р. (опублікований 1968 р. польським вченим В. Губицьким). У словник рідковживаних і застарілих слів включено ряд таких, які відсутні в самих текстах документів.

В цілому ж рецензований збірник є значним кроком у вивченні історії друкарства на Україні в XVI — першій половині XVII ст. Наступний період (друга половина XVII—XVIII ст.), що характеризувався виникненням і діяльністю ряду нових друкарень (Почаївська, Чернігівська та ін.), також чекає аналогічного видання.

С. З. Заремба (Київ)

⁵ Правила видання історичних документів в СРСР, К., 1972, стор. 66.

В. Н. ГУЛЕВИЧ.

КЛАСИ І ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ФРН,
вид-во «Наукова думка», К., 1975, 287 с.

Радянські історики і соціологи, вчені з НДР проводять велику і плідну роботу в сфері марксистського дослідження соціально-політичної системи Федеративної Республіки Німеччини¹.

¹ Див., напр.,: Германская история в новое и новейшее время, т. I, М., 1970; А. Б. Вебер. Классовая структура общества в Западной Германии, М., 1961; В. Д. Ежов. Классовые бои на Рейне, М., 1973; В. С. Шумский. Политика без

Рецензована праця є однією з перших спроб висвітлити питання класів і політичних партій ФРН. Її автор виходив з вказаного, М., 1967; Л. Д. Ходоровский. Политический клерикализм в ФРГ, М., 1970; Proletariat in der BRD, Berlin, 1974; Die westdeutschen Parteien, Berlin, 1966. Значний інтерес до питань історії та діяльності політичних партій проявляють прогресивні вчені ФРН. Свідченням цього є видання спеціального номера журналу КПН «Марксистіше блеттер», присвяченого партійно-політичній системі ФРН і основним тенденціям її розвитку («Marxistische Blätter», 1976, № 2).

зівки В. І. Леніна про необхідність вивчення політичних течій «в цілому, в усій їх сукупності»², вимоги «врахування всіх сил, груп, партій, класів, мас, що діють всередині даної країни»³.

Книга В. Н. Гулевича складається з двох частин: 1) «Класи західнонімецького суспільства» і 2) «Політичні партії». У першій з них автор дає коротку, але досить повну характеристику робітничого і капіталістичного класів, середніх верств ФРН, розкриває механізм впливу сучасної науково-технічної революції на соціальну структуру країни, спростовує фальсифікаторські й реформістські твердження про «зникнення пролетаріату» та утвердження в Західній Німеччині відносин «соціального партнерства».

Друга частина праці починається з розповіді про основні партії західнонімецької монополістичної буржуазії — Християнсько-демократичний союз (ХДС) та Християнсько-соціалістичний союз (ХСС). Уже в перші післявоєнні роки у політичному житті Західної Німеччини утвердилась гегемонія ХДС/ХСС, сформувалася база внутрішньої політики християнської демократії, спрямованої проти Компартії Німеччини та інших робітничих організацій. Чітко визначились і зовнішньополітичні настанови ХДС/ХСС, які виразилися в непохитній ворожості до Радянського Союзу і Німецької Демократичної Республіки, в постійному нагнічуванні міжнародної напруженості. Ідеологічною основою партій є реакційна доктрина політичного клерикалізму. Головну роль в ХДС відігравав К. Аденауер — людина, тісно зв'язана із західнонімецькими монополіями і міжнародною реакцією.

Протягом тривалого періоду (1949—1966 рр.) ХДС, спираючись на коаліцію з другорядними буржуазними партіями, формував урядові кабінети у ФРН. Політичні настанови християнських демократів прийшли в різку невідповідність з нинішніми соціально-політичними реальностями. Суттєвий інтерес становлять наведені автором дані про політичний курс ХДС/ХСС після їх виходу в опозицію (1969 р.), а також характеристика ультраправої платформи лідера ХСС Франца-Йозефа Штрауса, що базується на антирадянщині й антикомунізмі.

В. Н. Гулевич уважно простежує ідейно-політичні зв'язки, що постійно існували й існують між ультраправим крилом ХДС/ХСС і неонацистськими організаціями, реваншистськими «земляцтвами» і мілітаристськими «традиційними союзами». Водночас він аналізує (від перших післявоєнних років і до наших днів) розвиток західнонімецьких праворадикальних, нео-

фашистських організацій, зазначаючи при цьому, що змінювалися лише найменування угруповань, з'являлись нові «фюрери», а соціально-політична суть неонацизму в ФРН залишалася такою ж, як і раніше.

Значна частина робітничого класу і профспілок ФРН перебувають під впливом Соціал-демократичної партії Німеччини. Західнонімецьку соціал-демократію автор розглядає як складну політичну течію, в якій борються і взаємодіють різні сили: одні виступають за співробітництво з буржуазією, за «інтеграцію» партії в систему державно-монополістичного капіталізму, інші ж, незважаючи на слабкість і непослідовність, прагнуть до здійснення самостійної, класової платформи.

Лідери СДПН, констатує автор, стали на плідотворний шлях зовнішньополітичного реалізму в 1969 р., коли новосформований уряд Віллі Брандта — Вальтера Шееля заявив про готовність визнати післявоєнні європейські кордони, в тому числі лінію Одер — Нейсе і кордон між НДР і ФРН. Московський договір 1970 р. створив сприятливі умови для налагодження рівноправних, добросусідських відносин з СРСР.

Внутріполітична лінія СДПН характеризується крайньою непослідовністю, особливо помітною в умовах сучасної економічної кризи. «Лавіруючи між вимогами трудящих й інтересами монополій, лідери СДПН схилиються, як правило, на сторону останніх» (стор. 146). Цей висновок автора є політично актуальним.

Великий розділ В. Н. Гулевич присвятив діяльності Компартії Німеччини.

На початку 50-х років компартія розгорнула активну боротьбу проти ремілітаризації Західної Німеччини та включення ФРН до НАТО. Далеко не випадковим був збіг у часі двох актів західнонімецьких правлячих кіл: заборона діяльності КПН і введення в країні загальної військової повинності (серпень 1956 р.). Цей акт властей був важким ударом по робітничому класу Західної Німеччини. У зв'язку з цим автор дійшов важливого висновку про неможливість виключення марксистсько-ленінських сил з політичного й ідеологічного життя суспільства країни. Незважаючи на репресії і наклепи, комуністи проводили агітаційно-масову роботу на підприємствах, у профспілках, серед молоді, прагнули до спільних чи паралельних дій з робітниками — соціал-демократами.

Без сумніву, великою удачею автора є розбір ним зовнішньополітичної концепції західнонімецьких комуністів. Нині, коли уряд ФРН під тиском прогресивних сил став на шлях врегулювання відносин з Радянським Союзом та іншими соціалістичними країнами, слід відзначити, що західнонімецькі комуністи завжди виступали за співробітництво з СРСР.

Певну цінність становить розділ монографії, в якому йдеться про формування і

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 228.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 61.

сучасний етап діяльності Німецької комуністичної партії. В документі, прийнятому Федеральним комітетом з конституювання НКП (вересень 1968 р.), підкреслювалося, що НКП буде стояти на позиціях вчення Маркса — Енгельса — Леніна і пролетарського інтернаціоналізму, рішуче боротиметься проти політики імперіалістичної буржуазії, активно відстоюватиме інтереси трудящих ФРН (стор. 211—212). Автор детально аналізує документи Ессенського (1969 р.), Дюссельдорфського (1971 р.) і Гамбурзького (1973 р.) з'їздів Німецької комуністичної партії.

Аналізуючи перспективи соціально-політичного розвитку ФРН, В. Н. Гулевич робить принциповий висновок, що пролетаріат Західної Німеччини є головним борцем за антимонополістичну альтернативу, а вирішальною передумовою його успіхів буде «об'єднання під керівництвом робітничого класу всіх демократичних сил для боротьби проти засилля монополій, економічних і політичних основ їх панування, проти мілітаризації, за мирний розвиток країни, соціальний прогрес і справжню демократію» (стор. 274).

У праці поставлено і висвітлено велике коло питань. Проте вона ще більше б виграє, якби розділ «Загальна характеристика ролі партій у суспільно-політичній системі ФРН» автор доповнив даними

про юридичну регламентацію діяльності західнонімецьких партій.

До Основного закону ФРН було включено 21 статтю, яка визначала умови і межі діяльності політичних партій. В 1967 р. бундестаг затвердив Закон, який регулює питання парламентської діяльності партій, порядок їх фінансування та ідеологічні функції. Класова суть закону найяскравіше відображена в розділі про заборону «антиконституційних партій», спрямованого проти лівих, демократичних сил.

На жаль, у книзі поза увагою автора залишилися антинаукові концепції західнонімецьких буржуазних істориків і політологів відносно характеру політичних партій. Вони намагаються розглядати діяльність партій у відриві від інтересів різних класів, часто зводять вивчення партій до трактування їх програм і заяв⁴.

У цілому, незважаючи на окремі недоліки, книга заслуговує високої оцінки й стане в пригоді викладачам, студентам, пропагандистам, всім, хто цікавиться сучасними проблемами ФРН.

О. І. Борозняк (Липецьк)

⁴ Д. Фрикке. Основные вопросы марксистско-ленинского анализа характера буржуазных партий.— «Ежегодник германской истории. 1973», М., 1974.

В. В. ПЕСЧАНСКИЙ. СЛУЖАЩИЕ В БУРЖУАЗНОМ ОБЩЕСТВЕ

(на примере Англии),
изд-во «Наука», М., 1975, 379 с.

За останні роки радянські дослідники посилили вивчення соціальної структури буржуазного суспільства, головним чином робітничого класу. В меншій мірі розробляються питання, пов'язані з антинародною роллю буржуазії. Нез'ясованим залишається становище такого важливого елементу суспільства, як службовці. Тому праця В. В. Песчанського, який, широко застосовуючи порівняльний метод, дослідив цю проблему на прикладі Англії, має важливе значення. Адже автор своєю монографією не тільки обґрунтовує необхідність створення узагальнюючої праці, а й вказує шляхи вивчення цієї проблеми в інших країнах капіталу. Вивчення становища так званих «білих комірців», тобто робітників нефізичної праці на відміну від «синіх комірців», які працюють фізично, має першорядне наукове значення. Тенденції розвитку цього прошарку досить активно вивчає буржуазна й правореформістська історіографія різних шкіл і напрямів, яка висула теорію «нового середнього класу», якогось особливого

«службового класу», «техноструктури». Ці та інші модні теорії потрібні буржуазним апологетам, щоб довести зменшення й поступове «зникнення» робітничого класу і взагалі «затухання класової боротьби». Саме спростування цих вигаданих, штучних теорій є важливою рисою рецензованої книги.

Як вірно підкреслює автор, марксистсько-ленінська наука бачить у службовцях різнорідну в класовому відношенні категорію. Вони, не становлячи самостійного класу, належать до обох основних класів сучасного капіталістичного суспільства, до проміжних «середніх» прошарків. Меншість службовців — менеджери й адміністратори високих рангів — за своїм становищем в системі капіталістичного виробництва і розмірами прибуткової вартості належать до класу капіталістів, частина менеджерів — до «середніх» верств. Але більшість службовців — конторські працівники, рядові службовці — за своїми об'єктивними ознаками є частиною робітничого класу, хоч і дещо відрізняються в своєму становищі від промислових робітників.

Саме на цих середніх і нижчих групах «білих комірців» зосереджує увагу В. В. Песчанський. Автор побудував дослідження на широкий і різнобічний джерельний основі. Це, в основному, англійські видання: офіційні та статистичні матеріали, моногра-

фії, численні статті, преса та ін. Для порівняння В. В. Песчанський використав деякі джерела, що ілюструють становище службовців у США, ФРН, Франції, Італії.

Логічною є побудова праці. Починається вона зі вступу, де сформульовано завдання автора, далі міститься докладна історіографія питання. В. В. Песчанський зупиняється на зростанні чисельності «білих комірців», зміні умов їх праці та соціально-економічного становища, розкриває психологію і свідомість службовців, їх профспілкову діяльність, участь у політичному житті. Струнка архітектоніка праці поєднується з багатоплановістю дослідження.

Автор доводить, що В. І. Ленін, розвиваючи положення К. Маркса та Ф. Енгельса, відзначав неминучість й закономірність швидкого зростання чисельності службовців в епоху імперіалізму й рішуче виступав проти ревізійністських поглядів Е. Бернштейна на їх соціальну природу.

В. В. Песчанський добре аргументував своє твердження, що основним фактором зростання службовців є розвиток продуктивних сил. Однак, не зупиняючись на цьому загальному положенні, він вказує інші причини, зокрема, концентрацію виробництва, централізацію капіталу, дальший розподіл праці.

Перетворення службовців на масову категорію найманих робітників у масштабі країни (до 40% їх загальної кількості, а в окремих країнах й більше) об'єктивно змінює становище рядових службовців. Капіталізм намагається інтенсивно експлуатувати всю робітничу силу, тобто не лише робітників, а й «білі комірці». Саме це зумовлює зближення двох соціально-професійних категорій — рядових службовців і робітників.

У рецензованій книзі є спеціальний розділ, присвячений психології та масовій свідомості «білих комірців». Якщо раніше соціальна психологія цієї категорії відзначалася застійністю, то тепер зменшується значення таких її рис, як індивідуалізм, кар'єрна спрямованість, вона зближується з психологією промислового пролетаріату, хоч їх ще відділяє певна відстань.

У ході сучасного розвитку у рядових службовців формуються елементи пролетарської класової свідомості. Рух пролетарських верств «білих комірців» від старого до нового в різних сферах відбувається нерівномірно й суперечливо. Однак, як слушно підкреслює В. В. Песчанський, за останні півтора-два десятиріччя в Англії, як і в ряді інших капіталістичних країн, відбулися значні зрушення в цьому відношенні. Великі загони службовців своїми діями та організаційно наблизилися до робітничого руху. Страйки, демонстрації та інші виступи рядових службовців стали повсякденним явищем. Англійські службовці масовим порядком вступають до профспілок.

У книзі показано, що так звана «революція» «білих комірців», про яку писали буржуазні апологети, привела до розширення

і поглиблення класової боротьби за капіталізму. Рядові службовці втрачають свою «респектабельність», а з нею й покірливість, набувають досвід колективних виступів.

Як відзначає Р. В. Песчанський, збільшення ролі службовців у британському профспілковому русі не підтвердило сподівань буржуазних апологетів на те, що зростання їх впливу на робітничий рух країни зробить його більш поміркованим. Організації службовців не привели до тенденції класового співробітництва. Не відбувся розкол між профспілками «синіх» і «білих комірців». Незважаючи на окремі складності, їх зближення посилюється. Участь службовців у профспілковому русі значно пожвавило його.

Залучення рядових службовців до організованого робітничого руху збільшує їх роль у політиці. Підкреслюючи «політизацію» основних профспілок службовців, В. В. Песчанський слушно зазначає: якщо 60-і роки були як в Англії, так і в інших капіталістичних країнах періодом залучення службовців до соціально-економічної боротьби з капіталом, то в 70-і роки вони здійснюють перші кроки по шляху політичного робітничого руху і боротьби за соціальний прогрес.

В умовах розвинутих капіталістичних країн боротьба за демократію і соціалізм включає створення широкого антимонопілістичного союзу, який охоплює більшість населення. У таких країнах, як Англія, ця більшість складається, насамперед, з робітників і службовців. Частка інших соціальних прошарків продовжує зменшуватися. Таким чином, проблема завоювання на бік демократії й соціалізму більшості робітників, рядових службовців, а також інтелігенції має першочергове значення.

Як зазначив Генеральний секретар Комуністичної партії Великобританії Г. Макленан (у зв'язку з відомими страйками вчителів), вступ все нових прошарків трудящих у боротьбу проти монополістичного капіталізму зміцнить їх союз з організованим робітничим рухом. Це має велике значення у боротьбі за ліквідацію капіталізму.

Підсумовуючи, слід відмітити, що радянський читач отримав цікаву і потрібну книгу. Основні свої положення В. В. Песчанський не просто декларує, а доводить численними фактами, вірогідними даними. Лише іноді його аргументація здається надто складною і перевантаженою. Сильною рисою книги є висновки — в параграфах, розділах, у заключенні. Хоча монографія присвячена в основному післявоєнному часу, автор нерідко здійснює цікаві й доречні історичні екскурси. Написана на високому теоретичному рівні, добірною і виразною літературною мовою, книга, безумовно, приверне увагу науковців і широких кіл громадськості.

В. О. Горбик (Київ)

Хроніка та інформація

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

1—2 квітня 1976 р. відбулися Загальні збори Академії наук Української РСР. У роботі зборів взяли участь член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар Центрального Комітету Комуністичної партії України В. В. Щербицький, члени і кандидати в члени Політбюро ЦК Компартії України, представники Радянського уряду УРСР, академики і члени-кореспонденти АН УРСР, керівники, секретарі партійних організацій та наукові співробітники академічних установ, представники наукової громадськості.

На зборах були вручені дипломи Президії АН УРСР науковцям, удостоєним премій імені видатних вчених країни, і медалі молодим ученим та студентам за кращі наукові праці.

Вступним словом Загальні збори відкрив президент Академії наук УРСР акад. Б. Є. Патон.

З великим інтересом учасники зборів заслухали його доповідь «Основні підсумки діяльності Академії наук УРСР за 1975 рік і дев'яту п'ятирічку та завдання установ АН УРСР на десяту п'ятирічку в світлі рішень XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України».

Загальні збори, наголосив Б. Є. Патон, проходять у знаменні дні, коли весь радянський народ самовіддано працює над втіленням у життя величких накреслень XXV з'їзду КПРС. Важливе місце в цій роботі належить і науці. Вчені республіки, одноставно схвалюючи рішення XXV з'їзду КПРС, віддають всі свої сили і знання для неухильного підвищення ефективності та якості наукових досліджень, якнайшвидшого впровадження їх результатів у практику комуністичного будівництва.

За звітний період, сказав доповідач, Академія зростає кількісно і якісно. Нині в ній налічується 82 наукові установи і 54 підприємства дослідно-виробничої бази, працює близько 60 тис. чол., у тому числі 12,6 тис. наукових співробітників. Протягом дев'ятої п'ятирічки підготовлено 445 докторів і 3100 кандидатів наук.

Разом з підприємствами колектив Академії наук підготував понад 2700 праць з підтриманням економічним ефектом близько 900 млн. крб. Вчені одержали більше 5600 авторських свідоцтв на винаходи.

Проаналізувавши досягнення і недоліки у діяльності академічних установ за 1975 рік, Б. Є. Патон далі зупинився на завданнях, що стоять перед Академією на 1976

рік і десяту п'ятирічку. XXV з'їзд КПРС, сказав він, чітко визначив завдання науки в десятій п'ятирічці. Це, насамперед, розширювати і поглиблювати дослідження закономірностей розвитку природи і суспільства, підвищувати вклад учених у розв'язання актуальних проблем будівництва матеріально-технічної бази комунізму, зростання добробуту і культури народу, у формування комуністичного світогляду трудящих. Зокрема, в галузі суспільних наук у роки десятої п'ятирічки, як вказувалося на XXV з'їзді Компартії України, Президія, Секція суспільних наук АН УРСР повинні забезпечити глибоке вивчення суспільних процесів, підвищити відповідальність наукових співробітників за ідейно-теоретичний і науковий рівень досліджень. Для виконання цих величких завдань, сказав президент, необхідно послідовно підвищувати ефективність науки, всемірно зміцнювати союз науки і практики, вдосконалювати планування наукових досліджень, форми зв'язку вчених із виробничиками.

Першочерговим завданням керівників наукових установ Академії наук, сказав на закінчення доповіді акад. Б. Є. Патон, є забезпечення разом з партійними і громадськими організаціями глибокого вивчення історичних рішень і матеріалів XXV з'їзду КПРС, перегляд і приведення в повну відповідність з Основними напрямками розвитку народного господарства країни тематичних планів науково-дослідних робіт, виконання завдань і соціалістичних зобов'язань на 1976 р.

В обговоренні доповіді президента Академії наук АН УРСР акад. Б. Є. Патона взяли участь директор Морського гідрофізичного інституту АН УРСР, доктор фізикоматематичних наук Б. О. Нелепо, акад. АН УРСР Б. І. Медовар, директор Інституту фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, акад. АН УРСР К. Б. Яцимирський, директор Інституту гео-технічної механіки АН УРСР, д. т. н. М. В. Потураєв, голова Донецького наукового центру АН УРСР, акад. АН УРСР Л. М. Литвиненко, міністр геології УРСР П. Ф. Шпак, директор Фізико-технічного інституту низьких температур АН УРСР Б. І. Веркін, головний інженер московського виробничого об'єднання «АвтоЗіл» Б. Л. Мельников, директор Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР, акад. П. Г. Костюк, заст. директора Інституту кібернетики АН УРСР,

акад. АН УРСР В. С. Михалевич, директор Миронівського науково-дослідного інституту селекції і насінництва пшениці, акад. В. М. Ремесло, міністр меліорації і водного господарства УРСР М. А. Гаркуша, директор Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелєв.

У своєму виступі А. Г. Шевелєв відзначив, що десята п'ятирічка як п'ятирічка ефективності і якості вимагає комплексного підходу до розв'язання актуальних наукових проблем, концентрації творчих зусиль учених різних спеціальностей. У процесі підготовки багатотомної «Історії Української РСР», більшість томів якої вже передано або готуються до передачі у видавництво, ми здобули значний досвід у цьому відношенні.

Зараз наш колектив приступив до роботи над новими напрямками. Одним з найважливіших є вивчення історичних зв'язків дружби і співробітництва українського народу з російським, білоруським і молдавським. Ця велика праця має вийти у 6-ти томах.

Ще один новий напрям — дослідження закономірностей радянського способу життя, становлення соціальної однорідності радянського суспільства, формування нової людини. Ці процеси ми прагнемо вивчати на фоні того, що відбувається в капіталістичному світі: «Два світи — дві системи — два способи життя».

Останні роки ознаменувалися зміцненням зв'язків нашого інституту з життям. Серед заходів, розроблених дирекцією і партійною організацією інституту та спрямованих на успішне виконання рішень XXV з'їзду КПРС, передбачено подання комплексної, систематичної допомоги Закарпатській, Донецькій, Дніпропетровській, Миколаївській та іншим областям республіки в ідеологічному вихованні трудящих. Крім того, співробітники Інституту беруть активну участь у підготовці матеріалів для газети «Вечірній Київ», які вміщуються під рубрикою «60-річчю Великого Жовтня — 60 ударних декад!»

Від імені Центрального Комітету Комуністичної партії України і Уряду республіки виступив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький, який сердечно привітав учасників зборів, поздоровив лауреатів, удостоєних премій імені видатних вчених України.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії, з якою виступив Генеральний секретар Центрального Комітету КПРС Л. І. Брежнев, сказав у своєму виступі В. В. Щербицький, дано високу оцінку діяльності радянських учених у дослідженні закономірностей природи і суспільства, їх практичного вкладу в створення матеріально-технічної бази комунізму.

Усім вам добре відомо, відзначив В. В. Щербицький, що в загальнонародну справу комуністичного будівництва вносять гідний вклад і вчені Академії наук Укра-

їни. Першочергове завдання тепер, на нашу думку, полягає в тому, щоб тематичні плани всіх інститутів і наукових колективів повною мірою відповідали поставленим завданням, а рівень організації й якості виконання цих планів — сучасним вимогам. Домінуюче становище в цих планах мають зайняти ті теми, які здатні забезпечити підвищення ефективності науки і виробництва уже в цій п'ятирічці і в найближчій перспективі.

Виходячи з цього, дуже важливим є те, щоб, поряд з розробкою окремих проблем підвищення ефективності народного господарства, розв'язувати більш складні, більш глибокі — комплексні завдання. З цією метою необхідно постійно посилювати співробітництво інститутів Академії наук з виробничими об'єднаннями та підприємствами республіки. Тим більше, що у нас уже є позитивні приклади справжньої співдружності науки і виробництва. Цей досвід необхідно, на нашу думку, всіляко підтримувати і розвивати.

Велике значення у здійсненні намічених планів матиме дальший розвиток зв'язків, обміну досвідом та інформацією між установами Академії наук республіки та іншими науковими центрами як нашої країни, так і країн соціалістичної співдружності.

Відаючи належне зробленому за останні роки вченими-суспільствознавцями нашої республіки, відзначив далі В. В. Щербицький, ми повинні відверто сказати, що вплив їх теоретичних розробок на практику залишається все ще маловідчутним. Тому необхідно підвищити результативність досліджень у галузі суспільних наук, виробляти на їх основі рекомендації для розв'язання конкретних завдань розвитку економіки, управління соціальними процесами.

Важливе значення для успішного виконання поставлених завдань має підготовка кадрів вищої кваліфікації. Хоча в цій галузі досягнуто чималих успіхів, однак, як нам відомо, в багатьох академічних установах Львова, Одеси, Харкова, Донецька, в окремих інститутах Києва ще відчувається гостра потреба в таких кадрах. Тому Президія АН УРСР необхідно звернути на цю справу серйозну увагу.

Президія Академії наук, партійні організації інститутів повинні значно краще займатися доборою, розстановкою і вихованням наукових керівників усіх рівнів.

Формування вченого — організатора науки — одне з найважливіших завдань. Для такого керівника характерні високі науковий авторитет, чіткість громадянських і партійних позицій, глибоке розуміння свого обов'язку і відповідальності перед партією і народом.

Вчений-організатор, спираючись у своїй роботі на партійну та інші громадські організації, повинен уміти згуртувати колектив, створити в ньому здоровий психологічний клімат, атмосферу творчого пошуку, щоб знання, досвід і здібності кожного

працівника використовувалися повною мірою.

Треба сказати, що партійні організації республіки останнім часом посилили увагу до цих питань, зокрема до прийому в партію наукових працівників. У результаті партійний прошарок серед учених істотно зріс. Мова йде, звичайно, про індивідуальний добір у партію тих учених, які активно проявляють себе в науці і громадському житті.

Центральний Комітет Компартії України і Рада Міністрів республіки робитимуть усе необхідне і можливе для того, щоб партійні, радянські і господарські органи повсюдно дбали про створення найбільш сприятливих умов для високопродуктивної і творчої праці наших учених, щоб їх розробки впроваджувалися своєчасно і з максимальним ефектом.

Завдання, які поставив XXV з'їзд партії, сказав В. В. Щербицький, — нелегкі, але реальні. Для підвищення ефективності суспільного виробництва і якості ми повинні в першу чергу прискорити науково-технічний прогрес, зростання продуктивності праці, значно краще використовувати основні фонди і виробничі потужності, посприяти режим економії.

Дуже важливо, відзначив на закінчення своєї промови В. В. Щербицький, щоб кожний на своїй ділянці глибоко усвідомив:

для того, щоб досягти намічених рубежів, необхідна наполеглива і високоорганізована праця, повсякденна боротьба за прискорення науково-технічного прогресу. Великі надії в цьому Центральний Комітет партії покладає на вчених нашої Академії.

На завершення роботи Загальні збори АН УРСР розглянули організаційні питання: обрали дійсних членів і членів-кореспондентів Академії наук УРСР та затвердили академіка-секретаря Відділення загальної біології АН УРСР і директорів ряду наукових установ.

В одноголосно прийнятій постанові учасники зборів накреслили конкретні заходи, спрямовані на успішне виконання величезних і складних завдань, поставлених перед наукою на десяту п'ятирічку, запевнили партію та уряд, що вчені Академії наук Української РСР віддадуть усі сили, енергію і творче нахнення для втілення в життя історичних рішень XXV з'їзду КПРС, справи побудови комуністичного суспільства.

Учасники зборів надіслали вітальні листи Центральному Комітетові Комуністичної партії Радянського Союзу, Генеральному секретареві ЦК КПРС Л. І. Брежнєву та Центральному Комітетові Комуністичної партії України.

І. В. Хміль (Київ)

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ ВІДДІЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ, ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА АН УРСР

29 березня ц. р. відбулися Загальні збори Відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР. На них із звітної доповіддю «Про підсумки наукової діяльності установ Відділення за 1975 р. і завдання на 1976 р. у світлі рішень XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України» виступив академік-секретар Відділення, акад. АН УРСР Б. М. Бабій.

Наші збори, зазначив доповідач, відбуваються у знаменний час. Все суспільно-політичне і трудове життя країни осяяне історичними накресленнями XXV з'їзду КПРС. Керуючись ними, вчені спрямовують свої зусилля на підвищення ефективності наукових досліджень, прискорення науково-технічного прогресу.

Вчені-суспільствознавці, відзначалося в доповіді, за роки дев'ятої п'ятирічки досягли значних успіхів у розробці питань марксистсько-ленінської науки, застосуванні їх положень до практики.

Чималий вклад у розвиток суспільних наук за роки минулої п'ятирічки зробили й вчені наукових установ Відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР. Розширилася тематика досліджень, підвищився їх ідейно-теоретичний і науковий рівень, зросла кількість колек-

тивних і комплексних праць, у яких досліджуються нові, ще мало вивчені проблеми суспільствознавства, посилилася критика буржуазної, буржуазно-націоналістичної та ревізіоністської ідеології, тіснішими стали зв'язки досліджень з практикою комуністичного будівництва. Підвищився рівень науково-організаторської роботи установ Відділення.

Інститут історії АН УРСР у минулому році розробляв 7 проблем, що включають 25 тем. Головні зусилля колективу інституту були зосереджені на завершенні підготовки до друку багатомомної «Історії Української РСР», першого фундаментального дослідження, в якому на основі марксистсько-ленінської методології і багатій джерельній базі висвітлюється історія українського народу у нерозривному зв'язку з історією російського та інших братніх народів Союзу РСР. Перші томи цього видання вже передано до друку.

В результаті завершення теми «Радянський народ — нова історична спільність людей» здійснено дальшу розробку проблеми розвитку національних відносин, питань ленінської національної політики, радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму.

Відділ історії дружби народів СРСР інституту продовжував дослідження проблем дружби, взаємозв'язків і співробітництва між народами Радянського Союзу. Зокрема, спільно з Інститутом історії СРСР АН СРСР, Інститутом історії АН БРСР і АН МРСР продовжується підготовка трьох колективних монографій про історичні зв'язки та непорушну дружбу українського народу з російським, білоруським та молдавським народами.

Інститут історії АН УРСР разом з іншими установами Секції суспільних наук АН УРСР завершує підготовку комплексної праці «Критика буржуазних, буржуазно-націоналістичних та ревізіоністських концепцій сучасного суспільного розвитку».

Вчені інституту також досліджували історію соціалістичного будівництва в європейських країнах соціалістичної співдружності, закономірності розвитку міжнародного робітничого і національно-визвольного руху. Сектор історії природознавства і техніки працював над історією розвитку зварювальної науки і техніки в СРСР.

Інститут суспільних наук АН УРСР досліджував історичні зв'язки і дружбу українського народу з іншими народами СРСР і країнами соціалістичної співдружності, прискорений розвиток західних областей УРСР у братній сім'ї народів Радянського Союзу.

Успішно виконав план наукових досліджень та експедиційних робіт Інститут археології АН УРСР. Його праці висвітлюють актуальні і мало вивчені питання стародавньої історії, вносять певний вклад у розробку основних етапів історичного розвитку території нинішньої України. Завершено видання фундаментальної тритомної колективної праці «Археологія Української РСР», здійснено великі за обсягом охоронні археологічні дослідження в районах новобудов республіки. Зроблено першу спробу в створенні повного зібрання археологічних пам'яток Києва з найдавніших часів до епохи Київської Русі.

Разом з тим, відзначив доповідач, у роботі установ історичного профілю мали місце й окремі недоліки. Зокрема, повільно йде підготовка і доопрацювання томів багатотомної «Історії Української РСР». Все ще порушується графік подання рукописів до видавництва через необхідність їх доопрацювання після зауважень рецензентів.

Треба поліпшити планування досліджень у відділах установ, прискорити впровадження наукових розробок у практику комуністичного будівництва.

Виходячи з рішень XXV з'їзду КПРС та XXV з'їзду Компартії України, історики разом з науковцями інших установ суспільних наук розроблятимуть такі теми, як закономірності розвитку робітничого класу, становлення соціальної однорідності радянського суспільства, зміцнення дружби, єдності та співробітництва народів соціалістичних країн, науково-технічний прогрес у

народному господарстві Української РСР, розвиток радянської соціалістичної культури тощо.

Археологи мають продовжувати вивчення проблем історичного і культурного розвитку стародавнього населення. Основна їх увага в роки десятиї п'ятирічки буде приділена охоронним археологічним дослідженням у зонах новобудов.

У звітному, 1975 р. науковці Відділення опублікували 78 монографій, 52 наукових збірники, 104 брошури. Підготовлено до друку 121 монографію, 23 наукових збірники, 1079 статей.

Колективом Інституту історії АН УРСР разом з вченими всієї Секції суспільних наук АН УРСР підготовлено і видано комплексну монографію «Великий радянський народ», що вже одержала позитивну оцінку наукової громадськості. Передано до видавництва колективну монографію «За дружбу з країною Великого Жовтня» та підготовлено до друку збірник наукових статей, присвячених славній річниці в історії нашої країни — 60-річчю перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

В цілому значно підвищився ідейно-теоретичний та науковий рівень публікацій. Про це свідчить, зокрема, присудження премії ім. Д. З. Мануїльського колективній праці «На магістралях дружби і братерства. Участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами (1966—1970 рр.)». Лауреатами цієї премії стали чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова, д. і. н. І. М. Кулнич і д. і. н. П. С. Сохань.

Певну роботу по координації наукових досліджень в республіці, відзначалося в доповіді, провели проблемні ради. Проте їх робота потребує більшої активізації. Радам необхідно всебічно проаналізувати стан досліджень з суспільствознавчих проблем у республіці, встановити більш тісні зв'язки з відповідними радами АН СРСР, кафедрами вузів республіки, виступити організаторами комплексних розробок, творчих дискусій, поліпшити інформаційну роботу.

За звітний період значних успіхів досягнуто у підготовці наукових кадрів. Протягом 1975 р. 9 науковців установ Відділення захистили докторські і 60 — кандидатські дисертації (проти 7 і 53 у 1974 р.). Проте таке зростання спеціалістів, передусім вищої кваліфікації, явно недостатнє. Посилено відповідальність аспірантів очної форми навчання за додержання строків підготовки дисертаційних досліджень. Так, в Інституті історії АН УРСР з 6 випускників стаціонарної аспірантури 1975 р. захистили або вчасно подали дисертації до захисту 5 аспірантів.

У звітному році науковці Відділення були організаторами або співорганізаторами 73 наукових конференцій, сесій та нарад. Зокрема, співробітники Інституту історії АН

УРСР брали участь у багатьох республіканських конференціях і сесіях, присвячених 30-річчю перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні, 70-річчю першої російської революції 1905—1907 рр. та 150-річчю повстання декабристів.

Значну роботу по науковій інформації і пропаганді проводили журнали установ Відділення («Український історичний журнал», «Економіка Радянської України», «Філософська думка», «Радянське право»). Так, «Український історичний журнал» під рубрикою «Назустріч XXV з'їздові КПРС» опублікував 22 статті і повідомлення. Серед них: «Роль історико-партійної науки в інтернаціональному вихованні трудящих» В. І. Юрчука, «Нові рубежі ленінської політики мирного співіснування» Л. О. Лещенка, «Невичерпне джерело животворних ідей ленінізму (До завершення видання Повного зібрання творів В. І. Леніна у 55-ти томах українською мовою)» В. О. Замлинського, «Підвищення матеріального добробуту трудящих УРСР у дев'ятій п'ятирічці» С. В. Кульчицького. 7 статей опубліковано під рубрикою «XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва».

Проте друковані органи, зазначив доповідач, ще не стали справжніми центрами зосередження наукових сил суспільної науки, ще відчувається відсутність в них статей теоретико-методологічного плану, мало проводиться наукових обговорень та дискусій.

Посилилися міжнародні наукові зв'язки установ Відділення, які виразилися в участі науковців у роботі міжнародних конференцій, нарад, симпозіумів та інших форумах, наукових відрядженнях, обміні літературою тощо.

В обговоренні звітної доповіді взяли участь директор Інституту історії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелев, директор Інституту економіки промисловості АН УРСР (м. Донецьк) чл.-кор. АН УРСР М. Г. Чумаченко, директор Інституту філософії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР В. І. Шинкарук, директор Інституту суспільних наук АН УРСР (м. Львів) к. і. н. В. П. Чугайов, директор Інституту археології АН УРСР к. і. н. І. І. Артеменко, секретар партійного бюро Інституту економіки АН УРСР, к. екон. н. М. С. Герасимчук, секретар партійного бюро Інституту держави і права АН УРСР, к. юрид. н. Г. Ю. Бувайлик.

У своєму виступі чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелев зазначив, що науковці Інституту історії АН УРСР протягом останніх років спрямовують свої зусилля на підготовку комплексних досліджень. Зокрема, історики республіки завершили видан-

ня 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» — першої в Радянському Союзі праці такого плану. Виходячи з рішень XXV з'їзду КПРС, інститут планує дослідження таких проблем, як авангардна роль робітничого класу в будівництві розвинутого соціалізму і комуністичного суспільства, розвиток дружби і взаємозв'язків народів СРСР, узагальнення підсумків розвитку історичної науки за 60 років Радянської влади. Далі промовець зупинився на необхідності дальшого поліпшення підготовки наукових кадрів, зокрема значному розширенні кількості вакансій до стаціонарної аспірантури.

А. Г. Шевелев також вказав на необхідність створення системності в лекційній пропаганді. Одним з прикладів цього є систематична публікація співробітниками Інституту історії АН УРСР спільно з редакцією газети «Вечірній Київ» матеріалів про найважливіші події в житті Країни Рад і досягнення колективів, що друкуються під рубрикою «60-річчя Великого Жовтня — 60 ударних декад!».

На закінчення зборів виступив віцепрезидент АН УРСР, голова Секції суспільних наук АН УРСР, акад. І. К. Білодід. Він закликав учених-суспільствознавців до розробки комплексних проблем, підвищення ефективності та якості наукових досліджень.

В резолюції, одноголосно прийнятій на зборах, зазначалося:

1. Цілком і повністю схвалити і прийняти до неухильного керівництва та виконання рішення XXV з'їзду КПРС та XXV з'їзду Компартії України.

2. Запропонувати всім установам Відділення у своїй практичній роботі керуватися положеннями і завданнями, висунутими Генеральним секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєвим у Звітній доповіді Центральному Комітету КПРС.

3. Зобов'язати бюро та установи Відділення протягом квітня ц. р. завершити роботу щодо складання та прийняття конкретних практичних заходів по реалізації рішень XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України, які передбачатимуть включення нових тем до планів науково-дослідної роботи, уточнення тематики на 1976 р. і на десяту п'ятирічку в цілому, підготовку книг, брошур і статей, читання лекцій трудящим, глибоке вивчення матеріалів з'їздів у всіх наукових установах Відділення.

У роботі загальних зборів взяв участь зав. сектором суспільних наук ЦК Компартії України, к. і. н. І. Ф. Кураєв.

І. Х. Василенко (Київ)

СПІЛЬНА НАРАДА СЕКЦІЇ СУСПІЛЬНИХ НАУК ПРЕЗИДІЇ АН СРСР І СЕКЦІЇ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР У КИЄВІ

16 квітня 1976 р. у Києві відбулася спільна нарада Секції суспільних наук Президії АН СРСР і Секції суспільних наук АН УРСР, присвячена вдосконаленню тематики і координації досліджень в галузі суспільних наук у світлі рішень XXV з'їзду КПРС.

Вступним словом нараду відкрив президент Академії наук УРСР акад. Б. Є. Патон. Він, зокрема, підкреслив, що нині всі трудящі нашої країни працюють під впливом історичних рішень XXV з'їзду КПРС. Основним завданням науки, як підкреслено у матеріалах з'їзду, є розширення і поглиблення досліджень закономірностей природи і суспільства, підвищення вкладу вчених у створення матеріально-технічної бази комунізму, формування комуністичного світогляду трудящих.

Важливе місце щодо цього належить суспільним наукам. Сучасний етап комуністичного будівництва висуває перед ними цілий комплекс теоретичних проблем, насамперед наукового обґрунтування шляхів і засобів переростання розвинутого соціалістичного суспільства в комунізм. Завдання філософів, соціологів, економістів, істориків полягає в тому, щоб дати глибокий науковий аналіз змін у соціальній структурі радянського суспільства, процесу вдосконалення суспільних відносин, розвитку і зближення націй, соціальних наслідків науково-технічної революції, розвитку духовного життя і культури соціалістичного суспільства.

Це вимагає об'єднання зусиль представників різних наук і координації їх досліджень. Вдосконалення організації творчих пошуків наукових колективів країни сприятиме успішному розв'язанню важливих комплексних проблем, підвищить ефективність і якість досліджень, зміцнить зв'язок науки з практикою комуністичного будівництва.

Доповідь «XXV з'їзд КПРС і організація досліджень у галузі суспільних наук» зробив віце-президент Академії наук СРСР голова Секції суспільних наук Президії АН СРСР акад. П. М. Федосєєв. XXV з'їзд КПРС, зазначив він, є знаменною, історичною віхою у розвитку нашої країни і всього світу, в міжнародному комуністичному русі. Для нас, учених-суспільствознавців, особливо важливі висновки з'їзду про велику роль науки в соціалістичному суспільстві, зокрема положення про перспективи і завдання розвитку суспільних наук. XXV з'їзд КПРС підкреслив, що втілення в життя наукових ідей — це не менш важливо, ніж їх розробка. У десятих п'ятиріччі вчені нашої країни мають підготувати такі фундаментальні праці, як «История второй мировой войны», «История и теория меж-

дународного революционного движения» та ін. Серед спільних монографій істориків АН СРСР і АН України слід назвати, насамперед, «Историю рабочего класса СССР», «Историю крестьянства СССР» тощо. Крім того, українські вчені разом з ученими інших союзних республік підготували історико-етнографічний атлас «Украина, Белоруссия, Молдавия».

Спільно працюють науковці АН СРСР і академії наук союзних республік над розробкою різних проблем філософії, археології, літератури, мови тощо.

Для представників суспільних наук особливо актуальним є посилення зв'язку їх досліджень з життям, практикою комуністичного будівництва. При цьому значна увага повинна приділятися розв'язанню завдань розвитку продуктивних сил, суспільних відносин, зміцненню зв'язків з соціалістичними країнами. Нині актуальними є демографічні проблеми, проблеми аграрних відносин, охорони навколишнього середовища тощо.

Питання співвідношення фундаментальних і прикладних досліджень також має велике значення для суспільних наук. Фундаментальними дослідженнями слід вважати розробку значних наукових проблем, пов'язаних із закономірностями розвитку природи і суспільства. Їх результати сприяють вирішенню таких актуальних завдань, як створення матеріально-технічної бази комунізму, прискорення науково-технічного прогресу, підвищення культурного рівня і добробуту народу, формування комуністичного світогляду трудящих. Тому необхідно посилити увагу до фундаментальних досліджень.

Зокрема, історикам слід ширше висвітлювати революційні традиції радянського народу, виховувати трудящих у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму. Напередодні 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції треба розширити дослідження історії робітничого руху, історії трьох російських революцій, спільної боротьби українського, російського, білоруського, молдавського та інших народів нашої багатонаціональної країни в роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн, історії побудови розвинутого соціалістичного суспільства.

Велике значення для патріотичного та інтернаціонального виховання має історія Київської Русі, взагалі східних слов'ян. Капітальна праця про Київську Русь, історичну долю східних слов'ян вкрай необхідна радянським читачам.

Творчий розвиток суспільних наук тісно пов'язаний з підвищенням соціальної активності вчених, їх непримиренною боротьбою проти буржуазної ідеології.

Доповідь «Наукова проблематика комплексних досліджень в установах Секції суспільних наук АН УРСР та їх координація з установами АН СРСР і академій наук союзних республік» зробив віце-президент Академії наук УРСР акад. І. К. Білодід. Він підкреслив величезне значення для радянських учених положень і висновків, сформульованих Генеральним секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєвим у звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXV з'їздові партії.

Тематика досліджень наукових працівників установ Секції суспільних наук АН УРСР складена у світлі вимог XXIV і XXV з'їздів партії, інших важливих партійних документів. Результати досліджень відображені в доповідних записках і наукових доповідях. Крім того, лише у 1975 р. суспільствознавці опублікували 116 колективних та індивідуальних монографій, більшість з яких позитивно оцінена радянською громадськістю. Економічний ефект від впровадження у виробництво наукових розробок і рекомендацій учених-економістів у 1975 р. становив близько 16 млн. крб. Ці успіхи суспільствознавців стали можливими значною мірою завдяки координації наукових досліджень, удосконаленню проблематики, посиленню зв'язку з практикою комуністичного будівництва.

Нагромаджений за останні роки досвід організації і проведення досліджень потрібно розвивати і вміло використовувати. Це особливо актуально сьогодні, коли уточнюються тематичні плани, в яких передбачено проведення теоретичних досліджень (їх результати будуть висвітлені в книгах і статтях). Наукові дослідження працівників установ Секції повинні плануватись і виконуватись спільно з відповідними міністерствами, відомствами, виробничими об'єднаннями і підприємствами. Це сприятиме прискоренню впровадження їх результатів у виробництво і тим самим підвищенню ефективності науки.

Інститути Секції суспільних наук АН УРСР уже мають певний досвід спільної роботи з установами Академії наук СРСР, вищими навчальними та іншими закладами. Наприклад, співробітники Інституту історії АН УРСР успішно виконали ряд комплексних робіт разом з працівниками інших установ. Це, зокрема, «Боротьба народів країн, що визволились, за ліквідацію колоніалізму і соціальний прогрес», 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР», багатотомна «Історія Української РСР» та ін.

Корисною формою організації наукових досліджень є об'єднання зусиль учених різних галузей знань для розв'язання певної проблеми. Так, у розробці проблеми «Закономірності формування і розвитку нової історичної спільності людей — радянського народу» взяли участь вчені майже всіх установ Секції суспільних наук АН УРСР. Головним по цій проблемі був Інститут історії АН УРСР, співробітники якого працю-

вали у творчій співдружності з колегами з інститутів економіки, філософії, держави і права, літератури, мовознавства, мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Напередодні XXV з'їзду КПРС вийшла з друку колективна монографія «Великий советский народ», в основу якої покладено результати їхніх досліджень. Вона позитивно оцінена науковою громадськістю.

Нині співробітники Інституту історії АН УРСР разом з ученими Інституту історії СРСР АН СРСР, Інституту історії АН Білоруської РСР та Інституту історії АН Молдавської РСР пишуть колективні монографії «Исторические связи и нерушимая дружба русского и украинского народов», «Исторические связи и нерушимая дружба украинского и белорусского народов», «Исторические связи и нерушимая дружба украинского и молдавского народов».

Колективно розробляється проблематика і в інших установах Секції суспільних наук АН УРСР. В цілому у десятих п'ятиріччя інститути Секції суспільних наук АН УРСР передбачають координувати дослідження по 125 темах з більш як 40 установами АН СРСР, 14 установами академій наук союзних республік, більш як 40 союзними і республіканськими міністерствами та відомствами, академічними, позаакадемічними установами і вищими учбовими закладами України, кафедрами окремих вузів РРФСР і деякими соціалістичними країнами.

В обговоренні доповідей взяли участь академіки Є. М. Жуков, М. П. Федоренко, Б. О. Рибаків, О. Л. Нарочницький, члени-кореспонденти В. О. Виноградов, В. М. Кудрявцев, М. М. Руткевич, академік АН БРСР К. П. Буслов, члени-кореспонденти АН УРСР М. Г. Чумаченко, А. Г. Шевсєлев, О. С. Мельничук, д. філол. н. Ю. Я. Барабаш.

Академік-секретар Відділення історії АН СРСР акад. Є. М. Жуков відзначив, зокрема, що історична наука є об'єктом гострої ідейної боротьби. Сучасні антикомуністи багато галасують про те, що вони оберігають історію, а насправді підтасовують факти і неправильно їх тлумачать. Вони, наприклад, заперечують магістральні шляхи розвитку людства, щоб применшити значення радянського досвіду, а також досвіду країн соціалістичної співдружності в будівництві нового ладу. Ревізіоністи твердять, нібито історія — це хаос випадковостей, які неможливо пояснити, як неможливо передбачити і зрозуміти розвиток подій.

У Радянському Союзі видається багато книг з історії. В світлі документів XXV з'їзду, наголосив Є. М. Жуков, потрібно звернути особливу увагу на якість своєї продукції, на розширення фундаментальних досліджень, в яких розповідний матеріал повинен відігравати допоміжну роль.

Теоретична робота повинна бути тісно зв'язана з практикою. Для істориків це, зокрема, — написання високоякісних підручників для студентів вузів і учнів середніх загальноосвітніх шкіл.

Директор Інституту археології АН СРСР лауреат Ленінської премії акад. Б. О. Рибаків підкреслив важливість вивчення етногенезу слов'янських народів, поскільки прабатьківщина їх знаходилася на території України і Польщі, а також відзначив необхідність розширення досліджень історії Київської Русі.

Директор Інституту історії СРСР АН СРСР акад. О. Л. Нарочницький підкреслив значимість історичної науки, її вирішальний вплив на суспільну поведінку людей. Вивчення вітчизняної історії є для нас вивченням досвіду будівництва соціалізму і комунізму, зокрема досвіду побудови розвинутого соціалістичного суспільства. Слід підкреслити величезне значення розробки різних питань зовнішньої політики Радянського Союзу. Це безпосередньо стосується проблематики, висунутої XXV з'їздом щодо розвитку науки. Як відомо, Комуністична партія і Радянський уряд успішно втілюють в життя Програму миру, і ці питання повинні фігурувати серед магістральних напрямів наукових досліджень.

Директор Інституту історії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелєв порушив питання, пов'язані з розширенням досліджень історії Київської Русі, поліпшенням координації досліджень з суспільних наук, підготовкою кадрів суспільствознавців, зокрема істориків.

На нараді були розглянуті шляхи вдосконалення проблематики в світлі рішень XXV з'їзду КПРС, координації досліджень з економічних, філософських, правових, літературознавчих, мовознавчих та інших суспільних наук.

Учасники наради прийняли рекомендації щодо розвитку спільних гуманітарних досліджень у світлі рішень XXV з'їзду КПРС в АН СРСР і АН УРСР.

У роботі наради взяли участь заступник Голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько, завідувач відділом науки і учбових закладів ЦК Компартії України Ф. М. Рудич, міністр вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Г. Г. Єфіменко, відповідальні працівники партійних і радянських органів, ряду міністерств, відомств і установ, а також видатні вчені нашої країни — представники суспільствознавчих установ академій наук СРСР, Білоруської, Молдавської і Української РСР.

Ю. А. Пінчук (Київ),
М. І. Фащевський (Київ)

ЗУСТРІЧ СПІВРОБІТНИКІВ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР З АКАД. О. Л. НАРОЧНИЦЬКИМ І ПРОФ. В. О. КУМАНЬОВИМ

15 квітня 1976 р. в Інституті історії АН УРСР відбулася зустріч провідних вчених Інституту з директором Інституту історії СРСР АН СРСР акад. О. Л. Нарочницьким і вченим секретарем Секції суспільних наук Президії АН СРСР д. і. н., проф. В. О. Куманьовим.

Відкриваючи зустріч, директор Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелєв тепло привітав гостей і розповів про хід написання багатотомної «Історії Української РСР», підготовку до перевидання на російській мові ряду томів «Історії міст і сіл Української РСР», розгортання роботи в галузі написання серії колективних праць, присвячених непорушній дружбі й історичним зв'язкам українського народу з братніми російським, білоруським і молдавським народами. Особливу увагу він звернув на висвітлення перспектив розгортання історичних досліджень в інституті в світлі рішень XXV з'їзду КПРС.

Акад. О. Л. Нарочницький у своєму виступі зазначив, що протягом останніх двох років в Інституті історії СРСР АН СРСР була проведена структурна реорганізація, в результаті якої створені нові сектори: «Історія буржуазно-демократичних революцій в Росії», «Історія міжнародних відносин», «Історія Москви», зміцнено сектор

«Історія розвинутого соціалістичного суспільства», поліпшено планування наукової роботи. Ці заходи дали можливість сконцентрувати зусилля науковців на підготовці фундаментальних досліджень. Нині в інституті розгортається підготовка до написання таких капітальних праць, як 5-томна «Історія трьох російських революцій», 9-томна «Історія рабочего класса СССР», 2-томна «Історія рабочего класса Москвы» та ін. До 60-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції буде завершено також підготовку 5 і 6 томів «Історії КПСС» та 11 і 12 томів багатотомної «Історії СССР».

Виконуючи рішення XXV з'їзду КПРС, Інститут історії СРСР АН СРСР передбачає посилення досліджень в галузі соціально-економічного і політичного розвитку радянського суспільства. В результаті цих досліджень буде підготовлено колективну працю «Развитие СССР как союзного государства». Крім того, планується видання збірника «Исследования отечественной истории в СССР между XXIV и XXV съездами КПСС», а також праць з методології історичної науки, підготовка яких стане підсумком майже трирічної роботи методологічних семінарів інституту.

Багато уваги приділяється дослідженню проблем історії феодалізму, особливо Київської Русі. Широкі дослідження в галузі археології, мистецтва, літератури і мовознавства, проведені останніми роками, вимагають перегляду цілого ряду фактів і положень, переосмислення тих соціально-економічних і політичних процесів, які відбувалися за часів Київської Русі. Значну роль у цій справі повинно відіграти перевидання літописів, розпочате в Інституті історії СРСР.

Великого значення надається розробці проблем історії дружби народів СРСР. Крім книги «Советский народ — новая историческая общность людей», яка вийшла з друку напередодні XXV з'їзду КПРС, передбачається підготовка великої узагальнюючої праці «История народов СССР», у написанні якої візьмуть участь разом з вченими Москви науковці всіх республік.

У підготовці названих узагальнюючих праць візьмуть участь, крім Інституту історії СРСР АН СРСР, інститути історії союзних республік. У зв'язку з цим надзвичайно важливу роль має відіграти посилення координації історичних досліджень між со-

юзними і республіканськими науковими установами.

Вчений секретар Секції суспільних наук Президії АН СРСР В. О. Куманьов значну увагу у виступі приділив завданням, які стоять перед історичною наукою СРСР в світлі рішень XXV з'їзду КПРС, підкресливши необхідність посилення зв'язків істориків Москви і України у підготовці історичних досліджень.

В обговоренні проблем, що стоять перед історичною наукою на сучасному етапі її розвитку, взяли участь заступник директора Інституту історії АН УРСР заслужений працівник культури УРСР к. і. н. І. С. Слабеев, д. і. н. М. Н. Лещенко і д. і. н. П. М. Калениченко.

На закінчення чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелев подякував О. Л. Нарочницькому і В. О. Куманьову за ґрунтовну інформацію про розвиток історичних досліджень в Інституті історії СРСР АН СРСР і за постійну та всебічну допомогу, яку надають вчені Москви Інститутові історії АН УРСР.

А. В. Юрченко (Київ)

**ПРЕМІЯ ІМЕНІ Д. З. МАНУЇЛЬСЬКОГО ЗА КНИГУ
«НА МАГІСТРАЛЯХ ДРУЖБИ І БРАТЕРСТВА.
УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У СПІВРОБІТНИЦТВІ
РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ
СОЦІАЛІСТИЧНИМИ КРАЇНАМИ
(1966—1970 рр.)»**

1 квітня 1976 р. на Загальних зборах АН Української РСР, присвячених підсумкам наукової роботи академічних установ за минулий рік, були вручені дипломи Президії АН УРСР науковим співробітникам, нагородженим преміями імені видатних учених України. Зокрема, премії ім. Д. З. Мануїльського удостоєний авторський колектив монографії «На магістралях дружби і братерства. Участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами (1966—1970 рр.)».

Ця книга, що вийшла з друку в 1974 р. у видавництві «Наукова думка», написана науковцями Інституту історії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельниковою, д. і. н. І. М. Кулиничем, д. і. н. П. С. Соханем, д. і. н. І. А. Петерсом, д. і. н. С. М. Пархомчуком, д. і. н. І. Ф. Евсеевим, д. і. н. П. М. Калениченком, к. і. н. В. У. Павелко, к. і. н. М. В. Знаменською (Редакційна колегія: чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова, д. і. н. П. С. Сохань, д. і. н. І. М. Кулинич).

Монографія присвячена актуальній у науковому і політичному відношенні темі. В ній уперше в науковій літературі на широкому документальному матеріалі розгляну-

то багатство форм, у яких Українська РСР як складова і невід'ємна частина Радянського Союзу, його спільного народногосподарського комплексу брала участь у політичному, економічному, науково-технічному і культурному співробітництві СРСР з європейськими соціалістичними країнами в 1966—1970 рр., показано вклад Радянської України у здійснення ленінської інтернаціоналістської зовнішньої політики Союзу РСР.

Співробітництво соціалістичних країн розглядається як багатопланове і складне суспільне явище, що розвивається по двох лініях — державній та громадській — і суттєво впливає на всю систему суспільних відносин у світовій соціалістичній співдружності. Особлива увага в книзі звернута на розкриття ролі погоджених дій комуністичних і робітничих партій країн соціалізму в розробці і втіленні в життя наукової політики соціалістичного міжнародного співробітництва в усіх його сферах.

Монографія «На магістралях дружби і братерства», як оригінальна за проблематикою, змістом і висновками наукове дослідження, дістала високу оцінку наукової громадськості. В рецензіях на цю колективну працю («Український історичний журнал», 1974, № 10; «Комуніст України», 1976,

№ 3) відзначається її високий ідейно-теоретичний і науковий рівень, актуальність теми, глибина наукового аналізу і новизна наукових висновків, велике теоретичне і практичне значення для всебічного узагальнення досвіду соціалістичного і комуністичного будівництва, розвінчування ворожих соціалістичних концепцій сучасних буржуазних і реформістських фальсифікаторів історії, ідеологів антикомунізму.

Членом авторського колективу, які внесли найбільший вклад у створення цього

наукового дослідження,— зав. відділом історії і міжнародних відносин соціалістичних країн Інституту історії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР, д. і. н. І. М. Мельниковій, ст. наук. співроб. цього ж відділу, д. і. н. І. М. Кулиничу, заступнику директора інституту, д. і. н. П. С. Соханю президент Академії наук УРСР акад. Б. Є. Патон в урочистій обстановці вручив дипломи Президії АН УРСР.

В. В. Павленко

ОБГОВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКИМИ ТА БІЛОРУСЬКИМИ ВЧЕНИМИ РУКОПISУ КОЛЕКТИВНОЇ МОНОГРАФІЇ ПРО УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ

21—22 квітня ц. р. в Інституті історії АН УРСР відбулося розширене засідання відділу історії дружби народів СРСР Інституту історії АН УРСР, на якому обговорювалися окремі розділи рукопису колективної монографії українських та білоруських вчених «Исторические связи и нерушимая дружба украинского и белорусского народов». В його роботі взяли участь науковці Інституту історії АН УРСР, Інституту історії АН БРСР та представники інших наукових установ м. Києва.

Засідання відкрив директор Інституту історії АН УРСР, зав. відділом історії дружби народів СРСР, головний редактор монографії, чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелєв. За два дні роботи було обговорено такі розділи колективної праці: «Київська Русь — колиска трьох братніх народів: російського, українського і білоруського» (к. і. н. Г. Б. Штихов, Мінськ), «Боротьба українського і білоруського народів проти кріпосництва та іноземного гноблення (друга половина XVI — перша половина XVII ст.)» (чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко), «Економічні та культурні зв'язки українського і білоруського народів з другої половини XVII до кінця XVIII ст.» (д. і. н. П. Г. Козловський, Мінськ), «Спільна боротьба українського та білоруського народів проти соціального і національного гноблення в другій половині XVII—XVIII ст.» (к. і. н. І. М. Гапусенко, Київ), «Українсько-білоруські зв'язки в першій половині XIX ст.» (д. і. н. В. В. Чепко, Мінськ), «Зміцнення українсько-білоруських зв'язків при капіталізмі. Революційні зв'язки в період першої світової війни та Лютневої буржуазно-демократичної революції» (к. і. н. М. Й. Біч, Мінськ), «Соціально-економічні зв'язки двох братніх народів в епоху капіталізму» (к. і. н. З. Є. Абезгауз, Мінськ), «Революційні зв'язки українського та білоруського народів у другій половині XIX ст.» (к. і. н. С. М. Самбук, Мінськ), «Культурні зв'язки двох народів в період капіталізму» (к. і.

н. В. І. Кізченко, Київ, к. і. н. В. Г. Філяков, Мінськ), «Боротьба трудящих України і Білорусії за перемогу соціалістичної революції та встановлення радянського ладу» (д. і. н. А. В. Лихолат, Київ), «Розвиток дружби між українським і білоруським народами на завершальному етапі будівництва соціалізму» (к. і. н. Ю. І. Афонін, Мінськ, к. і. н. В. Ф. Панібудьласка, Київ).

В обговоренні взяли участь наукові співробітники Інституту історії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелєв, чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко, д. і. н. М. Н. Лещенко, д. філос. н. Ю. І. Римаренко, кандидати історичних наук А. К. Волощенко, І. М. Гапусенко, Н. В. Комаренко, Ю. П. Лавров, Л. А. Шевченко, І. М. Шекера, науковці Інституту історії АН БРСР д. і. н. П. Г. Козловський, к. і. н. М. Й. Біч, к. і. н. С. М. Самбук, зав. кафедрою Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, д. і. н., проф. В. О. Маркіна, ст. наук. співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, д. і. н., проф. П. Л. Варгатюк, ст. наук. співроб. Інституту археології АН УРСР, к. і. н. П. П. Толочко.

Всі виступаючі схвалили основні напрями дослідження, відзначили ефективність творчого співробітництва вчених двох братніх радянських республік, високий ідейно-теоретичний та науковий рівень виконаних розділів, ґрунтовний аналіз ряду проблем, висвітлених з марксистсько-ленінських позицій. Водночас учасники засідання висловили ряд критичних зауважень і побажань, які слід врахувати авторському колективу при доопрацюванні розділів.

На закінчення виступив головний редактор монографії, чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелєв, який сказав, що в ході обговорення відбувся широкий і корисний обмін думками щодо дальшого поліпшення

розробки теми дружби і взаємозв'язків українського та білоруського народів, зібрано й оброблено значний фактичний матеріал, який почерпнуто з архівних джерел та публікацій. Він також відзначив активну участь білоруських та українських науковців у написанні, обговоренні та рецензуванні згаданих текстів монографії.

На нараді було прийнято ряд рекомендацій і пропозицій, спрямованих на зміцнення творчих контактів вчених. Обговорення інших розділів колективної праці відбудеться на наступному засіданні авторського колективу у вересні ц. р. в Мінську.

В. В. Румянцева (Київ)

НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ СУСІДНІХ РАЙОНІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ, БРЯНЩИНИ І ГОМЕЛЬЩИНИ

20 березня 1976 р. у Городні відбулася науково-практична конференція «XXV з'їзд КПРС про дальше зміцнення дружби і співробітництва братніх народів СРСР», в якій взяли участь ідеологічні працівники сусідніх Ічнянського, Ріпкинського, Щорського та Менського районів Чернігівської області, Новозибківського й Климівського районів Брянської області і Добруського району Гомельської області.

З доповідями і рефератами на конференції виступили: делегат XXV з'їзду Компартії України, перший секретар Городнянського райкому Компартії України П. Т. Сердюк «XXV з'їзд КПРС про дальше зміцнення дружби і співробітництва братніх народів СРСР», другий секретар Новозибківського райкому КПРС Л. К. Блиндовський «Будівництво комунізму в СРСР — велична інтернаціональна мета радянського народу», делегат XXV з'їзду КПРС, завідувач фермою колгоспу «Праця» Менського району, агітатор О. А. Савчук «Інтернаціональні завдання трудящих у піднесенні сільського господарства», секретар Климівського райкому КПРС А. Я. Філатова «Пролетарський інтернаціоналізм — бойовий прапор соціалістичного змагання за перетворення в життя рішень XXV з'їзду КПРС», делегат XXV з'їзду КПРС, токар одного із заводів м. Щорс, агітатор В. І. Борисенко «Підвищення продуктивності праці й ефективності виробництва — необхідна умова виконання завдань десятої п'ятирічки», заступник редактора добруської районної газети «Ленінець» В. М. Логвин

«Виховання радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму — важливе морально-політичне завдання ідеологічної роботи», делегат XXVIII з'їзду Компартії Білорусії, бригадир Добруського целюлозно-паперового комбінату «Герой праці», агітатор Т. Я. Павлова «Боротьба за ефективність виробництва і якість продукції в промисловості», зав. відділом пропаганди й агітації Ріпкинського райкому Компартії України М. А. Кузнецов «Непорушна соціальна єдність радянського суспільства — закономірність етапу зрілого соціалізму», директор Деревинської восьмирічної школи Городнянського району, пропагандист парторганізації колгоспу імені XX партз'їзду А. І. Маркова «XXV з'їзд КПРС про завдання в галузі розвитку народної освіти й культури соціалістичних націй і народів нашої країни», делегат XXV з'їзду Компартії України, оператор відгодівельного тваринницького комплексу колгоспу ім. Фрунзе, агітатор Л. Я. Онищенко «Боротьба за підвищення ефективності виробництва і якості продукції в сільському господарстві», політпрацівник Чернігівського вищого військового училища льотчиків О. М. Шелест «Служба в рядах Радянської Армії — важливий фактор інтернаціональної єдності радянських людей» та ін.

Для учасників конференції були влаштовані фотовиставка «В сім'ї єдиній», книжкова виставка «Навіки разом».

*І. П. Дудко
(Городня Чернігівської області
Городнянського району)*

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ С. В. КУЛЬЧИЦЬКИМ

21 квітня 1976 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР С. В. Кульчицьким на тему «Мобілізація фінансових ресурсів для со-

ціалістичної індустріалізації СРСР (1926—1937 рр.)».

Офіційними опонентами виступили д. і. н., проф. кафедри історії УРСР Харківського державного університету ім. О. М. Горького В. М. Довгопол, д. і. н., ст. наук. співроб. Інституту історії партії при ЦК,

Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС І. І. Коломійченко, зав. кафедрою історії КПРС Київського політехнічного інституту ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, д. і. н., проф. М. В. Черненко. В обговоренні дисертації взяли участь академіки АН УРСР М. І. Сундуренко та Й. З. Штокало.

У своїх виступах опоненти підкреслювали, що дослідження С. В. Кульчицького є істотним вкладом у вивчення історії соціалістичної індустріалізації, героїчної боротьби робітничого класу, всіх трудящих Радянської країни під керівництвом Комуністичної партії за нагромадження фінансових ресурсів, необхідних для здійснення соціалістичної індустріалізації — важливої складової частини ленінського плану побудо-

ви соціалізму. Всі виступаючі говорили про актуальність і практичне значення дослідження як для вдосконалення економічної політики партії на сучасному етапі, так і для визначення головних напрямів розвитку країни, що стали на шлях індустріалізації соціалістичного типу. Опоненти відзначили високий науковий і теоретичний рівень дисертації, її широку джерельну базу, переконливість висновків та узагальнень, їх значення для всебічної і гострої критики зарубіжних фальсифікаторів соціалістичного будівництва в СРСР.

Вчена рада Інституту історії АН УРСР одноголосно ухвалила присудити С. В. Кульчицькому вчений ступінь доктора історичних наук.

Л. Т. (Київ)

ВШАНУВАННЯ ПРОФ. С. І. СИДЕЛЬНИКОВА З НАГОДИ ЙОГО 60-РІЧЧЯ

27 березня 1976 р. на розширеному засіданні Вченої ради історичного факультету Харківського державного університету відбулося вшанування доктора історичних наук, професора, завідуючого кафедрою нової та новітньої історії, декана історичного факультету Степана Івановича Сидельникова з нагоди 60-річчя з дня його народження і 40-річчя педагогічної, наукової та громадсько-політичної діяльності.

Урочисте засідання відкрив зав. кафедрою історії УРСР університету, д. і. н., проф. І. К. Рибалка. Він сердечно привітав ювіляра і відзначив, що колектив університету та наукова громадськість Харкова поважають його як відомого науковця та вдумливого педагога і побажали йому здоров'я, нових успіхів на науковій ниві.

Потім з доповіддю виступив секретар парткому ХДУ, к. і. н., доц. Є. П. Пугач. Він розповів про життєвий шлях вченого, його вагомий внесок у розвиток радянської історичної науки.

Про творчий шлях С. І. Сидельникова також розповіли зав. кафедрою історії СРСР університету, д. і. н., проф. С. М. Королівський, зав. кафедрою древньої історії та археології ХДУ, д. і. н., проф. Б. А. Шрамко, проф. кафедри історії КПРС університету О. О. Воскресенський, зав. кафедрою загальної історії Харківського інституту культури, д. і. н., проф. Г. Й. Чернявський та ін. Вони відзначили, що ювіляр є одним з провідних радянських учених в галузі нової історії Болгарії, його змістовні монографії, багато статей присвячені братньому болгарському народу. С. І. Сидельников ко-

ристується великим авторитетом серед колег.

Д. і. н., проф. кафедри історії КПРС університету Г. М. Попов, к. і. н., доц. ХДУ М. А. Литвинова розповіли про активну участь ювіляра у підготовці спеціалістів. Сотні його вихованців працюють у вузах і наукових установах країни, він підготував 12 кандидатів наук, два з них стали професорами.

Зав. кафедрою історії КПРС університету, д. і. н., проф. Г. М. Окладний зупинився на громадській діяльності С. І. Сидельникова. Він — незмінний голова Вченої ради історичного факультету ХДУ, голова історичної секції науково-методичної Ради Мінвузу УРСР, відповідальний редактор наукових збірників «Питання нової та новітньої історії» і «Вісник Харківського державного університету», голова правління університетського відділення Товариства радянсько-чехословацької дружби. Батьківщина високо оцінила ратні подвиги і плідну діяльність С. І. Сидельникова. Він нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня і шістьма медалями.

На засіданні було висловлено багато щирих поздоровлень ювілярові, вручено пам'ятні адреси. На ім'я ювіляра надійшли вітальні телеграми від колективів Інституту історії АН УРСР, кафедри історії південних і західних слов'ян Московського, Київського, Львівського, Ужгородського університетів та багатьох інших учбових закладів і установ країни, а також від колег по роботі, друзів-однополчан і вихованців.

В. М. Козак (Харків)

КИЇВСЬКА МІСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ (СЕКЦІЯ ІСТОРІЇ)

Вже стало доброю традицією, що Інститут історії АН УРСР здійснює шефство над пошуково-дослідною роботою юних істориків м. Києва. 23—24 березня ц. р. у конференц-залі Секції суспільних наук відбулася чергова, X наукова конференція старшокласників м. Києва, присвячена XXV з'їздові КПРС.

На конференції виступив директор Інституту історії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевельов, який порушив питання профорієнтації молодшої людини, поставив конкретні завдання перед юними дослідниками міста.

На секцію історії було представлено близько 100 найкращих праць юних істориків м. Києва, які пройшли відбіркові конкурси районних дитячих конференцій. Різноманітна й актуальна тематика праць охоплювала майже всю історію людської цивілізації на території нашої країни.

Після детального аналізу праць журі секції історії, до складу якого входили наукові співробітники Інституту історії АН УРСР д. і. н. А. В. Санцевич (голова), к. і. н. А. А. Кондрацький (заст. голови), представники позашкільних закладів, вчителі, відібрало 16 найкращих робіт, які були винесені на пленарне засідан-

ня секції і відзначені грамотами Київського міського комсомолу і Київського палацу піонерів і школярів ім. М. О. Островського. Серед них — праці, присвячені керівній і спрямовуючій ролі КПРС, радянському способу життя, історії трудових колективів, російській буржуазно-демократичній революції 1905—1907 рр., революційному рухові декабристів, результатам археологічних досліджень тощо. Дві найцінніші з них — «Особливості становища на китайсько-радянському кордоні та необґрунтованість територіальних претензій маоїстського Китаю до Радянського Союзу» (автор — Юрій Капиця, учень X кл. СШ № 86) та «Фронт в ефірі (з історії ідеологічної боротьби)» (автор — Раїса Савчук, учениця X кл. СШ № 134) — були заслухані на семінарському занятті молодих науковців Інституту історії АН УРСР 26 березня ц. р. Дирекція інституту направила подяку керівникам вищезазначених шкіл за підготовку цікавих праць.

Участь співробітників Інституту історії АН УРСР в організації та проведенні учнівської конференції є яскравим свідченням дальшого зміцнення зв'язків науковців з життям.

А. К. (Київ)

КОНФЕРЕНЦІЯ ЧИТАЧІВ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» У СІМФЕРОПОЛІ

19 лютого ц. р. на історичному факультеті Сімферопольського державного університету ім. М. В. Фрунзе відбулася конференція читачів «Українського історичного журналу», присвячена XXV з'їздові КПРС.

У роботі конференції взяв участь головний редактор журналу, д. і. н. П. М. Калениченко. З великою увагою присутні вислухали його розповідь про головні напрями діяльності щомісячника, його структуру, успіхи і деякі труднощі. Зокрема, головний редактор зазначив, що, починаючи з сьомого номера 1975 р., «Український історичний журнал» систематично публікує добірки матеріалів під рубрикою «Назустріч XXV з'їздові КПРС». В подальшому журнал буде широко пропагувати рішення з'їзду.

Зав. кафедрою історії СРСР, д. і. н., проф. М. М. Максименко у своєму виступі сказав, що матеріали «Українського

історичного журналу» допомагають викладачам і студентам глибше вникати в питання вітчизняної історії. Доцільно, відзначив він, частіше надавати сторінки журналу і кримським науковцям.

У роботі конференції активну участь взяли доценти В. М. Даниленко, С. Г. Кашченко, к. і. н. Г. С. Прокопенко, викладачі В. О. Широков, А. В. Бережна, аспіранти і студенти історичного факультету. Вони розповіли про свої творчі плани, висловили ряд побажань редакції.

На закінчення виступив головний редактор «Українського історичного журналу», який відповів на численні запитання присутніх.

Читацька конференція, безумовно, сприятиме активізації і координації наукової діяльності істориків Криму.

Л. О. Пашковський (Сімферополь)

**ТЕМИ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ ТА МОНОГРАФІЙ,
СХВАЛЕНІ ПРЕЗИДІЄЮ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ РАДИ
ПО КООРДИНАЦІЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ
В ГАЛУЗІ ІСТОРІЇ КПРС І ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА**

6 лютого 1976 р. президія Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва розглянула і схвалила теми кандидатських дисертацій і монографій:

Греченко В. А. (Комунарськ) — Роль партійно-радянської преси в боротьбі партії проти троцькістсько-зінов'євського опозиційного блоку (1926—1927 рр.) (На матеріалах партійних організацій України).

Бурмак В. П. (Харків) — Діяльність Комуністичної партії по підвищенню рівня викладання суспільних наук у вищій школі (1926—1937 рр.).

Ямковий А. А. (Комунарськ) — Діяльність Комуністичної партії по зміцненню інтернаціональних зв'язків робітничого класу Радянської країни з трудящими зарубіжних країн у відбудовний період (1921—1925 рр.) (З досвіду партійних організацій України).

Загородня Т. А. (Донецьк) — Комсомол України у боротьбі за зміцнення міжнародної солідарності молоді (1961—1975 рр.).

Киянчук Л. А. (Полтава) — Удосконалення форм та методів партійного керівництва колгоспним виробництвом. (З досвіду роботи партійних організацій України (1966—1975 рр.).

Дяченко П. П. (Львів) — Комсомол України — активний помічник Комуністичної партії у здійсненні шефства міста над селом (1966—1975 рр.).

Смирнов В. А. (Донецьк) — Роль газети «Правда» в комуністичному вихованні трудящих мас (1966—1971 рр.).

Шах Т. Я. (Львів) — Діяльність Комуністичної партії по дальшому підвищенню культурно-технічного рівня колгоспного селянства (1971—1975 рр.) (На матеріалах західних областей України).

Захарук М. Г. (Чернівці) — Керівництво Комуністичної партії України науково-атеїстичним вихованням учнівської молоді (1959—1975 рр.).

Бондарчук О. А. (Донецьк) — Діяльність КПРС по створенню і розвитку аграрно-промислових комплексів (1965—1975 рр.) (На матеріалах партійних організацій України).

Пацурківський П. С. (Чернівці) — Партійне керівництво діяльністю господарських органів по підвищенню якості промислової продукції (1971—1975 рр.) (На матеріалах партійних організацій України).

Федорєць Л. В. (Ровно) — Діяльність Комуністичної партії по підвищенню ролі науки у розвитку сільськогосподарського виробництва (1966—1975 рр.) (На матеріалах партійних організацій України).

Карпов О. М. (Харків) — Діяльність партійних організацій України по добору, розстановці і вихованню партійних кадрів (1966—1970 рр.).

Шама М. М. (Запоріжжя) — Діяльність партійних організацій України по поліпшенню якісного складу своїх рядів на основі рішень XXIV з'їзду КПРС.

Денисов А. Ф. (Київ) — Розвиток КПРС ленінських принципів партійного керівництва господарським будівництвом (1966—1970 рр.) (На матеріалах партійних організацій України).

Стрельников В. А. (Донецьк) — Діяльність Комуністичної партії України по дальшому розвитку внутріпартійної демократії і зміцненню партійної дисципліни на основі рішень XXIII з'їзду КПРС (1966—1971 рр.).

Рогаль А. Г. (Київ) — Історіографія діяльності КПРС по здійсненню ленінських ідей електрифікації країни у період розвинутого соціалізму.

Добродумов П. О. (Київ) — Діяльність КПРС по прискоренню науково-технічного прогресу в промисловості в умовах розвинутого соціалізму (Історіографія проблеми).

Саратовська З. І. (Київ) — Видання і пропаганда творів В. І. Леніна на Україні (1966—1975 рр.).

Монографії

Гуменюк Є. Г. (Івано-Франківськ) — Історіографія діяльності КПРС по здійсненню соціалістичної індустріалізації України.

Білан В. Ю. (Київ) — КПРС — керівна і спрямовуюча сила науково-технічного прогресу в промисловості (1959—1975 рр.) (З досвіду партійних організацій України).

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

Інститут історії АН УРСР з 1975 р. випускає нове періодичне видання —

«ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ»

яке виходить у двох серіях: одна включає праці з вітчизняної історії, а друга — із зарубіжної історії.

Збірник «Вітчизняна історія» охоплює широке коло проблем соціально-економічного і політичного розвитку України дожовтневого періоду, показує боротьбу трудящих мас за своє соціальне і національне визволення в класово-антагоністичному суспільстві, в ньому досліджується керівна і спрямовуюча роль Комуністичної партії в побудові розвинутого соціалістичного суспільства, зміцнення союзу робітничого класу і селянства, дружба народів СРСР, ленінська національна політика.

У збірнику «Історія зарубіжних країн» розглядаються міжнародні відносини, висвітлюється розвиток світової соціалістичної системи, міжнародного комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху, досліджуються соціальна структура і політика в країнах капіталу, боротьба прогресивних сил проти імперіалізму та реакції.

У збірниках обох серій публікуються також статті з методології історичної науки, історіографії і джерелознавства та інших спеціальних історичних дисциплін.

Перші випуски «Історичних досліджень» обох серій уже надійшли в продаж. Ціна вип. I «Вітчизняної історії» — 1 крб. 51 коп., ціна вип. I «Історії зарубіжних країн» — 1 крб. 65 коп.

Як названі, так і наступні випуски досліджень можна придбати або замовити в бібліотеці Інституту історії АН УРСР (Київ, 1, вул. Кірова, 4), а також у книгарні видавництва «Наукова думка» (Київ, 1, вул. Кірова, 4).

Художній редактор *Б. В. Сушко*

Технічний редактор *О. Г. Вегер*

Корректор *В. С. Гладка*

БФ 07384. Здано до набору 29.IV 1976 р. Підписано до друку 15.VI 1976 р. Формат 70×108¹/₁₆. Папір друк. № 1. Умовних друк. арк. 14,0. Облік.-вид. арк. 15,49. Тираж 6590 прим. Зам. К-73.

Видавництво «Наукова думка» 252601, Київ-601, МСП, вул. Репіна, 3.

Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 6, 1976, июнь. (На украинском языке). Ежемесячный научный журнал. Орган Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Леніна, 19.